

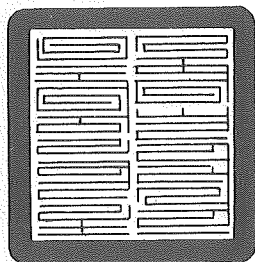
KELETKUTATÁS

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság — Megjelenik évente kétszer
1991. tavasz

Szerkeszti

KAKUK ZSUZSA

BETHLENFALVY GÉZA, DÁVID GÉZA,
ECSEDY ILDIKÓ ÉS FODOR PÁL
közreműködésével



BUDAPEST

Tartalom

Az első hat tanulmány előadásként hangzott el a Németh Gyula születésének 100. évfordulóján 1990. november 6-án rendezett emlékülésen

Hasan Eren ünnepi beszéde	3
Káldy-Nagy Gyula, Németh Gyula (1890-1976)	5
Róna-Tas András, Németh Gyula és az erdélyi kérdés	10
Györffy György, A kazár kettős királyság kérdéséhez	15
Telegdi Zsigmond, Németh Gyula értekezése a törökről mint "kevert nyelvrendszerről"	20
Kakuk Zsuzsa, Milyen utakon kerültek nyelvünkbe oszmán-török jövevényszavaink?	24
Schütz Ödön, Az armenisztika jelentősége a magyar keletkutatás számára	30
Pálóczi Horváth András, A Nagykunság középkori településeinek régészeti kutatása	42
Dávid Géza, A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században	49
Torma József - F.G. Hisametdinova, Számmágia a hagyományos baskír gyógyászatban (III. rész)	65
Henryk Jankowski, Honfoglaló krími tatárok	71

Miscellanea

Török-tatár kisebbség Romániában. Beszélgetés Csörtán Ferencsel (*Henryk Jankowski*) 81

SZEMLE

Könyvek

Fények és árnyak keletről, II. rész (Simon Róbert) 87 — Alain Peyrefitte: *L'Empire immobile ou le choc des mondes* (Miklós Pál) 98 — V. Z. Gumarov: *Başkırskaja narodnaja medicina* (Torma József) 102

Konferenciák

Kelet-Turkesztán és a kanszui folyosó kéziratok emlékei kutatásának száz éve (Uray Géza) 105 — Nagy Szulejmán és kora (Dávid Géza) 110 — Történeti konferencia Kanizsa visszafoglalásának 300. évfordulóján (Dávid Géza) 111 — A különböző török társadalmak közötti nyelvi és kulturális kapcsolatok szimpoziuma (Nyíri Mária) 113

Krónika

Megkésétt sorok egy nagy indológus centenáriumára (Heinrich Zimmer 1840-1943) (Puskás Ildikó) 118

Angol nyelvű összefoglalók/Brief Summaries of the Papers 122

A borítón: Németh Gyula

Kedves Barátaim!
Tisztelt Résztevők!

1926-ban Bakuban ült össze az első nemzetközi turkológiai kongresszus, amely a Szovjetunióban élő török népek és nyelvek aktuális kérdéseivel foglalkozott.

A bakui kongresszuson megtárgyalásra került kérdésekről részletes beszámolót írt Theodor Menzel német turkológus. Beszámolójának bevezető részében röviden utalt az Európában folytatott turkológiai kutatásokra, s ebben a vonatkozásban megemlékezett a magyar tudósok munkásságáról is. Menzel az európai turkológiai kutatások történetére vonatkozó összefoglalásának végén megállapította, hogy Magyarország e kutatások fellelőjének számít. Az ő szavaival ez úgy hangzott: Hochburg der Turkologie.

A német turkológus megállapítása az elmúlt évek vonatkozásában minden bizonnyal a valóságot tükrözte. Minden túlzás nélkül mondható, hogy ez a megállapítás nemcsak azokra az évtizedekre volt érvényes, helytálló az a mai magyar turkológia nyelvészeti kutatásainak tekintetében is.

Egyetemi előadásaim során gyakran szólok arról, hogy Törökországban a turkológia a legfontosabb nemzeti diszciplína. Ugyanakkor örömmel szólhatok arról is, hogy Magyarországon hasonló szerepe és jelentősége van a turkológiának: a turkológia itt a magyar nemzeti tudománysszakok között foglal el előkelő helyet.

A magyar turkológia valóban hosszú múltra tekinthet vissza. Ez alkalommal természetesen nem lehet részletesen beszámolni a magyar nyelvészek turkológiai munkásságáról. Legyen szabad azonban felhívnom a figyelmet egy fontos körülményre, nevezetesen arra, hogy a budapesti egyetem turkológiai tanszéke, melyet 1870-ben alapítottak, az első volt egész Európában. A budapesti tanszék első tanára Vámbéry Ármin volt, aki nemcsak Magyarországon, de világszerte is nagy hírnévre tett szert tudományos és népszerű munkáival. Úgy tudom, hogy a budapesti turkológiai tanszéket is Vámbéry tiszteletére, Vámbéry munkásságának elismerésére állították fel.

A budapesti egyetemen Vámbéry utóda Thúry József lett volna, akit azonban korai halála megakadályozott abban, hogy a tanszéket elfoglalja. Thúry József korai halála - ahogy Németh Gyula róla szólva megállapította - a magyar turkológia nagy vesztesége volt.

Thúry József eltávozása után a fiatal Németh Gyula kapott meghívást a turkológiai tanszék betöltésére a budapesti egyetemen.

* Hasan Eren ünnepi beszéde a Németh Gyula egykori lakóházán elhelyezett emléktábla leleplezésekor hangzott el.

Németh Gyula egyetemi tanársága új korszakot nyitott a magyar turkológia fejlődésében. Németh legfontosabb műve 1930-ban jelent meg *A honfoglaló magyarság kialakulása* címmel, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában. Ez a mű megjelenése óta nagy szerepet játszott a magyar nyelvtudományban és őstörténetkutatásban, de ugyanakkor a nemzetközi turkológia fejlődésében is. Ez a mű a honfoglaló magyarság kialakulásával kapcsolatos problémákkal foglalkozik, és a honfoglaló magyarsággal kapcsolatban felmerült kérdések megoldásához bőven használja a turkológia ismeretárát. Így a szerző - a kiváló turkológus - részletesen foglalkozik a török nyelvek bonyolult problémáival és figyelemreméltó új megoldásokat is javasol. Ebből a szempontból Németh műve elsőrendű turkológiai kézikönyv. Kár, hogy eddig nem jelent meg idegen nyelven. Tudjuk azonban, hogy a szerző életének utolsó húsz évében a mű német kiadásán dolgozott, de később megváltoztatta tervét, s egy új második magyar nyelvű kiadáson kezdett munkálkodni, amely sajnos, életében már nem valósult meg.

Ezen a helyen természetesen nem számolhatunk be Németh Gyula páratlanul gazdag tudományos munkásságáról, annak legfontosabb műveiről. Németh Gyulának az a ritka szerencse adatott meg, hogy ötven éven keresztül taníthatott és alkothatott az egyetemen. E hosszú tanári működése természetesen módot nyújtott számára, hogy szép számmal neveljen tanítványokat. Németh Gyulának a magyar és a nemzetközi turkológia műhelyeiben tevékenykedő tanítványainak névszerinti felsorolása nem lenne egyszerű vállalkozás. Ezért talán célszerűbb, ha egyszerűen arra utalok, hogy Németh Gyulának egész sor, a nemzetközi turkológiában kimagasló szerepet játszó tanítványa volt és van külföldön, nemcsak a tengeren innét, hanem a tengeren túl is. Németh Gyulának, tanítványai során keresztül valóban sikerült a nemzetközi turkológia arculatát jelentősen formáló nemzetközi iskolát alapítania.

Jómagamat mindig büszkeséggel töltött el, s tölt el ma is, hogy Németh Gyula turkológiai iskolájának tagja lehettem, s Ankarában az ottani egyetemen az általa meghatározott úton indulhattam el. Ma nem kis meghatódottsággal rovom le tiszteletemet a török tudomány nevében egykori tanárom, a felejtethetlen mester, a nemzetközi turkológia nagy alakja előtt.

Ebben a szellemben tolmácsolom a Magyar Tudományos Akadémia és a Török Tudományos Akadémia legmagasabb elismerését a turkológia ezen legkimagaslóbb alakjának.

Káldy Nagy Gyula

Németh Gyula (1890-1976)

1890. november 2-án született a kunsági Karcag városban. Itt kezdett el törökül tanulni 14 éves korában, s innen indult el két évvel később első isztambuli útjára, majd a következő évben Aydinba és Szmírnába. Első éves egyetemi hallgató korában már olyan alapvető ismeretekkel rendelkezett, hogy a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottsága ösztöndíjat adott neki a kaukázusi kumüök nyelvének tanulmányozására. Ennek az eredményes tanulmányútnak a következményeként ugyanez a Bizottság 1913-ban az Ufa vidéki csuvasokhoz küldte ki. Kutatóútjairól készített beszámolóit és a helyszínen gyűjtött nyelvi anyaga a Keleti Szemle (Revue Orientale) XI-XIV. kötetében jelentek meg.

Egyetemi tanulmányait olyan kiváló tudósok irányítása mellett végezte, mint Petz Gedeon, Gombocz Zoltán, Munkácsi Bernát, Goldziher Ignác és Vámbéry Ármin. Többször járt tanulmányúton 1911 és 1914 között Lipcsében, Berlinben és Kielben, ahol elsősorban Hans Stumme és Georg Jacob professzorok előadásait hallgatta. Tanárai közül Goldziher főleg arra ösztönözte, hogy munkája során az úgynevezett három lábra, a török, az arab és a perzsa nyelv ismeretére támaszkodjon.

A budapesti egyetemen 1915-ben habilitált, de közben már egy török nyelvtan megírásán dolgozott, mely a következő két év folyamán négy kötetben a Sammlung Göschén sorozatban jelent meg. Az arab betűs oszmán-török elsajátítására még ma is ez a legjobb kézikönyv; megjelenése után éppen félévszázad telt el, amikor Halasi-Kun Tibor újra kiadta angol nyelven (*Turkish Reader for Beginners*, The Hague-Paris, 1966). Németh Gyulát 1916-ban a Vámbéry Ármin nyugalomba vonulása (1905), majd Thúry József halála (1906) után betöltetlenül maradt turkológiai tanszékre kinevezték rendkívüli egyetemi tanárnak.

Hazánkban a turkológia a régi magyar-török érintkezések talajából nőtt ki azzal a céllal, hogy elősegítse nyelvünk és népünk eredetének feltárását és a magyarországi török hódítás történetének kutatását. Ezeket az irányadó szempontokat Németh Gyula is magáénak vallotta a Magyar Tudományos Akadémián 1927 január 3-án tartott előadásában, melynek során számot adott legkiválóbb orientalistáink eddigi munkásságáról. Ezek hosszú sorát Harsányi Nagy Jakabnak 1672-ben megjelent "Colloquia familiaria turcico-latina" című, értékes forrásmunkának számító kiadványával kezdte meg (Akadémiánk és a keleti filológia c. cikkében, Budapest, 1928, p.5.). Közvetlen elődei munkásságáról azonban csak további hét évi gondos mérlegelés után mondott végleges ítéletet: "A török filológia megalapítója Magyarországon Vámbéry Ármin. Akik előtte e területen dolgoztak, igen érdemes emberek, de nem volt meg az az átfogó képességük és tudásuk - nem is törekedtek erre -, hogy a magyar turkológia feladatait

minden vonatkozásban lássák s a munkát az egyes területeken elkezdjék. Ezt Vámbéry tette meg. Ha néha hibásan is, de rendszeresen művelte a török-magyar nyelvhasználást, a török nyelvtudományt, a török régiségtant, a régi török népek történetét, a régi és a mai törökség néprajzi és nyelvészeti leírását. Thúry ezt a programot vette át, de kibővítette az oszmánli-magyar irodalom-történeti és történeti kérdések szorgalmas kutatásával. Egyénisége Vámbéry sokszínű egyéniségéhez nem hasonlítható, de a török filológia forrásanyagának ismeretében és filológiai módszerességében felülmúlja Vámbéryt, a természetes fejlődésnek következő, magasabb fokát képviseli" (Thúry József l.tag emlékezete, Budapest, 1934. p.23-24).

E két kiváló turkológus hátrahagyott öröksége mélyen áthatotta Németh Gyula tudományos munkásságának alakulását: behatóan foglalkozott mind a régi török, mind az oszmán- török nyelvtörténetnek azokkal a problémáival, melyek megoldása közvetlenül vagy közvetve a magyar-török érintkezések vitatott kérdéseinek tisztázásához vezettek.

1921-ben jelentek meg első tanulmányai a magyar nyelv török jövevényszavairól és a magyar őstörténet kérdéseiről. Ezt folytatva, egy évtizedig tartó kutatás és fegyelmezett kritikai vizsgálódás után, 1930-ban kiadta *A honfoglaló magyarság kialakulása* című munkáját. Ennek főeredménye a török törzsnévadás, a török törzsrendszer, a nomád-török államok kialakulási formájának feltárása; ezeknek egyes mozzanatait útmutató analóg példaként szolgáltak a magyar törzsszövetség létrejöttének megismeréséhez. E mélyreható elemzés segítségével sikerült bemutatnia, hogy az eredeti finnugor elem mellett, a csatlakozó hét török törzsnek milyen része volt a magyar nép etnikumának kialakításában. E munka a török törzsrendszer feltárásával megvetette a magyar őstörténetkutatás reális alapját.

Tudományos munkásságának egy másik elévülhetetlen termése a nagyszentmiklósi kincshez kapcsolódik. Az 1799- ben talált kincs rovásírástörök feliratainak hosszú ideig nem akadt megfejtője. Vilhelm Thomsen, aki a türk feliratok megfejtése terén nemzetközileg elismert szaktekintély volt, még 1917-ben is az alábbiakat írta a nagyszentmiklósi kincs feliratainak megfejtésével kapcsolatban: "Én magam az eltelt évek során többször sok időt vesztettem el a vele való foglalatossággal, de végül arra az eredményre jutottam, hogy lehetetlen megtalálni a betűk megfejtését." (*Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós [Hongrie].* København, 1917, p.11.) A nagyszentmiklósi kincs török feliratainak jelentését Németh Gyulának sikerült meg- fejteni; megállapította, hogy azok bese- nyő nyelvű szövegeket tartalmaznak és megközelítő pontossággal meghatározta elkészítésük korát (ld. *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Mit 2 Anhängen: 1. Die Sprache der Petschenegen und Komanen. - 2. Die ungarische Kerbschrift.* Budapest-Leipzig, 1932. A munka újabb megfejtésekkel kiegészítve megjelent angol nyelven is, ld. *The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe, Acta Lingu. Hung. XXI, 1971, pp.1-52.*)

Németh Gyula tudományos munkásságának széleskörű elismerése az egyetem életében és működésében is annyira éreztette hatását, hogy 1930-ban meg-

szervezhette a Bölcsészeti Karon a Török Filológiai és Magyar Őstörténeti Intézetet. Két év múlva pedig, amikor a Bölcsészeti Kar dékánjának választották meg, egy olyan általános vonatkozású reformtervet valósított meg, amire elődei félévszázad óta hiába törekedtek. Egyetemünkön már 1885-ben felvetődött a prosezmináriumok tartásának gondolata, de a kérdés fölött hamarosan napirendre tértek és az hosszú időre feledésbe merült. 1926-ban majd 1928-ban azonban újabb kísérletet tettek megvalósítására, de a Kar ez irányú törekvései teljesen eredménytelenül végződtek. Németh Gyulának azonban sikerült megvalósítani, hogy javaslatára egyetemünkön az 1932/33. tanévben bevezessék a kiscsoportos oktatást, melynek hamarosan megmutatkozott az eredménye. Erről Szentpétery Imre "A Bölcsészettudományi Kar története 1635-1935" című munkájában így számolt be: "A prosezmináriumi intézmény jól bevált s vele a bölcsészeti kar hallgatók oktatása nagyon hatásos eszközt nyert. Az 1934-35. tanév második felében a bölcsészeti karon képviselt szaktárgyakból alkotott csoportokkal már 52 vezető (magántanár és egyéb megbízott) tartott prosezmináriumi gyakorlatot általában heti 1 órában." (*A Bölcsészettudományi Kar története 1635-1935*. Budapest, 1935, p.643.)

Másfél évtized múlva, amikor 1947-től 1949-ig az egyetem rektora volt, új feladat megoldása került előtérbe. 1947 őszén a társadalmi igényekhez igazodva be kellett vezetni az esti tagozatot, az egyetemi képzésnek a nappali tagozattal egyenlő új formáját. Németh Gyula a felmerülő új követelményeknek igyekezett úgy eleget tenni, hogy a túlterhelés mellett egyetemünk ne alakuljon át egyszerű oktatási intézménnyé, hanem a tudomány művelése továbbra is kellő teret kapjon.

A tudományos élet szervezéséből alaposan kivette részét a Magyar Tudományos Akadémián is, melynek 1923-ban levelező, majd 1932-ben rendes tagjai sorába választották. 1939 óta tíz éven át volt titkára, majd 1949-től 1954-ig elnöke a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának. 1950-től 1965-ig pedig a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének volt az igazgatója. Az ő nevéhez fűződik a Kőrösi Csoma Társaság megalakítása (1920), a Kőrösi Csoma-Archívum szerkesztése (a folyóirat 1967-ben reprint kiadásban újra megjelent), a Bibliotheca Orientalis Hungarica című monográfia sorozat megindítása (1928) és az 1951 óta megjelenő Acta Linguistica Hung. szerkesztése.

Munkássága nemcsak itthon, de külföldön is elismerésre talált: levelező tagja lett a szófiai (1953), a berlini (1958) és a szász tudományos akadémiának (1958), ezenkívül tiszteleti tagjai sorába választotta a helsinki Finnugor Társaság (1954), a göttingeni Societas Uralo-Altaica (1952), az ankarai Türk Dil Kurumu és a Türk Tarih Kurumu (1957), valamint a londoni Royal Asiatic Society (1956).

Közéleti tevékenységét azonban sohasem vitte tudományos munkássága rovására. A nagyszentmiklósi kincs feliratainak megfejtése után eredeti célkitűzésének megfelelően nagyobb teret kaptak az oszmán-török nyelvi stúdiumok. 1939-ben a Magyar Országos Levéltártól átkérte Fekete Lajost az egyetemre, hogy az oszmán-török elbeszélő és okleveles kútfők kutatása és feltárása a Török Tan-szék tudományos és oktatási programjának szerves részévé váljon. Ő maga be-

hatóan kezdett foglalkozni a bulgáriai török nyelvjárások tanulmányozásával. Az 1930-as, majd később az 1950-es években szinte minden nyári vakációt a bulgáriai Vidinben töltött, hogy nyelvjárási szövegeket gyűjtsön. Vizsgálódási eredményeit összefoglaló munkája, a *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens* (Sofia, 1956) az oszmánli nyelvjáráskutatásban új távlatokat nyitott. Kimutatta, hogy a bulgáriai török nyelv egy keleti és egy nyugati részre oszlik, s a nyugati részt Trapezunt vidéki vonások jellemzik; ugyanakkor hangsúlyozta, mennyire nem lenne helyén való a Bulgáriában végbement nyelvtörténeti folyamatot úgy elképzelni, hogy egy északkelet-kisázsiai oszmánli nyelvjárás egyszerűen áttevődött Nyugat-Ruméliába. A nyelvjáráskutatás és a nyelvjárások felosztása elvi problémáinak tisztázása után közreadta a vidini törökség nyelvi és néprajzi leírásának saját maga által gyűjtött gazdag dokumentum anyagát (ld. *Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion*. Budapest, 1965).

Még e munkája közben, 1957-ben történt, hogy a Magyar Országos Levéltárban egy 1422-ből fennmaradt oklevél hátlapján besenyőnek vélt szójegyzéket találtak. Németh Gyula a szöveget megfejtette és megállapította, hogy azt a magyarországi jászok nyelvén írták; ma ez az egyetlen írott alán nyelvemlék (ld. *Eine Wörterliste der Jassen der ungarländischen Alanen*. Akademie Verlag Berlin, 1959). Kiadását a kritika nagy örömmel fogadta, I.V. Abayev, az oszét nyelv specialistája azonnal lefordította oroszra (ld. *Spisok slov na yazike yasov, vengerskih alan*. Ordjonikidze, 1960).

1965-ben ment nyugdíjba, így egyetemünkön éppen száz szemeszteren át tanított. Az eltelt ötven év alatt számos olyan tudóst nevelt fel (Ligeti Lajos, Rásonyi-Nagy László, Eckman János, Halasi-Kun Tibor, Sinor Dénes, Czeglédy Károly, Györffy György, Hasan Eren, Hamit Zübeyr Koşay, Ragip Hulusi Özdem, Şerif Baştav, Mijatev Peter, Kakuk Zsuzsa, Hazai György, Bodrogligeti András), akik szétszóródva szerte a világon, a turkológiai studiumoknak, ma már maguk is elismert képviselői lettek. A világon kevés olyan egyetemi tanár van, aki tíznél több egyetemi tanárt nevelt fel.

Nyugalomba vonulása után lankadatlan erővel folytatta kutatásait az oszmán nyelv területén. Feldolgozta Illésházy Miklós 1668-ból fennmaradt kéziratos török nyelvkönyvét és rajta keresztül bemutatta milyen volt a XVII. század végén a Magyarországon beszélt török nyelv. E munkája *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert* címen 1970-ben jelent meg. Emellett állandóan foglalkoztatta főtémája, a török törzsnévadás problémaköre és ennek során adta ki az "Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren" és "A török-magyar törzsnévadás" című tanulmányait 1966-ban, illetve 1970-ben. Ez irányú kutatómunkáját fáradhatatlanul végezte szinte élete végéig.

Németh Gyula több, mint félévszázados tudományos munkássága nem csupán a magyarországi, hanem a nemzetközi turkológiai kutatások területén több új szakaszt, több új kiindulási pontot eredményezett. Ezek a tudományos fejlődésünket előbbre vivő eredmények indították a Bölcsészettudományi Kart 1970-ben annak a javaslatnak a megtételére, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetem honoris causa doktorrá avassa.

Mindezekhez járult az a példamutató emberi magatartása, hogy ismereteit önzetlenül osztotta meg kollégáival és tanítványaival. Ma már van némi távlatunk annak megítélésére, hogy ahhoz a ritka tudóstípushoz tartozott, akinek kutatómunkája, tanári működése és emberi mivolta milyen szép összhangban volt. Érdemei az idő múlásával nem csökkenőben, hanem növekedőben vannak, így az utókor értékelő véleménye minden bizonnyal tudósaink legnagyobbjai közé sorolja őt.

Németh Gyula és az erdélyi kérdés

Németh Gyula szellemi indíttatásáról tömören ezt írta: *Eötvös kollegista voltam. Gombocz Zoltán és Munkácsi Bernáth voltak professzoraim. Vámbéry Ármin már nem. Neki csak fordítottam.* (Tisza, 1968, 7.)

Ugyanakkor Németh világosan látta két szellemi elődje között a különbséget is. Munkácsi a nagy tudósoknak inkább a romantikus típusához tartozott abban az értelemben, hogy széles, nagy tudással, eredeti gondolatokkal, nem jelentéktelen fantáziával és a tudományos új iránti különös fogékonysággal rendelkezett, aki e mellett sokat törődött tanítványaival. Gombocz inkább a klasszikus tudós típusához tartozott, aki hihetetlen tudásanyagát hűvös kritikával kezelte. Kerekre formált megállapításai nem hagytak helyet a kételynek, de a továbbgondolásnak sem. Munkácsi új gondolataival, Gombocz kritikai rendszerezésével vitte előre a tudományt. Németh világosan látta, hogy a saját tudósi ars poeticáját az elődökéhez kell viszonyítani. Ezért hangsúlyozta, hogy az Eötvös kollégium szellemét vallja magáénak. Ami pedig az Eötvös kollégiumot illeti, Némethnek volt bátorsága leírni a következőket: *Nem írhatom le 1970-ben (Gombocz monográfiájában), hogy a Kollégium haladó szellemű lett volna. A konzervatív gondolkodású és vallásos nevelést óhajtó embereknek szálla volt a szemében, de a szocialista áramlat sem érezte különösebben magához tartozónak.* (1972, 192). Viszont a Kollégium alapítójának szellemi krédóját úgy fogalmazta meg, hogy: *az egyoldalúan német jellegű magyar műveltséget a francia jellegű műveltség kincseivel kell gazdagítani* (i. m. 160), s hogy Eötvös fontosnak tartotta *a társadalomtudományi tanárképzésnek tudományos és francia műveltségi alapon való emelését* (i. m. 164). Németh ehhez a francia felvilágosult gondolkodásmódhoz érezte közel magát, s Vámbéry zsenijét elismerve, s sok eredményét sem tagadva azzal a politikailag is motivált romanticizmussal szállt szembe, amely a tudományt a tények világából át szerette volna emelni a politikai akaratformálás világába.

Alapvető szemléletbeli különbségük egy-egy művük címében is tükröződik. 1882-ben jelent meg Vámbéry monográfiája, amelynek címe *A magyarok eredete*, míg Németh Gyula 1930-ban megjelent alapvető munkájának címe: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Németh ezzel a címválasztással is hangsúlyozni akarta, hogy mennyire összetettnek tartja a magyarság etnogenezisét, továbbá egy olyan folyamatnak, amely térben és időben zajlott le, s amelynek egy konkrét szakaszáról lehet csak tudományosan kijelentéseket tenni.

Németh előtt világos volt, hogy a tudományos kutatásnak nincs köze politikai aspirációkhoz, legyenek azok jogosak vagy jogtalanok. A tudomány nem legitimálhat politikai aspirációkat, s nem vállalkozhat arra sem, hogy a jelen, bármilyen jelen szenvedéseinek és nyomorúságának kompenzálására valamiféle dicső múlt

kulisszáit építse fel. Ugyanakkor semmilyen tudós nem térhet ki korának aktuális kérdései elől. Gombocz és Munkácsi megtalálták azt a keskeny ösvényt, amelyet a tudománynak követnie kell, s Németh Gyula ezen az úton követte őket.

Gomboczról írt könyvében például így emlékezik:

A harmincas években a magyar tudományban általánosan elterjedt a hun-magyar kapcsolat, sőt rokonság eszméje (...), a pesti egyetem egyik irodalomtörténész professzora népszerűsítő füzetet is írt róla, - és Szily Kálmán államtitkár, a magyar nemesség tudatos képviselője, nem vette jó néven, hogy az Attila és hunjai c. gyűjteményes munkánk (1940) előszavában nem foglaltam állást a hun teória mellett. (Németh, 1972, 41.)

Ugyanez a józan tudományosság jellemezte Németh kutatásait és nézeteit az erdélyi kérdésekben is. Érthető, hogy az erdélyi történelem kérdései Trianon után fokozott érzékenységet igényeltek. Németh ott kapcsolódott be a tudományos vitába, ahol kompetens volt. Azt vizsgálta meg, hogy mit állapíthatunk meg azokról a csoportokról, amelyek esetleg török eredetűek lehettek. Így foglalkozott többször is a székelyek eredetének kérdéseivel. Németh pályájának középső szakaszán úgy látta, hogy a székelyek végső fokon török eredetűek, mégpedig a kazárok közül kivált kabarok utódai. Érvei között szerepelt a székely rovásírás, a székely népnévnek a török *sikil* "tisza, nemes" jelentésű török szóból való eredeztetése, valamint a Csigla-mező nevének török etimológiája. Nem fogadta el a turkológus Thüry nézetét, aki szerint a székelyek az avarok utódai. Saját hipotézisének fontos bizonyítéka lehetett volna, ha a székely nemzetség- és ágnevek között, illetve a Székelyföld helynévanyagában jelentős török elemet talál. Ezeket tehát alapos vizsgálatnak vetette alá. A lelkiismeretes és alapos vizsgálat eredménye azonban teljesen negatív volt. Mind a székely nemzetség-, illetve ágnevek, mind a Székelyföld helynevei egyértelműen magyarnak bizonyultak. Következtetése tehát az volt, hogy a székelyek a honfoglalás idején már magyarok voltak, s magyarok voltak, amikor Erdélybe érkeztek, s a 11. századtól kezdve határőri feladatokra alkalmazták őket. Mindezt legvilágosabban 1940-ben franciául megjelentetett cikkében foglalta össze (Németh, 1940). Ez volt egyébként egyetlen franciául megjelentetett cikke, s nem véletlen, hogy az adott időpontban a különben általa használt német nyelv helyett a franciát választotta.

Németh 35 év múlva tért vissza a székely kérdéshez. Az Ural-Altaische Jahrbücherben megjelent cikkében érezhetően változik álláspontja. Itt így írt:

*Im alten ungarischen Reich gab es aber noch ein Stammbesystem, ein Stammesgebilde für Grenzschutz, das von untergeordneter Bedeutung war. Das war der Stamm der Székler (...), der wahrscheinlich chasarischer Herkunft war; ihr "campus" hiess *čilya* (SDD). Sie erscheinen mit dem Namen *Sikil*, *Sikül* (> *Székely*) im 12. Jahrhundert (1116), als die Welt der Stammesorganisation in Ungarn schon längst der Vergessenheit anheimgefallen war... Ihre Ethnonyme stammen von den Ungarn, bloss der Stammesname Székely scheint türkischer Herkunft zu sein (Németh, 1975, 156-157).*

Némethnek jó oka volt, hogy a székely népnév korábbi etimológiáját feladja. Németh Gyula kiváló tanítványa Hasan Eren volt az, aki 1943-ban (MNY. 39, 205) rámutatott arra, hogy a Németh által Sejk Szulejmán csatagáj szótárából

idézett adat, a *sikil* valójában egy elírásnak köszönheti létét, a helyes alak *silik*, s ez pedig egy jól ismert régi török szó "tisztá, szűz" jelentéssel. Meg kell jegyeznem, hogy a szó *siliy* alakban, tehát mélyhangú formában és *gainnal* írva fordul elő a Sanglaxban, a legjelentősebb csatagáj szótárban (ed. Clauson, 1960). Németh élete vége felé szkeptikus volt a székely népnév más török etimológiáit illetően is. Az egyik a volgai bolgár Askil törzzsel való egybevetés, amelyet egyébként ő is, mások is, tévesen, Eskilnek, Eszegelnek olvastak. Nem fogadta el a Pais Dezső által javasolt etimológiát (MNY. 39, 1943, 208), amely a *szikik* igénk török eredetijéből képzett, valójában azonban a törökségben nem létező szóban látta az etimont. Természetesen nem is mérlegelte Moór Elemér nézetét (1944), aki szerint a *székely* és a *csigla* azonos szavak volnának úgy, hogy mindkettő egy *yikil* alakra menne vissza. S nem tudta elfogadni Rásonyi László etimológiáját sem, aki etimonul egy török *sekül* "fehér folt a ló lábán" szót javasolt (MNY. 56, 1960, 188). Németh mindezek ellenére úgy érezte, hogy a *székely* név eredetét a törökségben kell keresni. Ezt arra alapította, hogy a magyar törzsnevek egyszerűen történeti okokból a törökséggel való együttélés idején keletkeztek.

A legutóbbi időszak kutatásai, mindenekelőtt Györffy György (1941/1990, 1977/1990) és Benkő Loránd vizsgálatai ma már kevés vitatható kérdést hagytak. Itt szeretném elmondani, hogy eredményeik egybeesnek Tálasi István publikálatlan előadásainak következtetéseivel. A székelység magyar eredete forrásszerűen és a nyelvészet eszközeivel is vitán felül bizonyítottá vált. A honfoglalás után a Kárpát-medence különböző helyein letelepedett csoportokból a 11. században a bihari végeken alakítanak határőrző telepítéseket, s ezek kijebbi tolása a későbbi székely székek felé a 12. században indul meg. Németh Gyulának tehát az a nézete, hogy a székely nemzetség- és ágnevek, valamint helynevek kizárólag magyarok, teljesen igazolódott. Hadd tegyem itt hozzá, hogy az erdélyi víznevekre vonatkozó, Kniezsa István kutatásait folytató saját vizsgálataim is teljes mértékben ezt a képet támasztják alá.

Bonyolultabb a dunai bolgár-törökök erdélyi jelenlétének kérdése. Mint ismeretes, komoly formában ezt először Melich fejtette ki, aki szerint 824-27-től a magyar honfoglalásig, s talán még tovább is Erdély déli része bolgár-török uralom alatt állt. Melich teljes formában ezt 1929-ben fejtette ki, s figyelemre méltó, hogy Németh 1930-ban megjelent nagyjelentőségű munkája, a *Honfoglaló magyarság kialakulása* nem kerüli meg ugyan a kérdést, de nem is foglalkozik vele érdeme szerint.

Németh tíz év múlva jelentetett meg egy cikket a magyar kereszténység eredetéről (Németh 1940a). Ebben azt a nézetét fejtette ki, hogy a magyar vallási terminológia olyan török eredetű szavai mint a *gyász*, *érdem*, *törvény*, *bocsánik*, *örök*, *bűn*, *bűcsű*, egy "szent", amelyhez ebben a cikkben teszi hozzá a *gyón* egy török etimológiáját, nem honfoglaláskor előttiék, mint ezt addig mindenki gondolta. Németh úgy látta, hogy ezek a szavak dunai bolgár eredetűek, a bizánci kereszténységet tükrözik. S terjesztője Szent István apósa, Sarolta apja, az erdélyi Gyula s maga Sarolta és huga, valamint környezetük lehetett. Végered-

ményben Németh azt feltételezte, hogy Dél-Erdélyben a 10. század második felében egy bizánci eredetű, de török nyelvű keresztény kultúra virágzott.

Németh tudományos kutatásainak utolsó évtizedében nagy művének, a *Honfoglaló magyarság kialakulásának* új kiadásán dolgozott. Előbb csak egy némileg átdolgozott német fordításra gondolt, munka közben azonban megváltoztatta tervét, és egy teljesen átdolgozott magyar kiadás előkészítésébe fogott. Ennek kézírata nem érte el a nyomdakész állapotot, sikerült azonban rekonstruálni a félbemaradt, illetve csak fogalmazvány formában ránk maradt szövegrészeket, és a kötet Berta Árpád szerkesztésében nyomdában van. Az új könyvben egy teljesen új fejezet található a délerdélyi bolgár-törökökről.

Ebben kritikailag vizsgálja meg Melich és Györffy nézeteit. Hosszan foglalkozik a krónikák Kean nevével, azt a *kagán* török, illetve magyar fejleményének tartotta. Majd így írt: "Bizonyos, hogy a Kean egy szikla, amelyre a magyar őstörténet egy fejezetét lehet építeni." Ezután részletesen megvizsgálja a Tétény-Gyula dinasztia neveit, jelesül Tétény, Horka, Bulcsu, az idősebb és fiatalabb Gyula, Karoldu, Saroldu, Bua, Buhna valamint Ajtony neveit, és megállapítja, hogy mindegyik nagyobb vagy kisebb bizonyossággal törökből, sőt bolgár-törökből magyarázható. Történetileg pedig azt gondolja, hogy a Maros völgye és az ettől délre fekvő területek a honfoglalásig a dunai bolgárok uralma alatt állt. A honfoglalás után ezt a területet a magyarok elfoglalták, de a vidék a magyarokkal együtt bejött bolgár-törökök keze alá került, akik talán keveredtek is a korábban itt élt dunai bolgár törökökkel.

Miután Németh nagy érdeklődésre számot tartó könyve még nem jelent meg, itt most nincs mód részletesebb ismertetésre és nézeteinek kritikájára. Csak jelezni kívánom, hogy Némethnek abban kétségtelenül igaza volt, hogy a Kean név kifogástalanul megmagyarázható a *kagán* címből. Azok közé a személynéveink közé tartozik, amelyek végső fokon török címre mennek vissza, mint a Gyeucsá, a Béla, a Gyula és talán a Zoltán. A *kagán* cím magyar fejleménye fontos a steppe története és a török nyelvtörténet számára is, így például Rachewiltz legutóbbi tanulmányának (1983) eredményeit ennek fényében korrigálnunk kell. Az más kérdés, hogy Anonymus adatainak értékelésekor lehetetlen elvonatkoztatni attól a tényről, hogy a Kán nembeli Gyula az udvarispán 1213-ig, s elődje a Tétény nemhez tartozott.

Kétségtelen, hogy Németh Gyula egész munkássága, s különösen a most nyomdában lévő könyve sok új szempontot, adatot és elemzést tartalmaz Erdély története számára. Minden okunk megvan arra, hogy életművére visszatekintve klasszikusaink között jelöljük ki a helyét.

IRODALOM

Clauson, G. (ed.) (1960), *Muhammad Mahdi Xan, Sanglax: A Persian Guide to the Turkish Language*, London.

Eren, Hasan, Pais Dezső (1943), *A székely név magyarázatához*; Magyar Nyelv 39,205-209.

-
- Györffy Gy. (1941/1990), *A székelyek eredete és településük története: A magyarság keleti elemei*. Budapest, 11-42.
- Györffy Gy. (1977/1990), *A honfoglalás és megtelepedés története kapcsán a székely eredetkérdésről: A magyarság keleti elemei*. Budapest, 80-82.
- Melich J. (1925/29), *Honfoglaláskori Magyarország*. Budapest.
- Moór E. (1944), *A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete*. Szeged.
- Németh, J. (1940), *La question de l'origine de Sicules*: Archivum Europae Centro-Orientalis 6, 208-241.
- Németh Gy. (1940a), *A magyar keresztyénség kezdete*: Budapesti Szemle CCLVI, 746.sz.14-30.
- Németh Gy. (1972), *Gombocz Zoltán*. Budapest, p. 192.
- Németh, J. (1975), *Türkische und ungarische Ethnonyme*: Ural-Altaische Jahrbücher 47, 154-160.
- Rachewiltz, Igor de (1983), *The title Činggis qan/qaγan re-examined: Gedanke und Wirkung*. Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe, Wiesbaden, 281-298.
- Rásonyi L. (1960), *A székely név eredete*: Magyar Nyelv 56, 186-194.
- Tisza L. (1968), *A jó kunok! Ők indítottak....Beszélgetés dr. Németh Gyula akadémikussal: Szolnok megyei Néplap*, 1968.május 19, 17.

A kazár kettős királyság kérdéséhez

A birodalommal fejlődött nomád népek közül a türkök és a kazárok uralmi szervezetét ismerjük a legjobban. E kettő ismerete azért érdemel különös figyelmet, mert századunkban számos jeles orientalista mutatott rá, hogy a kazár dinasztia türk eredetű, s Barthold találónan hasonlította a Türk Birodalom és Kazária viszonyát a Mongol Birodalomból önállósult Arany-hordáéhoz (Enz. Isl. IV. 973; irodalmát ld. P. B. Golden, *Khazar Studies*. Bp., 1980. I. 97 kk.). A türk és kazár uralmi rendben mutatkozó fő különbség, a kagáni egyeduralkodóval szembeállítható kettős királyság későbbi fejlemény, mert 550 és 630 között a türk kagán még egyeduralkodó volt, s az újonnan elfoglalt nyugati birodalomrészre öccsét ültette; így kezdetben Bumyn kagán öccsét, Ištemit, aki ott önállósulva birodalmat létesített, majd utóda, Ton jabyu, ill. Ĵebu kagán öccsét ültette a kazáriai rész élére, ki önállósulva kagáni címet vett fel, és fia, a šad vezetett hadat Transzkaukáziaiba (Czeglédy, MNy. 49, 1953, 319-323). A kagáni dinasztiahoz nem tartozó hadvezér irányító szerepe a keleti türk birodalomban is megmutatkozik; a VII. század végén a šad, Elteriš, kagáni címet vett fel, és Tonjukuk bojla бага tarkannal megszervezte a birodalmat, mint erről 720 táján állított emlékoszlopa beszámol (S. E. Malov, *Pamjatniki drevnetjurskoj pismennosti*. Ak. Nauk, 1951, 63-65; *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk. Györffy Gy. (MEH) Bp., 1958, 38-43; 1975, 68-75; vö. Györffy, Száz. 92, 1958, 565-566). A kazár kettős uralom kifejlődésének mozzanatait nem ismerjük, de ez már meglehetősen 829 és 842 között, mert Konstantinos Porphyrogenetos szerint a kagán és a bég ekkor kérte meg a bizánciakat Šarkel vára felépítésére. A kettős uralom a IX-X. századi mohamedán források szerint vette fel azt a szélsőséges formát, mely szerint a kagán a halandók elől elzárt szent uralkodóvá vált, míg minden hatalom az alkirály kezében összpontosult.

Amíg a türk egyeduralkodó, a kagán neve a kazár uralmi rendben a szakrális fejedelem, a szent király neve lett (vö. Golden I. 192-196), addig a kazároknál feltűnő mindenható alkirály neve a forrásokban nem egyértelműen jelentkezik. Konstantin császár említett adata kapcsán a kagán uralkodótársát *bäg*-nek nevezte (καγάνος ... καὶ ὁ πᾶς Χαζαρίτας Moravcsik: DAI 182; vö. ByzTurc. II. 214), ugyanakkor a mohamedán forrásokban az alkirály eltérő neveken szerepel, aminek oka részint az értesülés közvetett volta, részint az arab betűk gyakori tévesztése, s ez főként a másoló számára ismeretlen idegen nevek esetében esik meg. Ami Ibn Fađlān útleírását (922-923), valamint Istaħri (950 körül) és Ibn Hauqal őt követő szövegét illeti, ezek lényegében egyeznek a bizánci adattal, de a *kagán* és a *bäg* nevét egy-egy jelzővel értelmezik. Ibn Fađlān, ill. az őt másoló Yāqūt a főkirályt "nagy kagán"-nak, helyettesét pedig "kagán bég"-nek (*ħaqan*

b.h. خاقانیه Zeki Validi Togan 98, 256; Golden I. 163-164) nevezi, míg Istaḡri és az őt másoló Ibn Hauqal a főkirályt "kazár kagán"-nak, az alkirályt két néven: *bāk* és *bāq* باک، بك alakban írja (MHK. 223; Golden I. 164-165). Szerencsére az Istaḡri-t használó Yāqūt az utóbbi nevet helyesebb *Jilig* (ياك) < *Ilig* ~ *Iliq* alakban őrizte meg (uo. 184-185; AEMA I. 1975, 37-43), s ezt már Gombocz egyeztetette Árpád egyik fia, 'Ιέλεχ (ÁTSzn. 47-48; Moravcsik:² BizTurc. II, 136-137) nevével, melyet részben az *Üllő*, részben a *Jelő* falunévvel azonosítunk (Gombocz i. h.; Györffy, *Arch. Ért.* 97, 1970, 205; AEMA I. 100; Ligeti: *Török kapcs.* 42). A több forrásban megőrzött *bāg* méltóságnév így kétségtelen, de az *ilig* 'fejedelem' szó is helyénvaló.

Annál nagyobb az eltérés a Džajhānī-nak tulajdonított IX. századvégi forrás X-XI. századi felhasználóinál. Az összöveg neveit a Kelet-Európai térséget illetően általában Gardīzī perzsa műve őrizte meg leghívebben; eben az alkirály neve háromszor *abšad* ابشا، egyszer *išan* ايشن (MHK. 152-154), ill. a hevenyészetten írt és bizonytalanul olvasható két újkori kéziratban *išad* ?? *šad* vagy *abša*, *ašad* alakok találhatók (Golden I. 207). Az utóbbi névalakhoz áll közel az Ibn Rustánál található *iša* ايشا (MHK. 153-154; Golden I. 206-207). Valószínűleg ebből a névalakból romlott mind alakilag, mind jelentésileg a Hudūd al-Ālam *Ānša* انشا neve (uo. 207), mely szerint ez a kazár "tarḡan kagan" (!) címet viselő egyeduralgó dinasztiajának megnevezése volt. Mivel az alkirály választott méltóság volt a dinasztiában öröklött kagánsággal szemben, a Hudūd téves adata nem alkalmas sem arra, hogy a dinasztia nevére következtetéseket vonjunk le, sem arra, hogy az alkirály címét belőle rekonstruáljuk.

A teljesebb perzsa névalak második felében okkal kereshető a türk *šad* méltóságnév, amely alá Németh (HMK. 213), Doerfer (*Türkische und mongolische Elemente in Neupersischen*. Wiesbaden 1965. II. 1-2: *ābšad*? *apasad* címszó alatt), és Golden is besorolta (I. 206-208). Ugyanakkor a név első két betűje, az *elif* és a következő betű, melynek jelentése az alá vagy fölé kitett pontok szerint változik, bizonytalan. Ha egy pont van alatta, az olvasat *ab*, ha két pontot észlelünk, szókezdő *i*. Thúry 1903-ban a kazár *iša* névről írt cikkében az *išad* alakot tartotta valószínűbbnek (KSz. IV. 4). Hasonlóképpen Golden az *i*-szókezdetből kiindulva az iráni *χšyd* ~ *iχshēd* nevet keresi benne, mely egy X. századi szíriai és egyiptomi török dinasztia nevében *Iχšid* alakban jelentkezik (uo. 208). Megjegyzendő, hogy Gabain magát a *šad* méltóságnévet veti egybe a szogd *γšyd* címmel (Alttürk. Gramm. 336), s követi őt ebben Räsānān (*Versuch eines Wörterbuches der Türkssprachen*. Helsinki, 1969, 439) és Clauson (*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen-Century Turkish*. Oxford, 1972, 866).

Nézetem szerint megnyugtatóbb volna olyan névalakot találni, amely a türk feliratokból és a magyar régiségből is igazolható, tekintettel arra, hogy a kazár uralmi rend türk eredetű és a kazár függésben lévő magyarság korai névanyagában számos türk-kazár méltóság- és személynév őrződött meg.

Ami a kagán nevét illeti, ez a magyar régiségben *Kean* alakban a bolgár fejedelmek címében őrződött meg (SRH. I. 48, 51, 172, tévesen uo. 315), de így nevezte magát a Baranya megyében honos *Kean* nemzetség is, mely a XIII. század-

ban Erdélyben honosodott meg. (Karácsonyi: MNemz. II, 280 kk.; Györffy: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp., 1948, 168-169.)

Feltevésém szerint az *abšad* méltóságnévet Anonymus őrizhette meg az *Ousad* névben (Arch. Ért. 97, 1970, 237). *Ousad* a Gesta Hungarorumban úgy szerepel, mint a Kijevnél a magyarokhoz csatlakozott "kun" vezérek egyikének, Örsúr (*Ursuuru*) duxnak az apja (SRH. I. 43, 46, 72). Mivel Anonymus kunjain általában kazár kabarokat értünk, ez az adat azt jelenti, hogy Anonymus a Borsod-megyei Örsúr nemzetség tagjaitól hallott olyan, a XII. századig őrzött családi hagyományt, mely szerint e "kun" azaz kazár vezéri nemzetség *Ousad*-tól származtatta magát. Tekintettel az ómagyar *a* > *o* zártabbá válására és a türk *-b-* > *-v-* hangváltozásra (ld. pl. türk *jab yu* nyugati türk-kazár *jevü* > magyar *gyevü*; Czeglédy, MNy. 1953, 319-332; 1956, 325-333; vö. Györffy: *Tanulmányok* 62-63), az *Ousad* név egy türk-kazár *abšad* névre vezethető vissza. Arra, hogy a magyar hagyomány méltóságnévet honfoglaló vezér ősének szerepében őrzött meg, elég a *kündü* (*Cundu* ~ *Cund*) és a *jula* (*Gyula*) nevet felhozni.

Megjegyzendő, hogy Németh Gyula Anonymus kun vezéreinek nevét magyarázva az *Ousad* név első részében a török *or* "jobb, megfelelő, üdvös" szót, második részében pedig magyar *-sad* kicsinyítő képzőbokrot keresett (HMK. 239), a képzőbokokkal való magyarázatok azonban általában nem megnyugtatók.

Ha figyelniünk a türk uralmi rend felé irányítjuk, mutatkozik egy méltóságnév, amely talán ezzel kapcsolatba hozható. Kül-tegin és Bilge kagán egyező szövegű feliratain, melyek az emlékezetes *Täŋritäŋ täŋridä bolmyš türk Bilgä qayan* szavakkal kezdődnek, a családjukhoz és nemzetségükhöz intézett szavak sorában az első konkrét méltóságnév: "jobbra, ti *šadapyt* bégek" s ezt követi: "balra ti tarkanak, bujuk bégek, harminc tatárok, tokuz oguzok bégjei és népe" (Thomsen: *Inscriptions de l'Orchon* 1896, 114-115; Malov i. m. 27; Kakuk Zsuzsa fordításában: MEH 1958, 28; MEH² 58). A második alkalommal Kül-tegin a türk méltóságok felsorolásában ismét első helyen említi a Kül-čur által vezetett nyugati tarduš törökök főemberei közt a *šadapyt* bégeket, s ezt követik az Apa tarkan által vezetett keleti Töläs törökök *šadapyt* bégjei, majd a Tama-tarkan és a Tonjukuk által vezetett bujuk bégek, és egyéb előkelők. Ami az első helyen említett nyugati tarduš törzseket illeti, Kül-tegin azt is elmondja, hogy "én magam a tarduš nép *šad-ja* voltam kagán bátyám uralkodása alatt" (Thomsen i.m. 103; MEH 1958, 32; MEH² 63). Ezek szerint a kagán öccsének, aki *šad* címmel a nyugati törökök törzsei felett uralkodott, fő tisztségviselői a *šadapyt* bégek voltak. Felmerül a kérdés, hogy a nyugati törökök korábbi önállósulása után, amikor a kagán öccse, Ištemi maga is kagáni címet vett fel, majd az ő utódjának öccse a nyugati részekben uralkodva a kazár kaganátus alapítója lett, az ő első embere nem egy *šadapyt* bég lett-e? Ebben az esetben a *šadapyt* *bäg*-ben kellene keresnünk az *abšad* *bäg* előzményét, sőt egy *ilig* *abšad* *bäg* cím mögött egy vezérlő *šadapyt* *bäg*-et láthatnánk. Amennyiben ez a következtetés helyes, a három elemből álló méltóságnév elemekre bontva is használatos volt, vagy legalábbis így került be a szomszéd népek tudatába és irodalmába: *ilig*, *abšad* és *bäg*.

Az arab írásos névalakok bizonytalanságát tekintve mindezt csak feltevés-ként kockáztathatjuk meg, amihez hozzájárul az *abšad* olvasat és a *šadapyt* névalak közötti eltérés. Abban egyetértenek a kutatók, hogy mindkét névben az iráni eredetű török *šad* méltóságnév rejlik, mely a türk és kazár birodalomban több esetben a trónörökös címe volt. Kérdés, hogy az első tagként olvasható *ab* névelem jelentkezhets-e második tagként *-apyt* alakban. Ami a *-t* végződést illeti, feltehető, hogy ugyanazzal a mongol többes *-t* ~ *°t* végződéssel van dolgunk, amely pl. az *alpaγut* és *bajaγut* szóban is jelentkezik, s melyet a törökök egyes-számnak véelve vettek át. Mongol *-t* többessel magyarázta már Radloff, amikor *šad-apa*+*t* elemekre bontotta (*Wb.* IV. 971-2; *Altürk. Inschr.* III. Lief. 216; vö. Malov i. m. 424), majd Bang e magyarázatot módosítva egy feltett *šad-apy*n alakból indult ki (*Über die kökhtürkischen Inschriften.* Leipzig, 1896, 3.), nyilván a *tigin* > *tigit*, *tarqan* > *tarqat* példájára is gondolva (vö. Németh: HMK. 295; Gabain: *Altürk. Gramm.* 63). A további kérdés, ami egy feltett *ap* ~ *ab* szó magyarázatától is függ az, hogy egy méltóságnévhez járuló szó, ill. név, amely mongolos alakban a szó végéhez csatlakozik, török megfelelőjében jelentkezhets-e a szó elején? Két elemű régi török személynévben gyakori, hogy az egyik név, pl. *apa*, *bäg*, *bars*, *taš* hol a név első, hol a második elemét alkotja, pl. *Apa-tarqan* ~ *Csősz-apa* (vö. Houtsma: *Ein türkisch-arabisches Glossar.* Leiden, 1894, 32-35; Sauvaget, *JA.* 238, 1950, 39-48). Ami a *šadapyt* név második elemét illeti, az *apa* szóval való magyarázatot nem fogadta el sem Gabain, aki kérdőjellel a *šad* névnek egy iráni *pati* rangjelző szóval való összetételére gondolt, sem az őt követő Räsänän. Clauson (i.m. 867) az *apyt* szóban a *šad* kíséretét látta 'the entourage of the *šad*' jelentéssel. Tekintettel arra, hogy egy két hangból álló és egy rovásbetűvel ($\uparrow = p$) írt szó több magyarázati lehetőséget is megenged, e helyütt nem is végleges megoldás igényével teszek kísérletet a magyarázatra. Mindenekelőtt arra utalok, hogy mivel a *šad* méltóságnévvel a türkök a dinasztia tagját illették, a vele kapcsolt tisztségnév jelentésileg elsősorban a szolgálat vagy az alárendeltség kifejezőskörben kereshető, amilyen a *bujruq* 'parancs' jelentése is (vö. Györffy, *Acta Or.* 11 [1960], 169-179).

A mongol és török szótárak egy idevonható szót tartalmaznak: irodalmi mongol *eb* 'accord, harmonie, complaisance, obéissance, empressement à servir, soumission' (Kowalewsky I. 175), kalmük *eB* 'Eintracht, Friede, Ordnung' (Ramstädt 116), valamint számos török nyelvből *ep* ~ *äp* 'Friede, Eintracht, Richtigkeit, Bequemkeit, Geschicklichkeit, Passendsein' jelentéssel (Radloff: *Wb.* I. 916-917; Räsänän: *Versuch* 46, vö. még Severtjan Je. V.: *Etimologičeskij slovarj tjurkskih jazykov.* Moszkva, 1974, I. 286-287), ami összhangban áll egy uralkodó igényével első tisztségviselőjével szemben. Erre mutat a Kutadyu Biligből vett példamondat az *ilig*-nek nevezett uralkodó számára: *Bulur bäg tiläki, jürür utru äp* 'der Fürst findet seinen Wunsch, alles geht nach Gebür'. A szót az orchoni feliratban csak a betű képviseli, s így az előtte lévő hang *e*-nek is olvasható, de a magánhangzó-illeszkedés miatt a *šadapyt* olvasatnál maradhatunk. Az *ap* névelem zöngésülése *ab* alakra a nyugati török nyelvekben szabályos, és a helycsere is példákkal

támasztható alá, így a kazár alkirály teljes címeként az *ilig abšad bāg* megkockáztatható.

Nem térek ki a rangban harmadik **küind(ü)r ھاغان* kérdésére (Golden I. 200-202), melyben másokkal egyetértésben a magyar főkirály, a *kündü* címének romlott alakját keresem, és a negyedik, a rejtélyes **javšiγ(e)r* (uo. 191) problémájára, melynek első részében talán a *čavuš* tisztségnév rejlik. Végül megjegyzem, hogy Németh Gyula Anonymus kunjainak nevei közül a *Bunger* (SRH. I. 43, 46, 58, 72, 76) nevet nem vizsgálta; ezt még doktori disszertációm ki nem adott részében az ótörök *biη* 'ezer' és *er* 'férfi' összetételből magyaráztam.

Előadásomban nem törekedtem végleges eredményekre, hanem abból a Németh Gyula által is képviselt nézetből kiindulva vizsgáltam, hogy a türk és kazár uralmi rend, valamint a vele kapcsolatos méltóságnevek méltán kereshetők az Árpád-kori magyarságra vonatkozó forrásanyagban.

Németh Gyula értekezése a törökről mint "kevert nyelvrendszerről"

Németh Gyula egyetemi diákságomtól fogva atyai barátom volt, mélységes hálaival és növekvő tisztelettel őrzöm emlékét, növekvő tisztelettel, mert fel kellett nőnöm, meg kellett öregednem, hogy igazán megértsem emberi és tudósi nagyságát.

Ez a nagy tudós szerény ember volt, megtévesztően az; akiben hiányzott a képesség vagy a hajlandóság őt érdeme szerint megítélni, könnyen félreérthette ezt a szerénységet. De ezt a szerény embert, akitől idegen volt a póz minden fajtája, áthatotta és felemelte a gazdagon eredményes tudós jogos önérzete. Ennek az önérzetnek semmi köze sem volt a hiúsághoz. A tudomány kollektív tevékenység, amelyben az egyén az elődökre támaszkodva és a kortársakkal kölcsönhatásban dolgozik egy közös, végeérhetetlen vállalkozáson, a megismerésnek - pontosabban a megismerés egy bizonyos fajtájának - haladásán. Németh Gyula a maga munkásságát úgy tekintette, mint hozzájárulást ehhez a vállalkozáshoz és ezt mélyen átérezte, innét vette szerénységét és önérzetét egyaránt.

A tudomány szolgálatának magas felfogásából eredt személyiségének a familiaritásban is akaratlanul tiszteletkeltő emelkedettsége és ítéletének alkalom adtán kérlelhetetlen szigorúsága, ha úgy látta - rendesen joggal - , hogy a tudomány igényét kell érvényesíteni. Akik még emlékezhetnek, tudják, milyen keménységgel tanácsolta el a hallgatót, akiben nem látott tudományos ígéretet, viszont milyen örömmel, két kézzel támogatta a reménységet. A kettő megkülönböztetésében, általában az emberek megítélésében imponáló biztossággal, bölcsességgel járt el.

Mindezt nemcsak pietásból éreztem szükségesnek elmondani, hanem azért is, mert attól tartok, hogy Németh Gyula alakja, emberi és tudósi formátuma nem él elég világosan az újabb generációk tudatában.

Németh Gyula elsősorban nyelvész volt, de kutatói érdeklődése túlment a szűken értelmezett nyelvészet határain. Széleslátásának jó példája "A kevert nyelvrendszer kérdéséhez" című előadása, amelyet négy évtizeddel ezelőtt olvasott fel a MTA vitaülésén (1951 december 11-én); az értekezés először magyarul jelent meg¹, azután, teljesebb változatban, németül.²

Az oszmán-törökben a nagy nyelvreform előtt a művelt köznyelvnek feltűnő sajátossága volt, hogy szókincsének számottevő része idegenből, az iszlám két

¹ I. OK.II. 1952, 313-332.

² ALH. 3, 1953, 159-199.

nagy kulturális nyelvéből, arabból és perzsából volt átvéve; ilyen értelemben a töröknek ez a változata "keveréknelvnek" számított. Ismeretes volt, hogy a szókincsnek hasonló összetétele nem példátlan, megtalálható nevezetesen az angolban. Otto Jespersen egy alkalommal éppen ezt a két nyelvet hozza fel, mint a keveréknelvek jellegzetes képviselőit. "When one nation has imbibed - írja 1922-ben - for centuries the cultural influence of another, its language may have become so infiltrated with words from the other language that these are found in most sentences, at any rate in nearly every sentence dealing with things above simplest material necessities. The best known examples are English since the influx of French and classical words, and Turkish with its wholesale importations from Arabic".³

Németh Gyula felszínesnek találta a török jelenség felfogását nemcsak Jespersennél, a tudományos irodalomban egyáltalán. "Ennek a nyelvnek [a török köznyelvnek a múltban] jellegéről sem az orientalistáknak, sem az általános nyelvtudomány művelőinek nincs helyes fogalma" állapítja meg értekezésének bevezetésében.⁴

Miben látja ő azt a specifikumot, amelyet előtte nem ismertek fel ebben a minőségben? Szerinte ez a megkülönböztető vonás abban állott, hogy a műveltek török nyelvében a szókincs két rétege nem csupán eredetében különbözött; a különbség, az elkülönülés nem szűnt meg az átvétellel, amennyiben - és Németh Gyula ezt az állítást számos megfigyeléssel bizonyítja - a beszélő az arab-perzsa jövevényszavakat a nyelv használatában tette, a kezelés módjában megkülönböztette a szókincs eredeti elemeitől, láthatóan őrizve őket a változástól. Az említett megfigyelések közül kettőt emelnék ki.

Az egyik: a törökben szóvégi *q* és *k* többszótagú szavakban, ha magánhangzón kezdődő affixum járul a szóhoz, elváltozik, vö. *qulaq* "fül", *qulaım* "füleim"; *ördek* "kacsa", *ördeje* "kacsának". Ez a szabály azonban nem érvényesül arab vagy perzsa jövevényszavak esetében, vö. *şerik* "társ", *şeriki* "társat"; *sārik* "tolvaj", *sāriki* "tolvajt" (ezek eredetileg arab szavak).⁵ A másik megfigyelés: az oszmán-törökben a XVII. század körül labiális, ill. illabiális illeszkedés megy végbe az első szótag magánhangzója szerint, vö. *oqi* "olvas" > *oqu-*; *altun* "arany" > *altın*. De a változás ezúttal is csak az eredeti szókincsre szorítkozik, az arab és a perzsa szavakban elmarad az illeszkedés.⁶ A beszélő mindkét esetben nyilván különbséget tett a két réteg között és azon volt, hogy a művelt, a mohammedán műveltség két kiemelt nyelvéből származó szavakat megőrizze a "romlástól". Németh

³ Otto Jespersen, *Language: Its Nature, Development and Origin*. New York, 1964, 1922, 21.

⁴ I. OK. II, 314.

⁵ uo. 319.

⁶ uo. 324. (A példák és az átírás Németh Gyuláé).

Gyula ilyen értelemben beszél "kevert nyelvrendszeréről" az oszmánliban, de azt is kimutatja, hogy a szókincsnek ez a két rétege nem keveredett egymással.

De itt nem állt meg, kereste az okot is, azt, hogy miként alakulhatott ki ez a sajátságos nyelvi változat. A választ, amint ő maga mondja, elsősorban a társadalmi viszonyokban kereste, az iszlámban és az iszlám kultúrájában találta meg, úgy, ahogy azt a törökség művelt rétege elsajátította, magáévá tette. "Ugyanazokat az erőket - írja - látjuk itt, amelyek a régebbi oszmán-török irodalom megteremtésében közreműködtek, amelyek a török ember jellemében, az új vallás iránti fanatikus szeretetében és az iszlám kultúrájának tiszteletében gyökereznek."

Az iskolázott beszélő többé-kevésbé tudatában volt annak, hogy mikor a szókincs arab-perzsa elemeit megkülönbözteti a többiektől és igyekszik megőrizni őket eredeti formájukban, a vallása által áthatott magas kultúrában vesz részt, annak részese, ahhoz csatlakozik. A megkülönböztetés általában nem az egyén elhatározásán múlt, a nyelvhez, a nyelvnek ehhez a társadalmilag adott változathoz tartozott, de a beszélő ugyanakkor tudatában volt a megkülönböztetés alapjának és egyetértett vele. "Nem az efféle jelenségekben [mint ízfet-szerkezetek közönséges használata] van az alapja annak, hogy az oszmán-török esetében különlegesen kevert nyelvrendszerrel beszélhetünk, hanem abban a körülményben, hogy az arab és perzsa szók egyrésztől és a török szók másrésztől a nyelvtani kezelés szempontjából egymástól elkülönülnek és az arab és perzsa szók *tudatosan* mint idegen, az eredeti török nyelvi anyagtól elváló réteg szerepelnek, úgy, hogy az idegen anyag használata sok közösséget mutat egy idegen nyelv használatával."⁷

Németh Gyula értekezése bevilágított az oszmán-török szókincs két rétegének viszonyába, ezzel nyomatékosan hozzájárult annak strukturális, a struktúrát feltáró vizsgálatához. De jelentősége nem merül ki ebben.

Az értekezés mélyreható elemzéssel feltárta a török jelenséget a maga egyediségében, úgy, ahogy az egyedülálló ("az oszmán-törökben egy kettős nyelvrendszer, a nyelvtudat kettőssége fejlődött ki, amelyet az általam ismert nyelvekben nem talállok"⁸). De ha Németh Gyulával "kettős nyelvtudaton" általában azt értjük, hogy a beszélő a nyelv használatában következetesen különbséget tesz a szókincsnek egy "semleges" és egy homogén "meghonosodott" rétege között, amely egy idegen magasabb kultúrából származik, akkor a török jelenség nem áll elszigetelve és Jespersen eljárása - angol és török egymás mellé állítása - egy mélyebb elemzés alapján igazolható.

A kölcsönzés során az angol nemcsak egyes szavakat vett át, közvetve vagy közvetlenül a latinból, hanem, tömegesen, olyan szócsoportokat is, amelyek tagjai között szabályos derivációs összefüggések álltak fenn. A szavakkal az angol át-

⁷ uo. 327.

⁸ uo. 317.

vette a szóképzés bizonyos szabályait is (mint pl. a *permit-permission-permissive* típust), amelyek azonban a szókincsnek csak ebben a latin-francia rétegében érvényesek, ezt viszont sokszorosan összefűzik és elkülönítik a másiktól. Ezért az angol morfológiájának generatív leírásában, amely a teljes szókincs szabályosságainak leírására törekszik, a szó specifikációjához szükségesnek mutatkozik nemcsak annak szintaktikai (szófaji) meghatározása, hanem ezen felül a megjelölése annak is, hogy az a szókincsnek melyik (latin-francia vagy egyéb) rétegéhez tartozik, melyiknek szabályai vonatkoznak rá.

Ebből a szempontból Németh Gyulának majd félszázaddal ezelőtt bemutatott értekezése eredeti, ma is jelentős hozzájárulás a "kevert nyelvrendszerek" tipológiájához, a nyelvészociológiához.

Milyen utakon kerültek nyelvünkbe oszmán-török jövevényszavaink?

Mikor közel negyven évvel ezelőtt Németh Gyula irányítása mellett tudományos munkásságomat elkezdtem, olyan témát kaptam tőle, amely mind a mai napig érdeklődésem központjában áll, kutatásaim főtémája maradt: A magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak összegyűjtése és feldolgozása. Ennek a témakörnek egy részkérdésével szeretnék az alábbiakban foglalkozni.

Nyelvünkben ma élő oszmán-török jövevényszavaink változatos utakon, olykor több nyelv közvetítésével, különböző időben kerültek nyelvünkbe. Nagy részük természetesen a török korból való, fennmaradásukhoz azonban sok esetben későbbi - főleg 19. századi - török, déli szláv, román vagy európai hatás is hozzájárult. De a török korban átvett szavak sem egyetlen csatornán: közvetlenül a törökből kerültek hozzánk, hanem más nyelvek - mindenekelőtt a déli szláv nyelvek, kis mértékben a román nyelv és nyugateurópai nyelvek - közvetítésével is. Ezeket a változatos utakat szeretném az alábbiakban rendszerbe foglalni, s néhány példával illusztrálni.

I. A hódoltság kora előtt i átvételek

Forrásainkban már a hódoltság kora előtt megjelenik néhány oszmán-török eredetű szó. Ezek korai átvételek az oszmán-törökből, de egyik-másik közülük nyugateurópai úton hozzánk jutó vándorszó is lehet.

A törökökkel legalább másfél évszázaddal a hódoltság előtt már voltak bizonyos kapcsolataink. Ilyen volt mindenekelőtt a harcban állás, a háborúskodás, de ugyanakkor volt kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatunk is. Nyelvileg ez azt jelenti, hogy korán megjelenő szavaink jöhettek már ekkor a törökből. Ilyenek pl. a hadászati kifejezések közül a *boncsok* 'lófarkas hadizászló' (1500), *handzsár* (1527), közigazgatási-katonai fogalmak, mint a *basa* (1490), *bég* (1476 k.) és kereskedelmi úton - vagy hadizsákmányként - hozzánk kerülő kelmék, ruhák nevei, mint a *csuha* (1493-95) és *futa* (1519).

Mindamellettt joggal gondolhatunk arra, hogy néhány kelme- és ruhanévünk legkorábbi, rendszerint latin nyelvű forrásokban előbukkanó adatai még nem a törökből, hanem valamely nyugateurópai nyelvből vagy a középkori latinból valók. Ilyenek pl. a fent említett *csuhán* és *fután* kívül a *bagazia* (latin szövegekben: 1500), *kármán* (1500), *fosztán* (1519) kelmenevek, valamint a *dolmány* szó, amelynek egy évszázaddal korábbi, 1405 körüli előfordulása valószínűleg európai eredetre vezethető vissza. Kétségtelen azonban, hogy mindezek a szavak a török korban lettek igazán elterjedt, közhasználatú szavakká, s így latin forrásokban való korai megjelenésük ellenére is török eredetűeknek kell őket tartanunk.

II. Hódoltság kori átvételek

A hódoltság másfél évszázada alatt - elsősorban a hódoltsági területen élők - százával ismerkedtek meg török szavakkal. Alig volt kisebb a nyelvi hatás a királyi magyar területen, amely állandó hadászati és politikai kapcsolatban állt a hódolt területtel. Más jellegű volt Erdély török kapcsolata, mert ott testi valóságukban nem voltak jelen a hódítók, de Erdély sorsa a Portától függött, s ez politikai-diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatot alakított ki közöttük.

a) A nyelvi átvételek szempontjából legfontosabb hódoltsági területen kettős átvétel lehetősége alakult ki annak következtében, hogy a hódítók jelentős része nem török, hanem déli szláv származású volt. Ők mint katonák vagy közigazgatási személyek a török hatalom képviselői voltak, de a török mellett szláv anyanyelvüket is beszélték, magukkal hozták a török szavaknak balkáni otthonukban használt szlávos alakjait. Ilyenképpen a török szavak nemcsak tiszta török formában, hanem szlávos formában is meghonosodtak nyelvünkben.

Török jövevényszavainknak ez a kettőssége régóta ismert, és sokat vizsgált téma a magyar nyelvtudományban. Tudjuk, hogy bizonyos kritériumok alapján meg lehet állapítani egy-egy szavunk közvetlen török eredetét vagy közvetített voltát.

Hangtani kritérium alapján közvetlen török eredetű pl. a *kajsi, kefe, kávé, mufti*, szláv közvetítésű a *csizma, csizmadia, haramia, levente*. Nagyon sok olyan szavunk van azonban - s éppen a leggyakrabban használtak között - amelyek kettős alakban éltek, mutatva a nagyjából azonos erejű kettős hatást. Ilyenek pl. *gyömlí ~ gyumli, kádi ~ kadia, kesze ~ kesza, pite ~ pita, tepsi ~ tepszia*.

Művelődéstörténeti kritériumot is alkalmazhatunk némely jellegzetesen török, ill. balkáni kifejezésnél. Így biztosan török eredetű a *dívány, dohány, fin-dzsa* és *kaftán*, biztosan szláv eredetű a *janicsár* és *martalóc* szavunk. Ebből a szempontból is vannak kettős átvételek. A 'katonai őrtorony' jelentésű régi *csardak* a törökből is jöhetett, a belőle alakult *csárda* szavunk a ma leginkább használt 'pusztai vendéglő' jelentésben viszont szláv eredetű.

Jövevényszavaink több mint felénél *s e m m i l y e n* támaszpontunk nincs annak eldöntésére, hogy a szó közvetlenül a törökből került-e nyelvünkbe vagy pedig déli szláv közvetítéssel.

b) Mint már említettük, Erdélynek szoros és közvetlen kapcsolata volt a Portával, a törökökkel. Az erdélyi forrásokban előforduló átvételek nagyrészt közvetlenül a törökből valók, de nem zárható ki teljesen a román közvetítés lehetősége sem, különösen akkor, ha a szó csak Erdélyben volt használatos, s ma is csak Erdélyben él. Így szerepet játszhattak a román alakok pl. a *kantár* 'mérleg', *kilim* 'szőnyeg, pokróc', *muszuly* 'kelmefajta' egykori átvételénél.

A nagyobb területen elterjedt szavaknál is lehetséges, hogy míg az alföldi és dunántúli források adatai közvetlenül a törökből vagy a szerbhorvátból valók, az erdélyi források adatai román közvetítésűek is. Ilyen lehetőség áll fenn pl. a *fota* 'kelmeféle', *kátrány, oka* 'súlyegység', *pite* erdélyi adatainál. Az erdélyi forrásokban gyakori *szejmen* szó 'zsoldos katona' jelentésben valószínűleg román

közvetítésű (más hangalakú és jelentésű variánsai jöhettek közvetlenül a törökből, közvetve a szerbhorvátból, de még a krími tatárból is).

c) Az Oszmán Birodalom történelmi szerepének kialakulásával Európa nyelveibe bekerültek a legismertebb török hadászati, kormányzati, diplomáciai, kereskedelmi, vallási stb. fogalmak nevei. Európa népei velünk egyidőben - esetenként még korábban - megismerkedhettek az ilyenféle szavakkal, mint *aga*, *basa*, *bég*, *szandzsák*, *szultán*, *kaftán*, *kávét*, *mufti*, *minaret* stb.

Nyelvi szempontból ez azt jelenti, hogy ezeknél a magyar szavaknál elvileg nem kizárt a nyugateurópai nyelvek közvetítésének lehetősége. Történelmi helyzetünk azonban - az ország egy része másfél századon át a Török Birodalom szerves része, Erdély ugyanakkor a Birodalom vazallus állama, a nyugati terület pedig török hadászati és diplomáciai ténykedések színtere - ellentmond ennek a feltevésnek. A török kor török szavai a törökökkel való érintkezés sokféle csatornáján át jutottak nyelvünkbe, nincs szükség európai kerülő út feltevésére. Mindez persze nem zárja ki azt, hogy európai nyelvekből is kerültek hozzánk török eredetű szavak.

A török hódoltság korában a számos forrásban megjelenő, gyakori használatú török átvételek mellett, néhány elszigetelt adatban fel-feltűnik egy-egy nyugati közvetítésre mutató alakváltozat. Ilyen pl. az általánosan használt *kávét* (1637) mellett a *caffé* (1686) irodalmi alakváltozat, a gyakoribb *serbet* (1621) mellett a csak néhány adattal rendelkező *szerbet* (1621) alakváltozat; a közhasználatú *szattyán* (1544) alak mellett jelentős időeltolódással jelenik meg a *szaftián* (1788) irodalmi variáns.

Ezekben az esetekben - a kettős átvétel kétségtelen ténye mellett - jelentős minőségi különbség van a köznyelvivé lett török átvételek s a ritka variánsnak maradt irodalmi átvételek között.

Egyetlen olyan egykorú kettős átvételünk van, ahol a törökös és nyugatias alakváltozat használata nagyjából azonosan oszlott meg mind a múltban, mind a jelenben (a régiségben valamivel általánosabban használt volt a törökös alak). Ez az *oszmán* ~ *ottomán* elnevezés-pár, amelyből az *oszmán* variáns közvetlenül a törökből való, míg az *ottomán* európai közvetítésű.

III. A hódoltság u t á n i átvételek

A hódoltság megszűntével jelentős változás állt be török szavaink életében. A katonai és közigazgatási fogalmak neveinek jelentős része - most már szükségtelenné válva - kihullott nyelvünkéből. A leggyakrabban használtak persze lappangva tovább éltek, s ma is élnek, mint a török kor történelmi szakkifejezései, ill. a török korról foglalkozó irodalmi alkotások szavai (pl. *bég*, *beglerbég*, *defterdár*, *szandzsák*).

A tárgyi műveltség körébe tartozó szavak könnyebben vészelték át a történelmi változást. Egy részük több kevesebb jelentésbeli módosulással ma is közhasználatú szavunk, mint pl. a *dandár*, *dohány*, *kávét*, *kazán*, *papucs*, *tepsi*, a *baszkodik* és *harácsol* igei származék stb. Más részük nyelvjárási szinten él tovább, mint pl. az *aba*, *csalma*, *hodzsa*, *mazur* stb.

A török hódoltság után megjelenő szavaink egy részénél nem zárható ki a lehetőség, hogy korábban is éltek a nép nyelvében, de mivel nem jutottak el a köznyelv, vagy irodalmi nyelv szintjéig, nyelvemlékeinkben és szótárainkban nem szerepelnek. Ilyen pl. a *bogrács* 'szabadban élő emberek főzőedénye' (1703 k.), *kaszap* 'mészáros' (1693), *tabak* 'tímár' (1688), *zsiger* 'állati belsőség' (1825/1838).

A törökökkel való kapcsolatunk a hódoltság után nem szűnt meg véglegesen, sőt - a történelem kiszámíthatatlan - egyre barátságosabbá vált. Gondoljunk szabadsághőseink, Rákóczi és Kossuth Törökországba menekülésére. A török-magyar barátság a 19. század második felében, a Corvinák visszaadásával (1877), küldöttségek kölcsönös látogatásával érte el tetőpontját. E megélenkülő érdeklődésnek az lett a nyelvi következménye, hogy néhány, már kihalóban lévő, netán teljesen elfeledett török kori szavunk új életre kapott, sőt nyelvünk néhány új török szóval is gyarapodott. Ebben a folyamatban azonban jelentős szerepet játszottak az európai nyelvek, közülük is elsősorban a német, hiszen a nyugati hatás nagyrészt Bécsen keresztül érkezett hozzánk.

A török korban ismert, de azután a használatból kikopott török szavaink közül ekkor éledt újra pl. a *baksis*, *dervis*, *molla*, *padisah*, *szpáhi*, *szultán* stb.

Némely esetben alaki eltérés is mutatkozik a török kori és az újabb kori átvétel között. Pl. R. *alkorán* ~ későbbi *Korán*, R. *fermán* ~ újabb *fírmán*, R. *szarály* ~ újabb *szerály*. Máskor a jelentés is különbözik. A *dívány* általánosan ismert szó volt a hódoltság idején 'tanács; tanácskozás' jelentésben, illetőleg főnévi jelzőként a *díványszőnyeg* 'különlegesen szép, értékes szőnyeg' kifejezésben. Mai 'fekvőhely' jelentésű *dívány* szavunk ez utóbbi kifejezésből is kialakulhatott, de az is lehetséges, hogy újabbkori átvétel a törökből vagy valamely európai nyelvből. A hódoltság korában a *bég* szó nagyon elterjedt volt, magas török katonai és közigazgatási tisztségviselőt jelölt. A 19. században újra megjelenik nyelvünkben a szó, de a közben lejátszódott török hangtani és jelentéstani változásoknak megfelelően most már *bej* alakban és általánosabb 'török úr' jelentésben.

A hódoltság korában nem ismert, új átvételek is jelentkeznek, pl. közvetlenül a törökből a *csibuk* (1833), európai nyelvek közvetítésével a *bazár* (1830), *hárem* (1788), *húri* (1836), *kioszk* (1818), *szófa* (1762-87).

A szomszédos nyelvek közvetítő szerepe sem szűnt meg.

A hódoltság idején ismert szó volt a 'megállóhely' jelentésű *konak* főnév s a belőle származó *konakol* 'megáll, megszáll' ige. Ez utóbbi fennmaradt a nyelvjárási *konakol*, *konokol* 'elidőzik, tartózkodik valahol' igében (s talán a belőlük elvont *konok* melléknévben). A 19. században újra megjelenik nyelvünkben a *konak* szó, amely most már a szerbhorvátból való átvétel, s jelentése 'udvarház, palota'. Hasonló folyamat játszódott le a 'száritott füstölthús; vágómarha' jelentésű s a török korban nagyon ismert *pasztorma*, *pasztormány* szóban: a délmagyarországi 'fölbont, földarabol <disznót, vágómarhát, tyúkot>' jelentésű

pasztermál ige nem a török kori szó származéka, hanem egy, a szerbhorvátból újabban átvett névszóé.

Ilyenfajta kétszeres átvétel Erdélyben pl. a török kori *szekszina* 'málhás nyereg' és a románból való székely *szakszina* 'holmi, lim-lom', továbbá a régi *csardak*, *csárda* mellett a csángó *cserdák* 'a ház előtti fedett folyosó' s talán a régi *szepet* 'kosár' és *zubbony* szó mai erdélyi nyelvjárási alakjai.

És végül van számos olyan szerbhorvát, ill. román eredetű nyelvjárási szavunk, amelyek ezekben a nyelvekben török eredetűek, de a hódoltság idején egyáltalán nem voltak ismertek nálunk, mint pl. a szerbhorvátból való *halva* 'keleti csemege, török méz' (1836), *haszura* 'gyékényből készített takaró' (1846), vagy a románból való *dalma* 'káposztatöltelék' (1872), *duláb* 'tutaj; szekrény' (1863). Ezek természetesen már semmiképp sem számítanak török eredetűnek a magyarban.

Összefoglalva: oszmán-török jövevényszavaink több csatornán kerültek nyelvünkbe. A leggyakoribb korreláció a török korban egyidejűleg lezajló török és déli szláv átvétel. Ehhez csatlakozott esetenként román vagy nyugateurópai közvetítés. Viszonylag kisebb számúak az időbeli eltolódást mutató átvételek: török kori szavak elhalványulnak, majd újra bekerülnek a délmagyarországi nyelvjárásokba a szerbhorvátból, az erdélyi nyelvjárásokba a románból, a köznyelvbe az európai nyelvekből, elsősorban a németből.

Függeléként szeretnék még néhány szót ejteni egy eddig nem emlegetett csoportról, a török nyelvekből többszörösen nyelvünkbe került szavakról.

Közismert, hogy az oszmán-török jövevényszavaink török jövevényszavaink harmadik rétegét alkotják, a honfoglalás előtti és a középkori (besenyő, kun, izmaelita) átvételek után. Hódoltság kori átvételeink között akadnak olyanok, amelyek már korábban is megvoltak nyelvünkben, de most új alakban vagy új jelentéssel jelennek meg.

Honfoglalás előtti átvételű *kapu* szavunk török megfelelője a hódoltság korában a török Portát jelöli. Különösen származékai voltak nagyon ismertek, mint pl. a *kapucsi* 'kapuőr, a Porta első udvarában szolgálatot teljesítő katona', *kapukihá* vagy *kapukihája* 'követ, megbízott a Portán'. A török kori *bég* szóval azonos töről fakad honfoglalás előtti átvételű *bő* szavunk, a török kori *szultán* pedig azonos a korábbi átvételű *Zoltán* személynévvel. Régi török eredetű személynévünk oszmán-török megfelelői nagy számban fordulnak elő török kori forrásainkban. Pl. R. *Gyalán* ~ török kori *İlan* (= *yılan* 'kígyó'), R. *Kaplyon* ~ oszm. *Kaplan* 'Tigris', R. *Koppány* ~ oszm. *Kopan*, R. *Szongor* és *Csongor* ~ oszm. *Szingir* 'Fehér sólyom', R. *Temer* és *Tömör* ~ oszm. *Demir* 'Vas', R. *Tiván* ~ oszm. *Tojgun* 'Fehér sólyom'. Honfoglalás előtti jövevényszavunk az *oroszlán* is, amelynek oszmán-török megfelelője a számos alakváltozatot mutató *Arszlán* személynév (a m. *oroszlán* hatására *Oroszlán*, *Oroszlyán* alakban is). Ugyanez a szó angol közvetítéssel a 19. században bekerült nyelvünkbe: *arszlán* 'dendi, divatfi'.

Kun személy megjelölésére már 1408-ban előfordul a *Bichak* szn. Nem kizárt, hogy közszóként is ismert volt már a török kor előtt, de mindenképpen a török korban lett általános használatúvá. Ugyanez a helyzet a kun *Zumak* és

Turba személynévvel, amelynek török kori megfelelője a *szomak* 'börtömlő' és *turba* 'társoly, tarisznya' névszó. A *buzogány* szó a kunoktól származik, de a török korban megjelenik az oszmán-török eredetű *buzdogány* alakváltozat. Csősz szavunk ugyancsak kun eredetű, de török kori megfelelője az oszmán-török eredetű *csausz* 'hírvivő, futár'.

A mohamedánokat jelölő *muzulmán* szavunk a török korban terjedt el (többszörös átvétel a törökből, a szerbhorvátból, a középkori latinból és európai nyelvekből), de ugyanennek a szónak *böszörmény* alakváltozata már a 13. század végétől ismert a középkori izmaeliták nevéként. Lehetséges, hogy eredetileg tőlük kaptuk a *maszlag* szavunkat is, de használata a török korban lett általános.

A török korban tehát több régebbi török eredetű szavunk kelt új életre, s cserzett újra gyökeret nyelvünkben.

IRODALOM

Bakos Ferenc, A török paradicsom (*Solanum malongena*) magyar elnevezései: *MNy.* 50, 1954, 94-105; *Uő.*, A magyar nyelv régebbi román elemei és a közvetlen nyelvi érintkezésen alapuló szókölcsonzás néhány kérdése: *NyK* 73, 65-11; *Uő.*, Újabb adalékok a magyar nyelv régebbi román elemeinek történetéhez: *NyK* 74, 335-348.

Bárczi Géza, *A magyar szókinsz eredete.* 2., bővített kiadás. Budapest, 1958.

Farkas Vilmos, *Keleti eredetű elemek a magyar szókinszben.* Budapest, 1982. (Akadémiai doktori értekezés. Kézirat.)

Gombocz Zoltán, A régi magyar ételnevek eredetéről: *MNy.* 1, 1905, 160-168, 254-261; Gombocz Zoltán - Melich János, *Magyar etymológiai szótár.* I. köt. I-X. füzet, II. köt. XI-XVII. füzet. Budapest, 1914-1944.

Hadrovics, László, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen.* Budapest, 1985.

Kakuk Zsuzsa, A szláv közvetítés kérdése a magyar nyelv oszmán-török elemeiben: *NyK* 68, 1966, 51-65; *Uő.*, *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVI^e et XVII^e siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise.* Budapest, 1973. *Bibliotheca Orientalis Hungarica* 19; *Uő.*, *Cultural Words from the Turkish Occupation of Hungary.* Budapest, 1977. *Studia Turco-Hungarica.* Tomus IV.

Kiss Lajos, Kátrány: *Nyr.* 82, 1958, 373-376; *Uő.*, Az albánok elnevezései a magyarban: *MNy.* 60, 1964. 472-475; *Uő.*, *Hatvanhét szómagyarázat.* Budapest, 1970. *Nyelvtud. Ért.* 71. szám; *Uő.*, Huszonhárom magyar szófejtés: *NyK* 75, 1973, 41-56.

Kniezsa István, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* I/1-2. Budapest, 1955.

TESz. = *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára.* Főszerk. Benkő Loránd. I-III. Budapest, 1967, 1970, 1976.

Az armenisztika jelentősége a magyar keletkutatás számára

Az armenisztikai stúdiumok kifejlődése egyetemünkön Németh Gyula professzor nevéhez fűződik. Ő kezdeményezte a nekilendülést, ő biztatta a továbbhaladást. Ezt a támogató szerepet utána Ligeti professzor vette át.

Jól tudott, hogy Magyarországon az örmény kultúra már a 17. században megvetette lábát. Az 1660-as években Walachiából Erdélybe főpapjukkal, Verzár Oxendiusz-szal beköltözött örmény közösség hamar megtalálta helyét a magyar életben, főként a kereskedelem és az ipar területén. A szarvasmarha-kereskedelem terén vezető szerepet vívott ki magának, és nemzetközi kapocs, híd szerepét töltötte be a kelet-nyugati kapcsolatokban.¹

A társadalmi-gazdasági fejlődés hamarosan meghozta gyümölcsét a művelődés terén is. 1870-ben az erdélyi közösség egyik jeles tanártagja, Szongott Kristóf már külön örmény-magyar folyóiratot indított Szamosújvárt: az "Arméniá"-t, mely egészen a század végéig virágzott. De ezenkívül az örmény közösség sok jeles értelmiségi tagja jelentős irodalmi tevékenységet fejtett ki; itt elsősorban Lukácsy Kristóf gimnáziumi igazgató (1853-56; 1856-tól 1876-ban bekövetkezett haláláig mint szamosújvári örmény-katolikus főesperes) működését kell kiemelnünk. Lukácsy tanulmányait a bécsi teológián végezte, és több történettudományi érdekű örmény-magyar értekezést tett közzé. Lukácsyt Horvát István serkentette "A magyarok őseleji, hajdankori nevei és lakhelyei" (eredeti örmény kútfők után, Kolozsvár, 1870) c. műve megírására. E könyvében Lukácsy Horvát István délibábos őstörténeti teóriájának folytatójaként az örmény forrásokat szkíta-örmény-magyar rokonság bizonyítására állította csatarendbe. Ha elmélete tudományosan nem is használható, de a mellékletként közölt 5-10. századi krónikarészletek értékes anyagai a magyar őstörténet kutatásnak.

A jelen század elején az erdélyi örmény Patrubány Lukács (1881-1924) magántanár próbálta meghonosítani az örmény oktatást a budapesti egyetemen. Tudományos működése főként az örmény nyelv indoeurópai kérdéseinek vizsgálatára irányult.

A modern magyar tudomány jól tudta, hogy az örménynek az indoeuropaisztika mellett a magyar tudomány számára más fontos szerepe is van, mégpedig a keletkutatás területén: az egyik a történeti, a másik az altajisztikai nyelvészeti. Persze a kettő szorosan összefügg, mert a nyelvészeti eredmények többnyire törté-

¹Szongott Kristóf, *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája, 1700-1900. I. Szamosújvárt, 1901, 97-99.*

neti megerősítést igényelnek, ugyanakkor a nyelvi anyag emellett fontos nyelvtörténeti forrás az átirásos nyelvemlékek segítségével.

Ami a történeti síkot illeti, az örmény történeti irodalom majdnem mindegyik magyar történeti korszak számára tartalmaz értékes történeti forrásokat.

Időbeli sorrendben először a magyar őstörténet örmény forrásai jönnek sorra. Az örmény írást Meszrop Mastoc örmény szerzetes az előázsiai sémi írásrendszerből a görög írásrendszer utólagos szembesítésével az 5. század elején alakította ki.² Rögtön ezután rendkívül gazdag egyházi (fordítási) irodalom indult meg, de meglepő módon már e század bőven termelt eredeti örmény krónikákat is.

Az egyik legismertebb a magyar őstörténeti kutatók körében az erősen vitatott korú Horeni Mózes (Movszesz Khorenaci)-féle krónika, mely jelenlegi formájában későbbi századok interpolációiban bővelkedik, és így erős kritikára szorul.³ Hasonlóan vitatott, de rendkívül értékes "Szkitia" és "Szarmátia" fejezeteivel az eredetileg ugyancsak Horeni Mózesnek tulajdonított örmény "Geográfia", mely a kutatás jelenlegi változatos álláspontja szerint szintén későbbi, 6-9. századra datálható.⁴ Ezután következik az 5. századi örmény krónikák egész sora: Agathangelosz, Phavsztosz Buzand (Faustus Byzantinus), Elise, Lazar Parpeci (Parpi Lázár).

E korai örmény források értékét növeli, hogy az örmény irodalom azokra a korszakokra is rendelkezik kiváló krónikákkal, mikor a görög forrásokban egy-két százados űr tátong; ilyen hézagpótló jelentőségű Szebeosz krónikája a 7. századra, Levondé a 8. századra, valamint a 6-9. századra Movszesz Daszthuranci (Kalankatuaci) krónikája. Mindeme örmény krónikák az 5-10. századokra a szír, görög, majd az arab és perzsa források mellett elsőrangú forrást jelentenek a Ciscaucasia vidékére, és így a magyar őstörténet számára is.

E jelentőségteljes szerepüket a korabeli lehetőségekhez képest maximálisan kiaknáztta J. Markwart "Streifzüge", az "Eranschahr" és többi munkáiban.⁵ Ezeknek az eredményeknek a kiegészítése, pontosítása, kiigazítása a később elő-

²Koriun, *Zsitie Mastoca*. Örményről oroszra ford. Sz. N. Szmbatian és K. A. Melik-Ogandzsian. Jereván, 1962.- Koriun, *The Life of Mashtots*. Armenian Benevolent Union, New York, 1964.

³Movses Khorenatsi, *History of the Armenians*. Trans. R. W. Thomson. Harvard Univ. Press. 1978. Toumanoff, C., *On the Date of Pseudo-Moses of Chorene*. Handes Amsoria, Wien, 75. évf., 1961.

⁴*Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée*. Szöveg és francia ford. A. Soukry. Venice, 1881. Jeremian Sz. T., *Asxarhacoyc. Armjanskaya geografia VII veka*. Lraber - Vesztnyik obscs. nauk. Jerevan, 1968, 43-60.

⁵Marquart, J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903. idem, *Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci* Abhandl. d. königl. Ges. d. Wiss. zu Göttingen, N. F. III. No. 2. Berlin, 1901.

került anyag fényében sok tekintetben továbbépítési lehetőséget nyújtott: így a magyar őstörténet számára, a magyarok közbenső őshazája mentén végigvonuló török népek - az ogurok, onogurok, szaragurok, szabirok, avarok (uarchoniták), barszilok, türkök, kazárok és az utánuk jövő népek történetére.

Pályám kezdetén e korszak örmény forrásai azonban rendkívül hiányosan voltak meg a magyar könyvtárakban, így több évtizedes széleskörű külföldi levelezésre volt szükség, hogy e hiányokat kiegészíthessem, mind az Akadémiai Könyvtár, mind saját könyvtáram keretei között. A korszak őstörténeti anyagát alaposan felhasználta műveiben Czeglédy Károly, én magam is sokat dolgoztam vele és foglalkozom továbbra is.⁶

Bármilyen távol esik is a Kaukázus Magyarországtól, a későbbiek során is számos izoglossza köti össze e két vidéket, melyeknek elhatározó jelentőségük van e két nép életére: így a tatár és török korszak.

Az örmények életében a késő középkorban az első nagy megrázkódtatást a szeldzsukok betörése okozta Kisázsziába. Az örmények előlük tömegesen menekültek északra, de főként délre. Délen először Kappadókiában, Armenia Minorban csatlakoztak már régóta ottélő örmény honfitársaikhoz, majd miután a szeldzsukok egyre újabb hullámai szántottak végig e területen, egyre délebbre húzódtak: az Anti-Taurus déli oldalára, Kilikiába, és ott 1080-ban fejedelemséget, majd 1198-tól királyságot alapítottak: Kis-Örményországot, amely egészen 1375-ig állott fenn, míg a mamlukok el nem foglalták a kis országot.⁷

A második nagy megrázkódtatás az 1230-1240-es években következett be, mikor a tatár hordák - még a magyarországi tatárjárást megelőző korszakban - benyomultak a Kaukázuson túlra és Irán északi sávját és Arméniát is birtokukba kerítették. A nomád állattartók beözönlésének hatására az örmények nagy tömegei megindultak észak felé, majd 1300 körül a Krím félszigetre. Ez az áramlás azonban nem szűnt meg a későbbi évtizedek során sem majd egy évszázadon át. E folyamathoz a nomádok mértéktelen kiszipolyozása folytán bekövetkezett elnyomorodás adta az indítékot. Az északi -tatárok uralta, de főleg kipcsakok lakta - területre való költözés nyelvi következményeiről majd alább szólunk.

A tatárok közelkeleti uralmának korszaka bővelkedik örmény szerzők által írt kapitális krónikákban, melyek elsőrangú forrást nyújtanak a magyarországi tatárjárás vizsgálataihoz is, így: Kirakos Gandzakeci, Vardan Arevelci, Grigor

⁶ Czeglédy Károly, *Őstörténeti tanulmányok*. Budapest Oriental Reprints. Series A/2, Bp. 1985. + Bibliográfia - Schütz, E., A Sebeos krónika 50. fejezetéhez: *Keletkutatás* II. 1974, 83-93, - idem, *The Vlendar Bolgark with Xorenaci and the Hungarians*. Patma-banasirakan Handes, (in press). - idem, *Sevordik-Savirs*. (ibidem).

⁷ Der - Nersessian, S., *The Kingdom of Cilicia*. In: *A History of the Crusades*. Ed. K. M. Setton. II. köt. Pennsylvania Univ., Philadelphia, 1962, 630-659.

Akanci és még más korabeli írások, melyeket dolgozatainkban kellőleg igyekeztünk értékesíteni.⁸

Az örmények kilikiai korszaka közvetlen magyar-örmény vonatkozásokkal is bír. Ezen a vidéken II. Endre magyar király is járt, mikor kényszeredett szentföldi hadjárata után 1217-ben Kilikán, Kisázsian és a Balkánon keresztül tért haza seregével. Ezen útvonal megválasztásánál nemcsak a hajókötség megtakarítása volt a cél, hanem bizonyos nagyhatalmi koncepciók is lebegtek szeme előtt. Önmaga ilyen meggondolásokból vette második feleségül Pierre de Courtenaynek, a latin császárság urának lányát, de hazafelé tartó útján megtalálta módját, hogy e tervét kiszélesítse. Kilikián áthaladtában II. Levon kilikiai örmény király vendégeként eljegyezte András fiát, a kilikiai király akkor két esztendő lányával, Isabelle-lel (Zabel). E találkozást szemléletesen írja le Szembat connétable (kundsztale) krónikájában. De Endre király az útvonal mentén fekvő fejedelemségek többi uralkodóival is hasonló kapcsolatot épített ki: Theodorisz Laszkarisz niceai király lányát Béla herceggel, lányát, Máriát pedig a bolgár királlyal jegyezte el.⁹ A latin császárság megszerzésének álmát azonban nem sikerült megvalósítania. Mindenesetre a kilikiai kapcsolatok létrejöttének emlékét őrzi egy e korszakban Esztergom mellett létrejött örmény kolónia, mely több évtizedig állt fenn (1240-80).¹⁰

Míg az északi emigráció nyelvváltással járt, addig a kilikiai kolónia hűen őrizte nyelvét. Ennek emlékét látszik őrizni a nyelvünkbe e korban bekerült néhány keleti betegségnevé, melyek eredetét Bárczi Géza aggályosan, kételkedve fogadta, de Benkő Loránd a TESz német variánsában, az adekvát hang- és jelentésállapot egyezése folytán és a korabeli járványügy elmélyült ismeretében lelkesen akceptált (*piszok, kosz, keh, csécs*).¹¹

Möngke nagykán uralkodása idején - Hülegü ilkán vezérletével - a Csingiszida felosztásnak megfelelőleg hasonló hadjárat indult meg Közelkelet felé - a térség végleges leigázására -, és Perzsia teljes elfoglalásával, 1257-ben Bagdad bevételével az ilkánok dinasztiája a Közelkelet északi vidékén szilárdan megvetet-

⁸ Schütz, E., Tatarenstürme in Gebirgsgelände (Transkaukasien, 1220, 1235): *Central Asiatic Journal* XVII, 1973, 253-73. idem, The Stages of Armenian Settlements in the Crimea, Transcaucasica II: *Quaderni del Seminario di Iranistica .. dell'Università degli Studi di Venezia* 7, 1980, 116-135. - idem, A mongol hódítás néhány problémájához: *Századok* XCIII, 1959, 209-232.

⁹ Pauler, Gy., *A magyar nemzet története*. 1899, II, 63. skk. - *La Chronique attribué au connétable Smbat*. (par G. Dédéyan). In: *Documents relatifs à l'histoire des Croisades*. Paris, 1980, 92-96. - Schütz, Ö., Messze van, mint Makó Jeruzsálemről: *Magyar Nyelv* LI, 125-26.

¹⁰ Schütz, E., Glavnye napravlenija pereszelenija armjan v srednye veka i armjanszkaja kolonija Esztergoma (örményül). In: *Iz istorii armjano-vengerskich i kulturnych szvjazej*. Jereván, 1983, 9-49.

¹¹ Schütz Ö., Néhány örmény eredetű betegségnevről: *MNy* 1958, 450-460.

te lábát. Az ilkánok és az Ajjubidák nyomába lépett mamlúk dinasztia félév-százados viaskodása a Szentföld hátszágáért fontos korszak volt a Mediterraneum történeti képének kialakításában. A tatárok szerepét ezen a vidéken pozitívnak kell értékelnünk, mert a még megmaradt keresztes grófságok védelmében léptek fel, és további hadjárataik estleg a Szentföld visszafoglalását eredményezhették volna, legalábbis részben.

A történelemkönyvek általában apodiktikusan azt állítják, hogy a tatárok 1260.-évi Ajn-Dzsahut alatti veresége a tatárok szíriai aspirációjának egyszer s mindenkorra végét jelentette. Nemrég igyekeztem kimutatni, hogy a további fél-században a tatár-mamlúk viaskodásban a mamlúkok felülkerekedését nem elsősorban a mamlúkok haderejének abszolút fölénye eredményezte, hanem az ilkánidák mindegyik dél felé indított akcióját a Csingiszida testvérdinasztiák északnyugat és északkelet felől egyidejűleg indított támadásai kényszerítették visszafordulásra Damaszkusz alól.¹²

És ezután következett az oszmán korszak, amely egyszerre érintette Magyarország és az örménység történetét, ekkor periódusonként újabb örmény tömegek voltak kénytelenek elhagyni hazájukat. A 17. század fordulóján az oszmánok és a perzsák majd egy évtizedes háborúskodása idején a nagyhatalmi pozícióra törő Sah Abbasz 1600 körül előnyomult az oszmánok által birtokolt örmény területre, és hogy az oszmánokat megfossza az utánpótlás lehetőségétől, Perzsiába való visszahúzódnása előtt felégette a délörmény településeket, városokat és lakosaikat, vagy 300.000 örményt hurcolt át Perzsia északi vidékeire, a gazdag dzsulfai kereskedőket pedig egy Iszphán mellett kialakított elővárosban, Új-Dzsulfában telepítette le. E hazájukból való tömeges kitelepítésnek elnevezése lett: a "nagy sürgün". Aki csak tudott a harc idején és a perzsiai elhurcolás elől ismét észak felé menekült a Krímbe, vagy északnyugatra, Lvovba és környékére. Az örmény történet e korszakának tanulmányozása fontos tanulságot szolgáltat az oszmánok nyugati frontjának alakulása szempontjából.¹³

A továbbiakban az oszmán hódoltságok történetéhez - sem keleten, sem nyugaton - alig mutatkozik örmény forrás, Arménia teljes gazdasági és irodalmi elnyomorodásba süllyedt.

De most térjünk át a nyelvi vonatkozásokra.

A második évezred folyamán az örmények hatalmas tömegei szóródtak szét messzi vidékeken. Ennek a hazájuktól való elszakadásnak komoly nyelvi következményei is lettek. A kelet-anatóliai területen szétszóródott örménység számos

¹² Schütz Ö., Ilkánok és mamlukok harca a Szentföld hátszágáért: *Keletkutatás* 1990, No. 2. 1-18. - idem, *The Flight of the Ilkhanids and the Mamluks for the Background of the Holy Land: AOH*, 1991 (in press).

¹³ Schütz Ö., Örmények kitelepítése Perzsiába. Az 1604-es "nagy sürgün", örmény források alapján: *Keletkutatás* 1988, No. 2, 50-66. - idem., *An Armeno-Kipchak Document of 1640...* In: *Between the Danube and the Caucasus*. Ed. by Gy. Kara. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 247-62.

nyelvjárásra tagolódtott. A Mediterraneum délkeleti partvidékén kialakult Kis-Arménia lakosságának nyelvében jelentős folyamat realizálódott: az ún. második örmény 'Lautverschiebung' és azután ez a nyelvtípus vált a Kis-Örményország mamlúk elfoglalása (1375) után bekövetkezett szétvándorlással kialakult emigráns kolóniák köznyelvévé.

Az örmény ortográfia konzervativitása következtében e nyelvi folyamat vizsgálata örmény szövegben nem követhető. Viszont két másik módszer lehetővé teszi a második 'Lautverschiebung' lefolyásának felderítését. Így elsősorban az örmény szövegekben előforduló idegen szavak korabeli kiejtéséből kikövetkeztethető hangállapot. A legkorábbi ilyen anyag a kilikiai korszakból származik: görög szövegekből, Konstantinosz Porphyrogenetosz "A birodalom kormányzása" c. művében előforduló örmény nevek írásából. Utána pedig a Kilikia környezetében, ill. magában Kilikiában élő szerzetesrendek számos jogi, katonai, államszervezeti kifejezések, francia szavak írásából. E szókincs adta az alapot Josef Karst "Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen" c. műve hangtörténeti megállapításaihoz.¹⁴

A korai korszakból más írásos anyag természetesen igen kevés maradt fenn. A legkorábbi egy feltehetőleg örmény lakta területen térítő szerzetes műve, 90 szót tartalmazó autuni latin-örmény szójegyzék (887. évi kézirat), melyet már jónéhány kutató vett górcső alá.¹⁵

A tatár korszak unikális emléke egy 50 szavas mongol-örmény szójegyzék a gandzaki Kirakosz pap Krónikájának 32. fejezetében, mely egy kis alapszókinccset ölel fel: az ember, a test, az állatok (15), fegyverekre, természetre vonatkozó szavakból. E szöveg egyes kézírataiban a későbbi másolók egyes mongol szavak helyébe a megfelelő török szót írták be. Mesteremmel gondosan feldolgoztuk e kis szótár anyagát, melyet azután Ligeti Lajos ki is adott.¹⁶

A közelmúltban egy rendkívül érdekes, egyedi értékű emlék került elő Jemenből, mégpedig egy 1375-ös Kódexben fennmaradt hatnyelvű arab-perzsa-kipcsak/oguz-görög-mongol-örmény szótár végig arab írással. Az egyes nyelvek anyagát külön-külön specialisták elemezték; összesítve az Archivum Eurasiae Medii Aevi kötetében fog megjelenni, valamint az egyes nyelvek beható vizsgálatának anyagát a szakértők külön-külön fogják kiadni: Halasi Kun Tibor, (aki a

¹⁴ Karst, J., *Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen*. Strassburg, 1901, 15-40.

¹⁵ Carrière, A., *Un ancien glossaire latin-arménien*. Paris, 1886. - Weitenberg, J. J. S., *Armenian Dialects and the Latin-Armenian Glossary of Autun*. In: *Medieval Armenian Culture*. Univ. Pennsylvania: *Armenian Texts and Studies* 6. Chicago. 1983. 13-28.

¹⁶ Ligeti, L., *Le lexique mongole de Kirakos de Gandzak*: *AOH* XVIII, 1963, 241-295.

kézirat fénymásolatát Beirutban a Deutsches Forschungsinstitut könyvtárában felfedezte), Ligeti Lajos, Peter Golden, Schütz Ödön.¹⁷

Mindezek a nyelvelmékek rendkívül értékes anyagot szolgáltatnak elsősorban a latin, görög, vagy arab betűkkel leírt örmény szavak korabeli kiejtéséről, de ugyanakkor a kísérő nyelvek nyelvelmékei is, főképpen hangtani és szótani vonatkozásban, ill. a szókincs tekintetében.

További ilyen értékes nyelvi anyagot nyerhetünk a későbbi örmény iratanyagban előforduló kipszak vagy oszmánli szavak, vagy szövegek tanulmányozásából, az örmény ortográfia fonetikai kiértékeléséből.

Egészen különleges helyzet állt elő a tatárjárás korában északra menekült, majd a Krímben letelepült örménység nyelvhasználatában. A Kaffában és környékén élő örménység szoros kereskedelmi kapcsolatba került az ezen a vidéken élő kipszak nyelvű lakossággal, elsajátította nyelvüket, majd ezt kezdte használni köznyelv gyanánt. Miután az oszmánok 1475-ben uralmukat a Krímre is kiterjesztették, az örménység továbbmenekült, elköltözött Lvovba/Kamenec-Podolszkba és környékére.¹⁸

Ez a kolónia új hazájában még vagy kétszáz évig továbbra is ezt a kipszak nyelvet használta köznyelvként. Sok ilyen örmény-kipszak egyházi és polgári szöveganyag maradt ránk a legkülönbözőbb tárgykörökből Lvovban, ahonnan később egyes kötetek továbbkerültek a bécsi, velencei mechtarista levéltárba, néhány kötet pedig Ecsmiadzinba, majd a jereváni Matenadaranba és elvétele még más könyvtárakba.

Az örmény-kipszak szövegek javarésze egyházi, vallásos szöveg: zsoltárok, imák, himnuszok, egész breviáriumok, prédikációk, szentek élete, homiliák, egyházi kalendáriumok, asztrológiai feljegyzések, húsvétábrázolat, stb.

Ezenkívül a mindennapi élet szükségleteire készült iratok, persze ezek nagyrésze szintén egyházi hatóság által kiállított dokumentum: a 16-17. századra vonatkozó vagy száz évet felölelő születési anyakönyvek, házassági anyakönyvek, egyházközség számára való gyűjtés, és más különféle polgári rendeltetésű ügyiratok, elszámolások, bírósági jegyzőkönyvek (28 nagy kötet a Centralnyj Gos. Archiv USSR-ben).

A különböző típusú és tartalmú örmény-kipszak szövegek vizsgálatával igyekeztünk minél több hang- és szótani tanulságot levonni ebből a magyarországi kunnal rokon kipszak nyelvből. Ugyanakkor az örmény ortográfia sok új, hasznos adattal szolgált nemcsak kipszak vonatkozásban, hanem a közép-örmény nyelv hangtani állapotával kapcsolatban is.

Különösen kiemelkedőnek tartjuk az örmény-kipszak különleges nyelvének oktatására összeállított nyelvtanokat, szótárakat, prózai írásműveket (fordításo-

¹⁷ Halasi-Kun, T., - Ligeti, L., - Golden, P., - Schütz, E., *The 14th Century Yemen Hexaglot: Archivum Eurasiae Medii Aevi* (in press).

¹⁸ Lásd 8. jegyzet.

kat), a híres Jogkönyv pazar fordítását, valamint néhány történeti szöveget a kortörténetről.

Nyelvtanok - szótárak

A levéltárakban megmaradt a lvovi anyagból egy-egy örmény-kipcsak nyelvtan, ill. nyelvtani jegyzettrészlet, paradigmák, mely anyag védül is a jereváni Matenadaranba került (Mss. 2267., 3522). Továbbá a bécsi mechitarista könyvtárban található 96 lapnyi nyelvtani magyarázat (No. 84).¹⁹

Kiemelendő a bécsi mechitaristáknál őrzött 301 lapnyi (No. 311), valamint a bécsi Hofbibliothekban maradt 106 lapnyi örmény-kipcsak/örmény szótár (No.3). E szótárányaggal egymás tudtán kívül egyidőben foglalkoztunk E. Tryjarskival.²⁰ Az örmény-kipcsak anyag világos, tiszta nyelvi anyagot képviselt, a szótárak örmény fele viszont tele volt hibával, értelmetlenségekkel. Míg én az örmény anyag rébuszainak kibogozásával bibelődtem, azalatt kollegám kiadta az örmény-kipcsak szótárt lengyel és francia értelmezésekkel. Ez igen hasznos kézikönyv; a szóanyag annyira közismert, hogy fölösleges lett volna a többnyire talányos örmény glosszákkal terhelni.

Történeti szöveg - Kamenici Krónika

A Kamenici Krónika 1430-ig visszatekintve 1610-ig, majd 1648-52-ig tartalmaz örmény kortörténeti glosszákat (ms. pp. 7-73, 161-169), 1611-1624-ig pedig örmény-kipcsak bejegyzéseket (ms. pp. 74-100). A velencei mechitarista levéltárban őrzött kézirat teljes anyagát 1895/6-ban kiadta Gh. Alishan; a párizsi töredékes kéziratot Jean Deny, az örmény-kipcsak szövegből a khotini háborúra vonatkozó részletet Schütz, és a kézirat többi örmény-kipcsak szövegét Vásáry István. Fennmaradt ezenkívül egy párlapos "Lengyel krónika" (Bibl. Nat. Paris, No. 194, 65v-67r), publikálta E. Tryjarski.²¹

¹⁹ Eganian, O. S., Ob odnom armjano-Kipcsakskom grammaticsieszkim posobii XVI v.: *Voproszy Jazykoznania* 5, 1962, 152-54.

²⁰ E. Tryjarski, *Dictionnaire Arméno-Kipchak*, I-III. Warszawa 1968-69. - idem, *New Armeno-Kipchak Lexical Material from the Matenadaran Collection: RO XLV*, 1987, 35-48 (+ facsimiles).

²¹ Alishan, Gh., *Kamenic, Taregirk hayoc Lehastani ew Rumenioy* (Kamenic, the Chronicle of the Armenians of Poland and Rumania). Venice, 1896. - Deny, J., *L'Arméno Coman et les "Ephémérides" de Kamieniec (1604-1613)*. O. Harrassowitz, Wiesbaden, 1967. - Schütz, E., *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*. Budapest, 1968. Bibliotheca Orientalis Hungarica XI. - Vásáry, S., *Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle: AOH XXII*, 1969; Dachkévytch, Y., - Tryjarski, E., "La Chronique de Pologne" - un monument arméno-kiptchak de la 1^{re} moitié du XVI^e siècle: *RO XLII*, 1981.

Jogi kódex

A jogügyletek lebonyolítására szolgáló örmény törvénykönyv örmény-kipcsak fordítása a lvovi örmény egyházmegye jegyzőjének Minasz Tokatecinek (Eudokiai) műterműve, melyet M. Lewicki és R. Kohnowa adtak ki a *Rocznik Orientalistyczny*-ben a törvénykönyv örmény szövegének egy régebbi fordításával,²²

Örmény-kipcsak nyomtatvány

Különleges hely illet egy 1618-ban kelt örmény-kipcsak Breviáriumot. E mű primitíven metszett betűivel L. Karmatanenc nyomdájában jelent meg Lvovban. Mindenesetre az e században szétszórt telephelyeken meginduló örmény nyomdászati tevékenység egy érdekes periferiális kísérlete, melyet az *Acta Orientalia*-ban mutattunk be.²³

A kamenici krónika történeti szövegein kívül a többi szövegek mindegyik típusából publikáltunk mutatókat, így elsősorban egyházi szövegeket a Breviáriumból, ugyanonnan Nerses Snorhali híres gyónóversét, a *Fide confiteor*-t. Ezenkívül néhányat az egyházi közigazgatás házassági szerződéseinek ügydarabjaiból. Ezekután igyekeztünk a szövegekből levonni a legfontosabb hangtani tanulságokat, megállapítani az örmény-kipcsak nyelv örmények által történt átvételének földrajzi kereteit, valamint a Podóliába továbbvitt kölcsönnyelv használatának időhatárait.²⁴

E munkát folytatta a lengyel turkológus- és az ukrán történésziskola. A kéziratok minden típusából sok dokumentumot publikált a turkológus Edward Tryjarski a bécsi, velencei és más levéltárakból. Jaroslaw Daskevics ukrán történész kibányászott az USzSZK Közp. Áll. Levéltárában az ügyiratok mellett elfekvő jónéhány örmény-kipcsak mellékletet és E. Tryjarskival együtt kiadták többnyire a *Rocznik Orientalistyczny*-ben. (Ez utóbbiaknál a problematikus szövegekben hasznos segítséget nyújtott a mellékelt korabeli lengyel fordítás.) Ezenkívül az örmény és az örmény-kipcsak nyelvemlékekhez J. Daskevics széles, értékes körképet vázolt a Lvov környéki, podóliai örmény kolóniák történeti, irodalomtörténeti és várostörténeti háttéréről, és ezt publikálta részben az ukrán történeti, levéltári sajtóban, és gazdag tanulmányorozatot adott ki a *Revue des Etudes Arméniennes* új folyamában az utóbbi évtizedekben.

²² Lewicki, M., Kohnowa, R., La version turque-kipchak du "Code des lois" des Arméniens polonaise: *RO XXI*, 1957, 153-300.

²³ Schütz, E., An Armeno-Kipchak Print from Lvov: *AOH XIII*, 1961, 123-130.

²⁴ Schütz, E., On the Transcription of Armeno-Kipchak: *AOH* 1961, 136-161. - idem, Armeno-kipchakisch und die Krim. In: *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of J. Németh*. Budapest, 1976, 185-205. - idem, Armeno-Kipchak Texts from Lvov (A. D. 1618): *AOH XV*, 1962, 515-520. - idem, Armeno-kipchakische Ehekontrakte und Testamente aus dem XVI. Jh.: *AOH XXIV*, 1971, 265-300. - idem, Rearmenisation and Lexicon. From Armeno-Kipchak back to Armenian: *AOH XIX*, 1967, 307-324.

Az egyedüli szépirodalmi mű, amely örmény-kipcsak nyelven ránk maradt, ez az "Ahikar történeté"-nek örményből készült rövidített fordítása, melyet E. Tryjarski és Jean Deny adott ki és behatóan tárgyalta a *Rocznik Orientalistyczny*-ben.²⁵

Mindezen örmény-kipcsak egyházi és világi rendeltetésű iratok, valamint a vallásos művek fordításai ékes bizonyítékát szolgálják annak, hogy Lvovban és az örmények-lakta többi podóliai városban az örmény lakosság a 16-17. században mind köznyelvként, mind nagyrészt az egyházi iratok nyelveként (a Bibliát kivéve) az örmény-kipcsak nyelvet használta.

Hogy az iratok alapszövege eredetileg az örmény volt, ezt mutatja az 1559-1575-ös akták örmény szövege, de ezek mintájára készült az ügyiratok örmény-kipcsakra fordított variánsa pl. a házassági szerződések bécsi és velencei aktáiban. Az akták harmadik kötetének végén ezt már az örményírással lengyel nyelvű szövegek váltották fel. De ugyanezt az örmény szöveget találjuk meg a szamosújvári örmény kolónia nyelvében egy Szongott Kristóf által idézett 1725. évi példában is.²⁶

Azonkívül, hogy a 16-17. században a podóliai köznyelv örmény-kipcsak volt, ezt mutatja még az egyházi hatóságok nyelvhasználata is, hiszen az 1627-ben a lvovi örmény közösség és Nikolai Toroszovics érsek között létrejött megállapodás alapszövege az örmény-kipcsak volt. Annak ellenére, hogy az örmény-kipcsak szöveg mellett lengyel és latin variáns is fekszik, az örmény-kipcsak szöveg eredetiségét más indiciumokon kívül az is igazolja, hogy a szerződés megtartásának örmény-kipcsak esküszövegét is beiktatták a városi tanács könyvébe, ahová különben más keleti nyelvű szöveget nem vezettek be.²⁷

A krími ill. podóliai örmények tömeges nyelvcseréje nemcsak az örmény hangtan és a kipcsak turkológia számára bír jelentőséggel, hanem az általános nyelvészet számára is gazdag tanulsággal szolgál. Éppen ezért az e nyelvemlékekkel foglalkozó armenistákon és turkológusokon kívül e nyelv leíró nyelvészeti vizsgálatával behatóan foglalkozott O. M. Harkavec.

Az örmény írásos kipcsakon kívül az átírással szövegek között az oszmánli, ill. közép-oszmánli irodalmi vagy köznyelv kutatása szempontjából igen fontos hely illeti meg az örmény betűs iratok nyelvét, az irodalmi prózát, az újságnyelvi (fordított és eredeti) szövegeket, az oszmánli költeményeket. Egyrészt mivel nagy mennyiségben rendelkezünk velük, másrészt mivel a 36 betűs örmény ábécével

²⁵ Deny, J., E. Tryjarski, "Histoire du sage Hikar" dans la version arméno-kiptchak: *Rocznik Orientalistyczny* XXVII, 1964, 7-61. - Deny, J., - Tryjarski, E., La littérature arméno-kiptchak. In: *Phil. Turc. Fund.* II, 801-808.

²⁶ Szongott, Kr., *Szamosújvár sz. kir. város monográfiája*. IV. Szamosújvárt, 1903, 244-45.

²⁷ Daskevics, J., - Tryjarski, E., Dogovor N. Toroszovicsa: *RO XXXIII*, 1969. 77-92 + facs.

(ill. néhány török magánhangzóra kialakított betűkapcsolattal *eo, ew - ö, ü*) elég adekvát módon volt képes kifejezni a korabeli oszmánli hangállapotot.

Örménybetűs oszmánli versekkel már igen korai korszakban, a 14-15. században találkozhatunk, bár egészen a 17. századig csak csekély anyaggal rendelkezünk. Minden században volt egy-két örmény költő, aki örmény versei mellett török verseket is írt (örmény ortográfiával): Hovhannesz Tulkuranci (14-15. sz.), Hakob Naghas (17-18. sz.), Martirosz Krimeci (1620 k.-1683), Yeremia Cselebi Kõmürdzsian (1648-1704), Baltazár Depir (1683-1768) és mások. Gazdag termést kínált a vándorköltők sora, akik bejárták Anatólia vegyes lakosságú vidékeit, de főként Konstantinápolyban szerepeltek (*âşiq* - örm. *aşugh*). Még másik két szomszédos országban is alakultak bőtermésű aşugh-iskolák: a perzsiai Iszpahán mellett Új-Dzsulfában és Grúziában.²⁸ A grúziai iskolából kimagaslanak Szajat-Nova *Davtar*-jának remek örmény és grúz költeményei mellett azeri versei is.²⁹ Orális művészet lévén e költők műveinek csak egy töredék része maradt fenn, szétszórva vegyes kéziratokban, melynek kora sem állapítható meg pontosan, sem a szerző személye, mert többnyire későbbi bejegyzések. Ilyen vegyes szövegű kódexszel gyakran találkozunk a jereváni, velencei és jeruzsálemi levéltárakban, a nagyrészt utólagos bejegyzés csak 1-2 vers, igen kevés a teljes kötet.

Ezen nyelvi anyag hangtami és szótani megismerése céljából vizsgáltunk anatóliai és konstantinápolyi szövegeket: Szimeon Ilovi pap (Szimeon Lehaci) 1610-1620-ban írt örmény útinaplójában talált számos török szórványt, valamint Jeremia Cselebi Kõmürdzsian Konstantinápolyban élő kereskedő és közéleti férfiú örmény betűs oszmán török leveleit (1686/86), melyek pedig a választékos (sőt cirkalmas) konstantinápolyi levelező stílust tükrözték.³⁰

Örménybetűs szövegek gazdag áradása indul meg a könyvnyomtatás új szakaszában. Egyedül a 19. században több mint 700 prózakötet jelent meg Istanbulban, azután 37 örmény betűs oszmán nyelvű újság, ill. folyóirat (hosszabb-rövidebb évfázatokkal). Ezek közül több mint 200-ra rúgott a franciából törökre fordított (örmény írásos) regények száma, csupa bestseller: Eugène Sue, Alexandre Dumas, Xavier de Montepin, etc. Regényeket majdnem kizárólag franciából fordítottak és Istanbulban nyomtatták ki.³¹ Ennek oka az volt, hogy a 19. századtól a gazdag istanbuli örmény szülők ifjaikat Párizsba küldték felsőiskolai tanulmányokra. Ezenkívül sok francia darabot (Molière, Hugo, valamint Schiller, stb.) for-

²⁸ Berberian, H., La littérature arméno-turque: *PhTF* II, 809-819.

²⁹ *Sajat-Nova. Pesni.* facsimile. Ed. Csukasian, B. - Muradian, P., Jereván, 1963. - *Sajat-Nova. Sbornik pesen.* (örm.). Haszratian, M., Jereván, 1963, 135-230.

³⁰ Schütz, E., The Turkish Loanwords in Simeon Lehaci's Travel Accounts: *AOH* XX, 1967, 307-324; - idem, Jeremia Čelebis türkische Werke. In: *Studia Turcica*, Budapest, 1971, 401-430.

³¹ *Hayatar Turkeren grkeri matenagitutyun 1727-1968.* (Örmény betűs török könyvek bibliográfiája, 1727-1968.) by A. A. Sztepanjan. Jereván, 1985.

díttak örmény-törökre, amivel nagyban elősegítették a török színjátszás fejlődését. De egyházi művek is jelentek meg a 18.század második felétől a velencei, majd 1773-tól triesti és 1810-től a bécsi mechitarista nyomdában, főként az örmény-katolikus irodalom terjesztése céljából.

Nyelvészetileg ezen írásművekkel először Fr. Kraelitz-Greifenhorst foglalkozott, nyelvüket egy külön "örmény-török" nyelvtípusnak tekintette,³² holott az általa emlegetett speciális örmény-török sajtásokok egyszerűen az örmény, ill. arab ortográfia visszatükröződései, a művek nyelve pedig az illető időben Istanbulban használt köznyelv, azaz az irodalmi nyelv volt. Tanult írók esetében az a baj, hogy a szövegek írása nagyrészt az arab ortográfiát adja vissza és nem a kiejtést. A vidéken szereplő aşughok nyelvében persze gyakran előfordul a lokális nyelvi sajtás. Mindenesetre ezen örmény-török "Transkriptiontext"-ek ortográfiája a 17-19. századi oszmánlira fontos tanulsággal szolgál.

Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy az armenisztika komoly segítséget tud nyújtani nemcsak az egyetemes történet különböző korszakainak vizsgálatához, hanem speciálisan a magyar történet egyes sorsdöntő szakaszainak kutatásához, mint különösen az őstörténet, a tatárjárás (kun beköltözés) és a török hódoltság.

De e korszakok tanulmányozásához a történeti források mellett rendkívül fontos adalékkal szolgál a nyelvészeti kutatás is, mert az említett időszakokban az örménységhez hasonlóan a magyarok is azonos altaji (régii török, kipcsak, tatár-mongol és oszmán) népekkel kerültek kapcsolatba. Az örmény történeti-nyelvészeti források tehát fontos tanulsággal szolgálhatnak mindkét nép történetéhez, nyelvtörténetéhez.

³² Kraelitz-Greifenhorst, Fr., *Studien zum Armenisch-Türkischen*. Sitzungsberichte d. kais. Akad. Wien, 1912.

A Nagykunság középkori településeinek régészeti kutatása*

Hazai néprajzi tájaink között a Nagykunság nevével, történeti múltjával, népének eredetével a középkori magyar-török kapcsolatokat is jelképezi. Természetes, hogy e föld szülötteként Németh Gyula - szerteágazó turkológiai és őstörténeti munkássága során - sokat foglalkozott a *kunok* eredetével, etnikai kialakulásával, népnévvel, történetével, így a nomád kunok jellemző társadalmi rétegével, a "nyögérek"-kel is. A kunokkal hasonló kiváltságokat élvező, szintén keletről bevándorolt, iráni nyelvű *jászok* legjelentősebb középkori nyelvemlékét ugyancsak az ő elemzése révén ismerhettük meg. A kunok és a jászok előtt az Árpád-kori Magyarországra települt *besenyők* nyelvével és történetével szintén behatóan foglalkozott Németh Gyula. Az ő munkássága nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a magyarság honfoglalás utáni keleti kapcsolatainak, a középkori Magyarországra költözött keleti népeknek a kutatása a magyar őstörténetírás szépen fejlődő ága lett, amely a középkor folyamán egységesülő magyar nép keleti etnikai, nyelvi, művelődési összetevőinek történetét hivatott megírni. Németh Gyula tudósi, tanári és tudományszervezői működése e kutatási ágazat művelői számára is iránymutató.

A kunok 13. századi betelepődése mélyreható változásokat idézett elő az Alföld középkori településrendszerében, etnikai és embertani viszonyaiban, népi kultúrájában. A magyar településterület kellős közepébe került török nyelvű, steppei kultúrájú, a kereszténységet nehezen elfogadó kunok az évszázadok során egybeolvadtak a magyarsággal: e folyamat egyik legfontosabb fordulópontja volt a letelepedés, amely a nomád életmód és gazdálkodás feladását és az állandó falvak kialakulását jelentette.

A Nagykunság a kunok bejövetele óta folyamatosan a kun szállásterület része volt. Ezen a területen működött a 15. század első felétől Kolbaz-szék, a kunok autonóm közigazgatási-bírói szerve, amely első központjáról, Kolbazszállásról kapta nevét. A Tiszától keletre és a Köröstől északra megtelepült kunok területi szervezete Györffy György kutatásai szerint valószínűleg visszavezethető a nemzeti-ségi szervezetre: a 14. században a kunok *Olas* nemzetségét találjuk ezen a vidéken. A korábbi nemzetségi birtoklás nyoma lehet az is, hogy a 14. század végén feltűnő nagykunsági szállások jelentős része egyetlen előkelő kun család birtokát képezte - többek között Kolbazszállás is -, s e család közös őse mintegy három nemzedékkel korábban, a 13-14 század fordulóján, vagyis a törzsi-nemzet-

* A Németh Gyula születésének 100. évfordulója alkalmából Karcagon 1990. október 27-ére tervezett tudományos tanácskozássra készített előadás szövege

ségi társadalom felbomlása előtt élt. Később, a 16-17. századi pusztulások és Kolbazszállítás végső elnéptelenedése után az egyre növekvő lakosságú Karcag vette át a Nagykunság központjának szerepét.

Ma hat város tartozik a Nagykunsághoz. Az 1558. évi királyi összeírás nagyból ugyanezen a területen a Kolbaz-szék 24 faluját sorolja fel. 1618-ban 22 elpusztult, üresen álló nagykunsági települést említenek. A mai és a középkor végi településhálózat között nyilvánvaló a különbség. Még érdekesebb, hogy a 14-16. századi forrásokból mintegy 48-50 településről van tudomásunk ezen a vidéken. Ezek egy része olyan téli szállás lehetett, amelyből nem fejlődött állandó falu, a megszilárduló települések pedig előbb-utóbb áldozatává váltak a falupusztásodás évszázados folyamatának. A török korban a rendszeres hadjáratok, a súlyos adóztatás és az ezek nyomában járó elszegényedés ritkította állandóan a településhálózatot. A Nagykunság középkori és török kori története nem írható meg az elpusztult középkori falvak vizsgálata nélkül. A középkori falurendszer megismerése komplex településtörténeti kutatások révén lehetséges, amelyekben a települések maradványainak régészeti módszerekkel folytatott vizsgálata jelentős szerepet játszik.

Az elpusztult középkori falvak kutatása hazánkban az Alföldön kezdődött az 1920-as években, olyan vidéken tehát, ahol a falupusztásodás igen nagy mértékű volt. A Nagykunságban Györffy István végezte az első ilyen munkákat. Egyrészt a Nagykunság régi építkezésének és településformáinak kutatása során tett megfigyeléseket, másrészt kifejezetten régészeti tevékenységet is végzett, néhány helyen ásátásokat is folytatott az elpusztult falvak - "telkek" - helyén. Néhány tanulmányában találunk utalásokat és rövid leírásokat a Karcag határában Ködszálláson, Orgondaszentmiklóson, Asszonyszálláson és Kunkápolnáson tett régészeti megfigyeléseiről. 1922-ben jelent meg *A régi alföldi falvak és házak* című írása, melyben élményszerűen írja le tapasztalatait:

"Az eke vagy ásó sok helyen, főleg elpusztult falvak helyein, az úgynevezett "telkek"-en sok helyen vet fel régiségeket, főleg cseréptégladaradokat, vagy cserépedényeket. Az ásások folyamán sikerült több elpusztult falu helyén az egykori putrikat és vermeteket kiásni s a benne talált régiségekből a 200-300 évvel ezelőtti falvak, házak képére s az akkori életmódra következtetni."

A Magyar Nemzeti Múzeum ködszállási és bócsai ásásaiba Györffy bevonata Bartucz Lajos antropológust is. A 17. században elpusztult Bócsa község templománál és temetőjében 1924-ben végeztek ásást. (Az erről szóló részletes tudósítást Kaposvári Gyula tette közzé.)

"Az egykori Bócsa kelet-nyugati és déli irányban mintegy fél dűlőföldnyire terjedt ki a Kecseri lapályig. A régi utcák és házak helyei több helyen kivehetők. Az egykori házak felett lévő szántott talajon gyakran lehet találni bögreformájú kemence-cserepek és díszesebb domborművű kályhacsempék darabjait, ezenkívül régi nagykun korsók (rétrejáró korsók) ujjnyi vastag darabjait, amelyek nagyon hasonlítottak az őskori urnák darabjaihoz."

Orgondaszentmiklós egykori kun falu templom körüli temetőjének ásása 1926-ban folyt. (5 orgondaszentmiklósi koponyát őriznek a Természettudományi

Múzeum Embertani Tárában.) A Ködszállásról, Asszonyszállásról és Bócsáról származó 23 koponya alapján Bartucz megkísérelte jellemezni a kunok embertani típusát. Következtetései sajnos korlátozott érvényűek az igen kis eset-szám és az anyag szórvány jellege miatt, t.i. nem történtek pontos megfigyelések a síroknak a temetőben elfoglalt helyére, keltezésére. A felsorolt templom- és temetőásatásokat lakóház-feltárások nem követték a kun szállások helyén, Györffy csupán feltételezte, hogy a középkori falvak a szálláskertes települések előzményei voltak, bennük a lakóházak a község közepe táján csoportosultak, a körülárkolt kertek pedig a széleken. A későbbi ásatások ezt a feltevését nem igazolták. Elkészített viszont egy igen pontos, részletes településtörténeti térképet Karcagról, melyen 18. századi térképek alapján rekonstruálta a régi vízrajzi állapotokat és bejelölte a város határában található 12 elpusztult középkori falu helyét, a legkésőbb elnéptelenedett 7 község határvonalait is. A térképről leolvasható, hogy a régi települések a szárazulat szélén, a rétség szegélyén helyezkedtek el, a magasabban fekvő ármentes területek viszont lakatlanok voltak.

Hasonló megfigyeléseket végeztek a Duna-Tisza közén a kecskeméti múzeum kutatói, Szabó Kálmán és Papp László, akik az 1920-1930-as években Kecskemét környékén mintegy 30 elpusztult falu helyén végeztek kisebb-nagyobb ásatásokat. A Kiskunságban a legtöbb falu vízenyős-mocsras terület által körülvett, védett helyre települt, a települések hosszsan elnyúló, laza szerkezetűek. Ezek a kutatások - melyek Györffy István és Bátty Zsigmond ösztönzésére indultak meg - elsőként szolgáltak hiteles megfigyelésekkel a késő középkori falusi lakóház szerkezetére, tüzelőberendezésére, háztartási eszközeire, a falu gazdálkodására vonatkozólag. Ezen eredmények alapján ismertette Bátty Zsigmond *A magyarság néprajzában az alföldi ún. középmagyar háztípus kialakulását*.

A középkori településhálózat, az elpusztult falvak módszeres régészeti kutatását Méri István 1948-ban éppen a Nagy-kunságban kezdte meg. A terület kiválasztásának fő szempontja az volt, hogy a régészeti kutatás igen elhanyagolta a Tiszántúlnak ezt a részét: *"a magyar középkorból pedig úgyszólván semmiféle hiteles tárgyi anyagunk nem volt innen. Azt tűztük ki feladatul, hogy a Nagy-kunságot rendszeres ásató munkával bekapcsoljuk a régészeti kutatás vérkeringésébe s ennek során folytatjuk, kiegészítjük és továbbfejlesztjük a további faluásatásokat."* Az írott források adatait Györffy György gyűjtötte össze, ő készítette el a Nagy-kunság és környékének régi vízrajzi térképét 1:200.000-es léptékben, amelyre berajzolták a megtalált falvak helyét. Így nyert értelmet a települések látszólag rendszertelen elhelyezkedése: *"a falvak mindenütt az árterület peremére, vagy az árterületből kiemelkedő szárazulatokra települtek."* Az 1948 és 1949 nyarán folytatott terepbejárások eredményeképpen Méri István 28 elpusztult középkori falut talált meg a Kunmadarastól Mezőtúrig terjedő hatalmas vidéken, ezek közül 17 volt kun szállás vagy kun birtok a középkorban. A felszíni leletek és megfigyelések adatokat szolgáltatottak a megtelepedés korára, a falvak fennállásának időtartamára, pusztulási idejére, településmorfológiai kérdésekre. Kiderült, hogy a késő középkori településeknek sok esetben Árpád-kori előzményeik vannak (16 fa-

lu), s hogy a kunok is gyakran ugyanazon a helyen települtek meg, ahol korábban már volt falu.

A terepbejárások eredményei alapján választották ki a Túrkeve határában fekvő középkori Móric kun falut a feltárássra. Az 1948-1949-ben folytatott ásatás során 21 ház helyét találták meg, többet feltártak. A település soros rendszerű, fordított L alakú, a házak egymástól átlagosan 70 m-re helyezkednek el. Méri az eddigieknél pontosabb megfigyeléseket végzett a lakóházak építési módjára, szerkezetére, belső elrendezésére vonatkozólag. Általában három helyiséges, szoba-konyha-kamra beosztású épületekről van szó, ágasfás-szelemenese tetőszerkezettel. A késő középkori alföldi háztípusra jellemző a szobában épített, kívülfűtős szemeskályha és a konyha hátsó falából kiugró kerek sütőkemence. Ez a népi lakáskultúra fontos állomását jelenti, ugyanis ezzel a tüzelési megoldással elérték a szoba fűsttelenítését. A szoba valószínűleg lepadlósolt volt. A falu kialakult telekrendszeréről tanúskodik, hogy az egymás után következő periódusokban a lakóházak mindig ugyanazon a helyen épültek fel. A lakóházak körül álló gazdasági épületek feltárássra Túrkeve-Móricon nem került sor.

A késő középkori falu régészeti kutatásának módszertanát Méri István ezen az ásatáson dolgozta ki. Ezek a kutatások mégis hosszú ideig stagnáltak, s csak 1970 körül vettek újabb lendületet, a Balaton-felvidéken Sümeg-Sarvalyon és a Kiskunságban Lászlófalva-Szentkirályon kezdődő új, nagy faluásatásokkal. Ezzel egyidőben a Nagykunságban Selmeczi László kezdett kutatásokat a középkori kun falvakban. 1967-ben feltárta a Kunhegyes határában fekvő Kolbazzsállás középkori falu gótikus templomát, 1968-ban pedig hozzákezdett Karcag-Asszony-szállás templomának és temetőjének feltáráshoz. Karcag-Orgondaszentmiklóson 1971-1973-ban és 1978-ban dolgozott: a templom, a temető 429 sírja és a település két beltelkének részletei kerültek napvilágra. Ezek az ásatások nagy jelentőségűek voltak és számos történeti probléma megoldásához szolgáltatnak régészeti adatokat: a kunok megtelepedése, a kunsági templomépítéset stb.

Selmeczi László elsőként kísérte meg Orgondaszentmiklóson egy középkori beltelek szerkezetét megvizsgálni: egy 15-16. századi, három osztatú lakóház közelében különböző melléképületekre akadt, melyek közül egy kerek alaprajzú építményt jurtának határozott meg. Hasonló jelenségre bukkant egy másik beltelken is. Több helyen - többek között a Németh Gyula 85. születésnapjára kiadott emlékkönyvben is - közreadott véleménye szerint ez a telekszerkezet a téli szállásból kifejlődő állandó falura utal, amelyben a szilárd lakóház mellett még mozgatható felszíni építmények is álltak. Jelentős eredmény, hogy a lakóházon kívül gazdasági épületek is napvilágra kerültek és így egy középkori falu beltelkének alaprajza kezdett kibontakozni. A problémát abban látjuk, hogy a beltelek egészéhez képest még így is kis felületről van szó, s hogy a feltárt építmények értelmezése is vitatható mind régészeti stratigráfiai, mind néprajzi és településtörténeti szempontból. Semmi nem igazolja ugyanis, hogy a kérdéses kerek építmények a feltárt lakóházzal egyidősek lennének, illetőleg a megtelepedés korából származnának. Mindenképpen sajnálatos azonban, hogy ez a fontos településfeltárás nem folytatódott.

A középkori településhálózat kutatásában is fordulópontot jelentett az 1960-as évek elején az országos régészeti topográfiai munkák megindulása, a Magyar Tudományos Akadémia szervezésében és irányításával. A megyei múzeum kezdeményezésére Szolnok megyében is elkezdődött a megyei régészeti topográfiai gyűjtés. Így került sor 1963-1964-ben első kisújszállási terepbejárásunkra. 1982-1985-ben folytattuk és befejeztük a gyűjtést Kisújszálláson. Ennek során minden régészeti korszak leleteit összegyűjtöttük és lelőhelyét feltérképeztük, de fő célunk az volt, hogy a középkori kun szállások történetét kialakulásuktól kezdve nyomon kísérjük. Felhasználtuk a Nagykunság régi vízrajzát ábrázoló, Györffy György által szerkesztett térképet, átvizsgáltuk a terület légifényképeit, és más kéziratos térképek segítségével rekonstruáltuk a folyószabályozás előtti állapotokat. Összegyűjtöttük a város történeti helynévanyagát. Kisújszállás város területe a 13. század közepétől folyamatosan a kun szállásterület része volt, így a kunok letelepedésének problémái itt jól vizsgálhatók. A vidék már a tatárjárás előtt sűrűn betelepült volt: 22 Árpád-kori települést találtunk a város határában, ezek az állandóan víz alatt lévő területek peremén és szigetein, valamint az erek, vízfolyások, holtágak partján fekszenek. Az Árpád-kori települések egyik csoportja kis kiterjedésű, valószínűleg ideiglenes jellegű volt, másik csoportja kifejezett falunak tartható. Utóbbiak felszíni nyomai soros településformára utalnak. Kisújszállás-Konta-dűlőben leletmentő ásatást folytattunk egy Árpád-kori falu homokbányászással elpusztított templománál és temetőjében. A kis, félköríves záródású téglatemplom a 11. század végén épülhetett, erre következtethetünk a legkorábbi sírokban talált, Szent László király által kibocsájtott dénárokból. Az Árpád-kori falvak többsége a tatárjárás idején pusztult el, a továbbiak vagy úratelepült falvak nagy része is elnéptelenedett azonban a 13. század végén vagy a 14. század folyamán. Az Árpád-kori faluneveket dűlőnevek, határrésznevek itt nem őrizték meg, részben ez is jelzi új népesség beköltözését.

Kisújszállás határában négy késő középkori falu nyomai találhatók: Kisújszállás, Nagyturgony, Kisturgony és Marjalaka. A középkori Kisújszállás a mai város belterületén állt, temploma valószínűleg a 18. századi református templom helyén volt. Nagyturgony és Marjalaka helyén már az Árpád-korban is állt falu, utóbbi valószínűleg eredetileg magyar földesúri birtok volt, később vált kun jogú helyé, kun kapitányi családok beköltözése révén. Nagyturgony és Kisturgony falukettőződéssel keletkezett a korábbi Turgonypéterszállás helyén. A kun szállások a 14. század második felében állandósultak és fejlődtek önálló faluvá. Ezek a falvak már nem az erek, holtágak partjára települtek, valószínűleg azért, mert ezek a vízfolyások lassanként kiszáradtak, nem tudták kielégíteni egy falu vízigényét. A vidék késő középkori falvait nagyobb állóvizek partján vagy az árterület szegélyén találjuk. Nagyturgonyon a túrkeve-móricihoz hasonló két soros, laza településszerkezetet lehetett megfigyelni. A települések helyén található 16-17. századi kerámiatöredékek is igazolják, ami a korabeli adóösszeírásokból is ismértes, hogy ezek a késő középkori falvak a török hódoltság alatt, a 17. szá-

zad folyamán pusztultak el. Az elnéptelenedett falvak földjeit és megmaradt népességét a 18. században újratelepült Kisújszállás örökölte.

A fentiekben vázolt településtörténeti folyamat hasonlóképpen zajlott le a többi nagykunsági város esetében is. 1986-1987-ben Túrkevény végeztünk régészeti topográfiai és várostörténeti kutatásokat, s rögzítettük az írott forrásokból ismert 11 középkori falu helyét.

1990-ben elkészítettük az egész Nagykunság középkori és török kori településeinek kutatási programját. Az elkövetkező években teljes adatgyűjtést kívánunk végezni a tájegység 11-17. századi településeire vonatkozólag az írott és a kartográfiai forrásokban, a helynevekben, valamint a régészeti forrásokban. Minden név szerint ismert középkori települést megkeresünk a terepen, s régészeti bejárásuk alkalmával részletes településmorfológiai adatlapot veszünk fel róluk. (Az új adatfelvétel azért is szükséges, mert Méri István 1948-1949-i terepbejárása még más szempontok szerint történt, és arról dokumentáció nem maradt fenn.) A településtörténeti kataszter elkészítése után lehetőség nyílik a településhálózat történeti változásainak ábrázolására, a településviszonyok vizsgálatára. Számos fontos történeti probléma csak ilyen komplex településtörténeti vizsgálattal világítható meg: a középkori falupusztásodás, a kunok letelepedése, az Árpád-kori falurendszer és a kun szállások kapcsolata, a kunok hatása az Alföld etnikai és embertani képére, népi kultúrájára.

A tématervnek megfelelő, új szempontú gyűjtőmunkát 1990-ben Karcagon megkezdtek, az MTA-Soros Alapítvány és Karcag város támogatásával.

IRODALOM

Bartucz Lajos, Egy régi kun telep anthropológiai feltárása (A Karcag-ködszállási ásatások): *Anthropológiai Füzetek* 1, 1923, 81-86.

Baski Imre, A magyarországi kun eredetű tulajdonnevek kutatása (Tudománytörténeti áttekintés). In: *A Jászkunság kutatása 1985*. Szerk. Fazekas István - Szabó László - Sztrinkó István, Kecskemét-Szolnok, 1987, 75-92.

Györffy György, A Nagykunság és Karcag a középkorban. In: *Karcagi várostörténeti tanulmányok*. Szerk. Bellon Tibor. Karcag, 1974, 3-16.

Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*. III. H-K. Bp., 1987.

Györffy István, *Magyar nép, magyar föld*. Bp., 1942.

Györffy István, *Magyar falu, magyar ház*. Bp., 1943.

Györffy Lajos, *Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez* (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása). Szolnok, 1956. (Jászkunsági Füzetek 4.)

Kaposvári Gyula, Adatok Györffy István régészeti tevékenységéhez. In: *Györffy István az Alföld kutatója és életművének irodalma*. Szerk. Bellon Tibor - Szabó László. Karcag-Szolnok, 1987, 105-113.

Méri István, Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményéről. II.: *Archeológiai Értesítő* 81, 1954, 138-154.

Németh Gyula, Karcag: *Magyar Nyelv* 18, 1922, 125-127.

Németh Gyula, A kunok neve és eredete: *Századok* 76, 1942, 166-178.

Németh Gyula, Kun László király nyögérei: *Magyar Nyelv* 49, 1953, 304-308.

Pálóczi-Horváth András, A kunok megtelepedése Magyarországon: *Archeológiai Értesítő* 101, 1974, 244-259.

Pálóczi-Horváth András, Szállások, halmok, temetők (Kisújszállás településtörténete az őskortól a török kor végéig). In: *Kisújszállás város története* I. Szerk. Szabó László. Kisújszállás, 1986, 97-170, 181-202.

Pálóczi-Horváth András, Középkori településtörténeti kutatások a Nagykunságon. In: *A Jászság kutatása 1985*. Szerk. Fazekas István - Szabó László - Sztrinkó István, Kecskemét-Szolnok, 1987, 11-28.

Papp László, Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén: *Nép-rajzi Értesítő* 23, 1931, 137-152.

Selmeczi László, Nomád települési struktúra a Nagykunságban (Orgondaszentmiklós 14-16. századi település ásatásának eredményei). In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18-20. században. I. Füzet*. Szerk. Hofer Tamás- Kisbán Eszter-Kaposvári Gyula. Szolnok, 1974, 47-58.

Selmeczi, L., The Settlement Structure of the Cumanian Settlers in the Nagykunság. In: *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*. Ed. by Gy. Káldy-Nagy. Budapest, 1976, 255-262.

Szabó Kálmán, *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene*. Budapest, 1938. Bibliotheca Humanitatis Historica 3.

A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században¹

A törökök akkor kezdték meg kiépíteni magyarországi uralmukat, amikor írásbeliségük éppen tetőpontjára jutott. Ezért a közigazgatás területén alkalmazott bizonyos stratégiai elképzeléseik, amelyek másutt szükségképpen homályban maradnak, nálunk sokkal részletesebben feltárhatók és bemutatathatók. Bár a magyarországi vizsgálatok eredményei nem lesznek feltétlenül érvényesek más régiókra is, bizonyos fényt mégiscsak vetnek arra, hogy az oszmánok milyen gyakorlatot követtek hasonló esetben. A figyelmünkre számot tartó témák egyike az, hogy miként kapták meg a magas rangú tisztségviselők jövedelmüket a berendezkedés kezdeti szakaszában.

Az első magyarországi tartomány létrehozása annyiban egyedi eseményt jelentett, hogy az első település, amit a Duna-Dráva vonaltól északra végérvényesen megszereztek, maga a főváros, Buda volt, egy olyan helység, amely a korabeli török-magyar határtól jókora távolságra feküdt. A nagy sietve kinevezett első beglerbég, Szülejmán pasa² nem volt valami kellemes helyzetben, amikor olyan központba ültették, amelynek jóformán nem volt hátországa. Bár viszonylag nagyszámú katonaságra támaszkodhatott, jó egy éven át egyetlen szandzsák megalakítására sem volt mód a közvetlen környéken.³ Ez azt kívánta meg, hogy néhány régebbtől fogva létező ruméliai szandzsákot Budához csatoljanak, melyekhez dél felől lassanként újak társultak.⁴

¹ E tanulmányt az Alexander von Humboldt-Stiftung támogatásával készítettem.

² Lásd: Gévay Antal, A' budai pasák. Bécs, 1841, p. 5. No. 1. Ez a rövid életrajzokat tartalmazó lista, mely részben török krónikákon, részben Habsburg követjelentéseken alapszik, olyan pontos, hogy az egyes beglerbégek kinevezési dátumául megadott időpontok gyakran napra megegyeznek az oszmán levéltári források tanúságával, míg máskor kisebb módosítások szükségesek, de főleg olyankor, amikor a kijelölés körül némi zűrzavar tapasztalható.

³ Káldy-Nagy Gyula, A Budai szandzsák 1559. évi összeírása. Budapest, 1977, pp. 7-9.

⁴ Egy korai, datálatlan felsorolás szerint, amely egy kolligátumban maradt ránk, az alábbi egységek tartoztak Budához: Szendrő, Zvornik, Aladzsa Hiszár, Vulcsetrin, Pozsega, Szeged, Perini Petri livája, Erdély és Temesvár. Ld.: Isztambul, Atif Efendi Kütüphanesi 1734, f. 203v. Nem könnyű meghatározni, hogy eredetileg mikor készülhetett ez a lista. Azt tudjuk, hogy Perényi Pétert 1542 októberében börtönözték be a Habsburgok, s onnan csak 1548-ban szabadult. Következésképpen az ő birtokaira sokkal letartóztatása után nemigen hivatkozhattak. Másfelől Szeged 1542 decemberében esett el, s 1543 elejére válhatott szandzsákközponttá. E két dátum között nincs oly nagy különbség, hogy a felsorolást ne datálhatnánk 1543 kezdetére. Tény, hogy Temes-

A rendkívüli szituációt és a kincstár behatárolt lehetőségeit az első budai beglerbég javadalmainak kiutalását illetően jól tükrözi egy 1542 júniusából származó timár rúznámce részlet.⁵ A bejegyzés a második budai kormányzó, Báli pasa⁶ birtokait tartalmazza, következésképpen az első beglerbég azon házsait is megtaláljuk benne, melyeket utódjának is odaadtak.⁷

Ha végigtekintünk a lista adatain, az első szembeszökő dolog a beglerbég birtokainak sajátos területi elhelyezkedése (ld. az 1/a térképet). A szandzsákok, ahol a neki osztott települések feküdtek, északon Pozsegától, Szendrőn át Vidinig húzódtak, délen pedig Zvorniktól Aladzsa Hiszárig. Más szóval: a legközelebbi hely, amit a két első budai pasa magáénak mondhatott több, mint 200 km-re esett a vilájet-központtól, ami valóban tetemes távolság, különösen ha arra gondolunk, hogy nem teljesen biztosított vidékeken kellett áthaladni ahhoz, hogy odajusson az ember.

A másik jellemző tényező a javadalmak szokatlan öszszetétele. Báli pasa viszonylag magas, 1.000.391 akcsés éves járandósága nem kevesebb, mint 19 nagyobb jövedelmi blokkból állt egybe, melyek közül csupán kettő volt korábban is hász: az a 4 falu, amit csiftlikként (!) megelőzően is sajátjának tudhatott Szendrőben, valamint hivatali elődjének már említett birtokai. A többi 17 egység

vár szerepeltetése anakronisztikus itt, de több hasonló példára hivatkozhatunk, amikor a törökök olyan közigazgatási egységeket tüntettek fel összeírásaikban, amelyek névadója még nem volt a kezükben. (Például az egri náhijával már a hetvenes években is találkozunk, azaz jó negyed századdal a város elfoglalása előtt: vö. Isztambul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defteri 550.) Hozzá kell azonban tennünk, hogy egy szandzsák elkerülte a bejegyzés készítőjének figyelmét, éspedig Mohácsé, melynek bégjére egy 1542. március 1-én kelt parancs kapcsán hivatkoztak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye defteri 34, f. 632(?)r. Közvetett adatokra támaszkodó érveléssel Káldy-Nagy Gyula is 1542-re tette e szandzsák életrehívását: i. m. pp. 7-8.

⁵ Maliye defteri 34, f. 635v-640r.

⁶ Claudia Römer mutat rá arra, hogy a korábbi feltételezésekkel ellentétben a nevezett nem lehetett Jahjapaszáde Báli pasa fia, minthogy apját Hamzának hívták: Einige Urkunden zur Militärverwaltung Ungarns zur Zeit Süleymāns des Prächtigen. Acta Orientalia Hungarica (sajtó alatt), 4. jegyzet. - Itt jegyzem meg, hogy Gévay azon állítását, miszerint Kücsük Báli névre hallgatott volna (i. m. p. 5, No. 2.), már korábban cáfolták: Hubert Neumann, Türkische Urkunden zur Geschichte Ungarns und Polens: *Der Islam* VIII (1918), p. 122.

⁷ Azon jövedelmek összege, amelyeket kimondottan mint Szülejmán pasát illetőket említettek, 439.281 akcsét tett ki, ami nyilvánvalóan nem a teljes summája volt annak, amit évente bezsebelhetett. Érdekes tétel bevételei között az a 75.478 akcse, amit "Ibrahim pasa emlékjából" (magántulajdonjogú birtokaiból) kapott, 116 települést, 4 náhijeban. Nem lévén semmi magyarázat ennél a tételnél, nincs módunk meghatározni sem az idejét, sem a körülményeit a szóban forgó műlők hász-birtokká tételének, nem tartjuk azonban kizártnak, hogy egykori birtokosában magát a volt nagyvezírt, az 1536-ban kegyvesztetté vált és kivégeztetett Ibrahimot kell keresnünk. Egy másik szokatlan részösszeg, nevezetesen 43.000 akcse, pedig - becslés szerint - "a Szerém-szigetből újonnan érkezők" ('an nev-amedegān-i cezīre-i Sirem) után volt várható.

viszont eredetileg timár és ziámet volt,⁸ s csak a körülmények kényszere alatt változtatták őket hásszá. Talán ez a heterogén szerkezet mutatja legjobban, hogy a kincstár mennyire nem volt felkészülve az új tartomány életrehívására, ami egyben azt is jelenti, hogy a politikai döntéseket nem mindig hozták összhangba pénzügyi megfontolásokkal.

A gyakorlati nehézség többek közt abból adódott, hogy a települések átlagos jövedelme igen alacsony volt ekkortájt. Emiatt összesen mintegy 450 helységet kellett Báli pasa számára kijelölni, pedig olyan regionális fontosságú városok is szerepeltek köztük mint Pétervárad és Karlóca⁹ (összehasonlításképp: a nyolcvanas években 100 tételből állnak a pasák hásszait tükröző listák).

Hasonlattal élve: az első budai beglerbégek mint a pók ültek Budán, beásva magukat a várba, s csak egy vékony szál kötötte őket a birodalom testéhez.¹⁰

A következő 3-4 év komoly területi gyarapodást eredményezett, ami lehetővé tette, hogy a beglerbégek nagyobb számú település haszonélvezőivé válhassanak magában a Budai szandzsákban. Mehmed pasa már csaknem 200.000 akcséra

⁸ Ezen javadalmak hász-birtokká tételének dátuma megegyezik a Szülejmán pasa jövedelmei fölött szereplő időponttal, azaz 948. ramazán 15-vel, ami 1542. január 2-nak felel meg. Ez megelőzi február közepi leváltását és halálát, tehát valószínű, hogy még ő is élvezte a belőlük származó összegeket. Ennek ellenére az első beglerbég összevételeihez nem adtam hozzá ezeket a komponenseket (l. a 63-64. oldalon levő listát).

⁹ Szembeszökő, hogy sem a vilájet-központban, sem annak környékén nem utaltak ki egy árva akcsét sem a kormányzóknak. Elvben felvethetnénk, hogy Buda talán pár éves adómentességet kapott, s azért nem szerepel, ám ezt írásos bizonyíték nem támasztja alá. A közeli helységeket pedig, úgy tűnik, még kevésbé sikerült adófizetésre kötelezni ebben az időszakban.

¹⁰ Hasonló nehézségek merültek fel, amikor a többi tisztségviselő vagy Báli bég emberei birtokait utalták ki. Így például a budai defter kethüdászának, Szülejmán bégnek járó 71.244 akcsét 2 hász-törödéken kívül 8 korábbi, Vulcsetrinben és Zvornikban fekvő timár-birtokból kalapálták össze (Maliye defteri 34, f. 641r). Báli pasa fiainak, Ahmednek és Mahmúdnak Szendrőben biztosítottak ziámetet (uo. f. 683r (?), 684r), főkapuőröjének (szerbevváb), Hurremnek Aladzsa Hiszárban jutott csak timár (uo. f. 688r), kapuőröi kethüdájának, Ferruhnak zvorniki, egy másik főkapuőröjének, Muzaffernek pedig aladzsa hiszári timárral (uo. f. 689r) kellett megelégednie. A budai defterdár, Hajreddin bég fia Mehmed cselebi ziámetje részeként felsorolták Veli bég bizonyos jövedelmeit, melyeket "csere formájában" adtak neki, mások az elhunyt Ajasz pasa kethüdájától, Dzsan Kilicstől lettek övéi, 5 falut maga Báli pasa cserélt el vele, majd egy kevésbé fontos személy timárjának elemeit említik nevén, végül egyetlen újonnan talált falut - szerencséjére mind a szendrői szandzsákban feküdt (uo. f. 697r). Végül Báli pasa kethüdáját, Iljaszt említjük, akinek ziámetje szintén a szendrői szandzsákban lett kialakítva (uo. f. 698r). Nem lehet véletlen, hogy a fenti személyeknek 1543 májusa előtt egyáltalán nem jutott semmiféle bevételi forrás - legyen az bármilyen szerény is - a Duna-Dráva vonaltól északra.

tarthatott innen igényt 1546-ban.¹¹ Arányukat tekintve azonban a saját szandzsákból való bevételei még mindig elég szerénynek mondhatók: 1.000.000 akcsés összavadalommal számolva nem haladták meg a 20 %-ot.

Ezt a feltételezést megerősítik a valamivel későbbi beglerbég, Ali pasa jövedelmeit összesítve tartalmazó bejegyzés adatai 1556-ból.¹² A közbeeső pár év során alig emelkedtek a Budai szandzsákból származó beglerbégi javak, azaz arányuk továbbra is 20 % körül maradt. A kinevezési okmányában szereplő 1.100.000 akcsés javadalmának¹³ oroszlánrésze még mindig déli szandzsákokból került ki, mintegy 40 % a Mohácsi s közel 20 % a Szendrői szandzsákból (ld. az 1/b térképet). Ez azt jelenti, hogy a déli sáv, amely a beglerbégek fő bevételi forrásvidékét adta, lassanként feljebb csúszott, s elérte a tartomány középső, sőt részben északi régióit. Valódi változást ebben az összefüggésben a következő szandzsák-összeírás hozott, melynek 1559-es elkészültekor tetemes emelkedés vált nyilvánvalóvá a beszedhető adók terén, s ez megkönnyítette a szétosztás feladatát. Ennek eredményeként a beglerbégnak járó hászokon belül a saját livájából¹⁴ való bevételek részesedése 40 % fölé ugrott, ami akkor is figyelemre méltó változás, ha Rüstem pasa 200.000 akcséval kevesebb évi fizetést kapott, mint elődei.¹⁵ A rákövetkező három év további dinamikus fejlődést hozott, s ennek hatására a beglerbég helyi jövedelmei első alkalommal

¹¹ Pontosabban 199.156 akcséra, az ebből az évből való timár- vagy idzsmál-defter szerint: Tapu defteri 1044, pp. 9-11. A vonatkozó adatok túlnyomó többsége megtalálható: Gyula Káldy-Nagy, *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546-1562)*. Ankara, 1971. passim., illetve Káldy-Nagy Gyula, *A Budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. Budapest, 1985. passim. című könyvében.

¹² Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, ehem. Konsularakademie, Krafft 284, f. 365v.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defteri 2, p. 25, No. 216. A helyi, azaz a budai rúznámce írnoka is ezt az összeget vette alapul, amikor az 1.027.211 akcsés summához még hozzáadott 72.789 akcsét. Ezzel neki is kijött az 1.100.000 akcse, mely számnak nem lenne túl sok mondandója, ha nem ismernénk hozzá az imént idézett referenciát. Másfelől viszont még e rövid listából is kikövetkeztethető az eggyel korábbi beglerbég várható bevételeinek nagysága. Nevezetesen két tétel új háznak tűnik, éspedig 10.500 akcse egy bizonyos Gazanfer agának a Budai szandzsákban fekvő ziámetjéből, illetve egy 5.994 akcsés timár a Mohácsi szandzsákból, ami addig Kaszab Naszúh néven volt. Következésképpen Tojgun pasa birtokai 1.010.717 akcséra rúghattak, legalábbis első budai működése idején, 1553-1556 között.

¹⁴ Tapu defteri 329, pp. 12-14. A Budai szandzsákból származó tételek summázata 366.722 akcsét tesz ki. A vonatkozó adatok túlnyomó többségét Káldy-Nagy Gyula közrebocsátotta: *A Budai szandzsák 1559. évi összeírásai*, passim., uő., *A Budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai*, passim.

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kepeci 218, p. 126.

közelítették meg a félmillió akcsét.¹⁶ (Hozzátehetjük: ez az érték nagyjából azonos maradt a század végéig.)

A budai pasák anyagi megbecsülésében tapasztalható időszakos visszaesés még mélyebb pontra süllyedt, amikor Rüsztlem halála után egy meglehetősen jelentéktelen férfiút, Zál Mahmúd pasát nevezték ki ide a Hercegovinai szandzsák éléről.¹⁷ Kezdő fizetésként 800.000 akcsét jelöltek ki neki. Amikor ezt az összeget egybevetette az előtte szolgáló kormányzó hászaival, elég nagy különbséget észlelt. Erre fel levelet írt Isztambulba, ami az alábbi bejegyzést eredményezte az egyik ruúsz-defterben:

"Mahmúd pasa [jövedelem]emelése. A budai beglerbég levelet küldött, s azt adta elő, hogy a nevezett beglerbégséget 800.000 [akcséval] kegyességből megkapta. Minthogy azt mondta, hogy «kegyet kérünk, hogy ugyanúgy adják nekünk, ahogy azt más beglerbégek birtokolták», megparancsoltatott, hogy 100.000 akcse emelést kapjon, ugyanis Rüsztlem pasa 900.000 akcséval birtokolta." Mahmúd pasa győzelme azonban nem lehetett teljes, ugyanis a parancshoz fűzött rendelkezés azt írta elő, hogy "az emelést olyan bevételekből kapja, amelyek nem alkalmasak szultáni hászbirtoknak".¹⁸

A budai pasák presztízse akkor állt helyre, amikor Iszkender pasát jelölték ki erre a posztra 1564-ben. Ő ismét 1.000.000 akcse beszédésére volt felhatalmazva.¹⁹ A legmagasabb hászbirtokok azonban Musztafa pasának jártak a 16. századi budai kormányzók között, aki hosszú itteni regnálása során fokozatosan növelte jövedelmeit,²⁰ amire a koronát az tette fel, amikor 1574-ben vezíri rangra jutván 1.200.000 akcséra kerekítették ki javadalmait.²¹ Sajnos birtokainak területi megoszlását egyelőre nem ismerjük, csak két szandzsákra nézvést vannak adata-

¹⁶ Tapu defteri 345, pp. 15-16. A budai hászok végösszege: 498.122 akcse. Vö. ismét Káldy-Nagy, *Kanuni devri*, passim., uő., *A Budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai*, passim.

¹⁷ Kepeci 218, p. 56. Gévay, *i. m.* p. 9. No. 12. Avlonját jelölte meg korábbi szolgálati helyként.

¹⁸ Kepeci 218, p. 126.

¹⁹ Kepeci 74, p. 200.

²⁰ Maliye defteri 563, p. 46. 923.997 akcséval kezdett 1566. július 31-én (Gévay augusztus 3-át említ: *i. m.* p. 11. No. 15., Szelániki krónikájára hivatkozva). 1567. december 15-én 80.000 akcse emelést kapott. E lista utolsó bejegyzése 1571. május 27-ről való, amikor hászai már 1.023.768 akcséig mentek fel. A szóban forgó forrás bemutatását I. Metin Kunt, *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*. New York, 1983, pp. 127-128.

²¹ M. Cavid Baysun, Budin. *İslâm Ansiklopedisi*. II. Istanbul, 1979,² p. 758.

ink.²² Több információ áll rendelkezésre nagy riválisa és utódja, Kara Üveysz javadalmainak elhelyezkedését illetően. A központi parancsok szerint neki eleinte 800.000 akcséval kellett megelégednie, ami később 900.000 akcséra ugrott,²³ a gyakorlatban pedig egy kicsit még ennél is több, 913.014 akcse volt, amint az egy tartományi rúznámce bejegyzésből kiviláglik.²⁴

Látva a budai beglerbégek bevételeinek ezen hullámzását, két magyarázat kínálkozik a változásokra. Vagy a budai kormányzói poszt vesztett időről időre presztízséből politikai vagy más okok következtében, vagy az ide kinevezett személyek tartoztak különböző fizetési kategóriákba, ami függvénye volt életkoruknak, érdemeiknek és családi háttérüknek, s házaik ennek megfelelően lettek kijelölve. Nézetem szerint a második változat áll közelebb a valósághoz - legalábbis 1580-ig. Más szavakkal kifejezve: amikor valakit e rangra emeltek, először éves jövedelmeinek nagyságát rögzítették, s az egyes helységek és adófélések úgy lettek csoportosítva, hogy lehetőség szerint kiadják ezt az összeget.

Nem sokkal később azonban ezt a módszert elhagyták, s másra tértek át. Ezt igazolja az a két egymástól független lista, melyben Jusuf (az egyik forrás szerint Szinán²⁵) pasa birtokait sorolták fel két budai működésének korából. 1583-ban 900.000 akcsét,²⁶ 4 évvel ezután 950.000 akcsét²⁷ kellett volna kapnia. Ténylegesen azonban egy árva akcséval sem ment fel eközben a városokból, falvakból és egyéb illetékekből származó jövedelmeinek végösszege, azaz mindkétszer 880.772 akcséra rúgtak. Ez megengedi azt a következtetést, hogy most a birtoktestek körét állapították meg elsőként, majd a pasát a pénzügyi lehetősé-

²² A Pécsi szandzsákból 102.970 akcsét gyűjthetett be 1570 táján: Tapu defteri 480, p. 3. A Simontornyai szandzsákban élvezett javaira I. Dávid Géza, *A Simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, 1982, p. 79. (102.780 akcse 1570-ben).

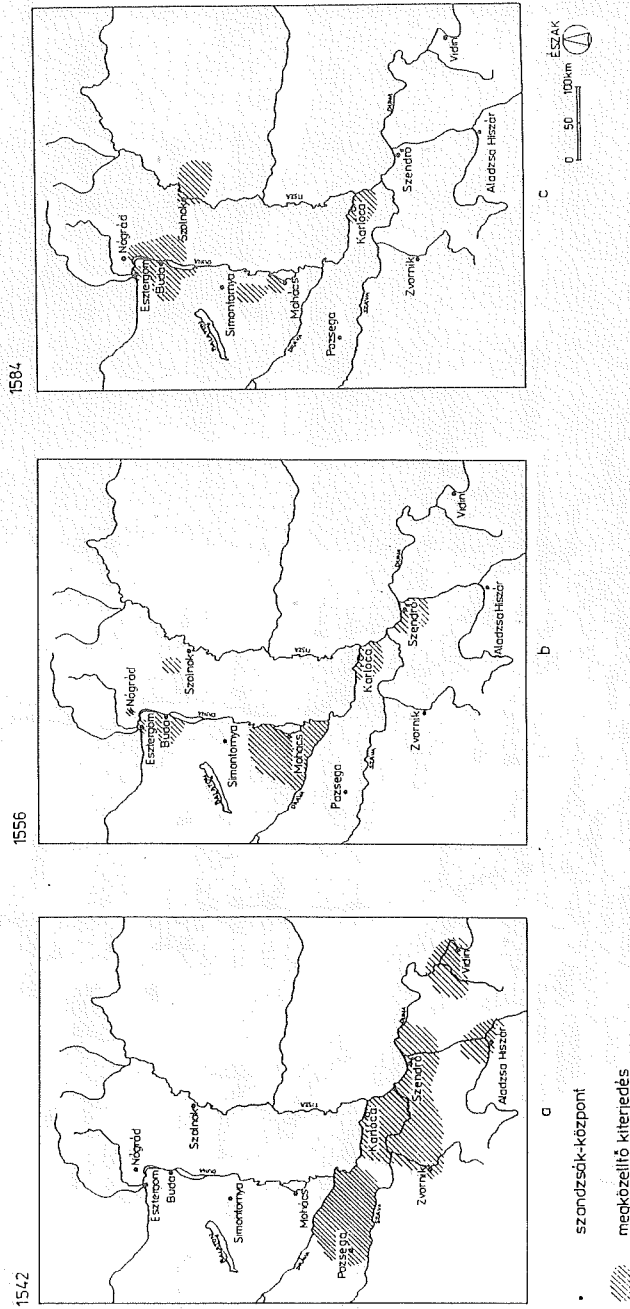
²³ Kepeci 262. p. 18. A kinevezés dátuma: 1578. szeptember 17. (Gévay szeptember 20-ára tette: *i. m.* pp. 11-12. No. 16.), a "fizetésemelésé": 1579. július 24.

²⁴ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Türk. Hss. Mxt. 600. f. 58r-59r. Számos téves olvasattal kiadta: Velics Antal - Kammerer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek*. I. Budapest, 1886, pp. 322-323.

²⁵ A szóban forgó személy nevének kettősségére Gévay is utalt: *i. m.* p. 13. No. 18.

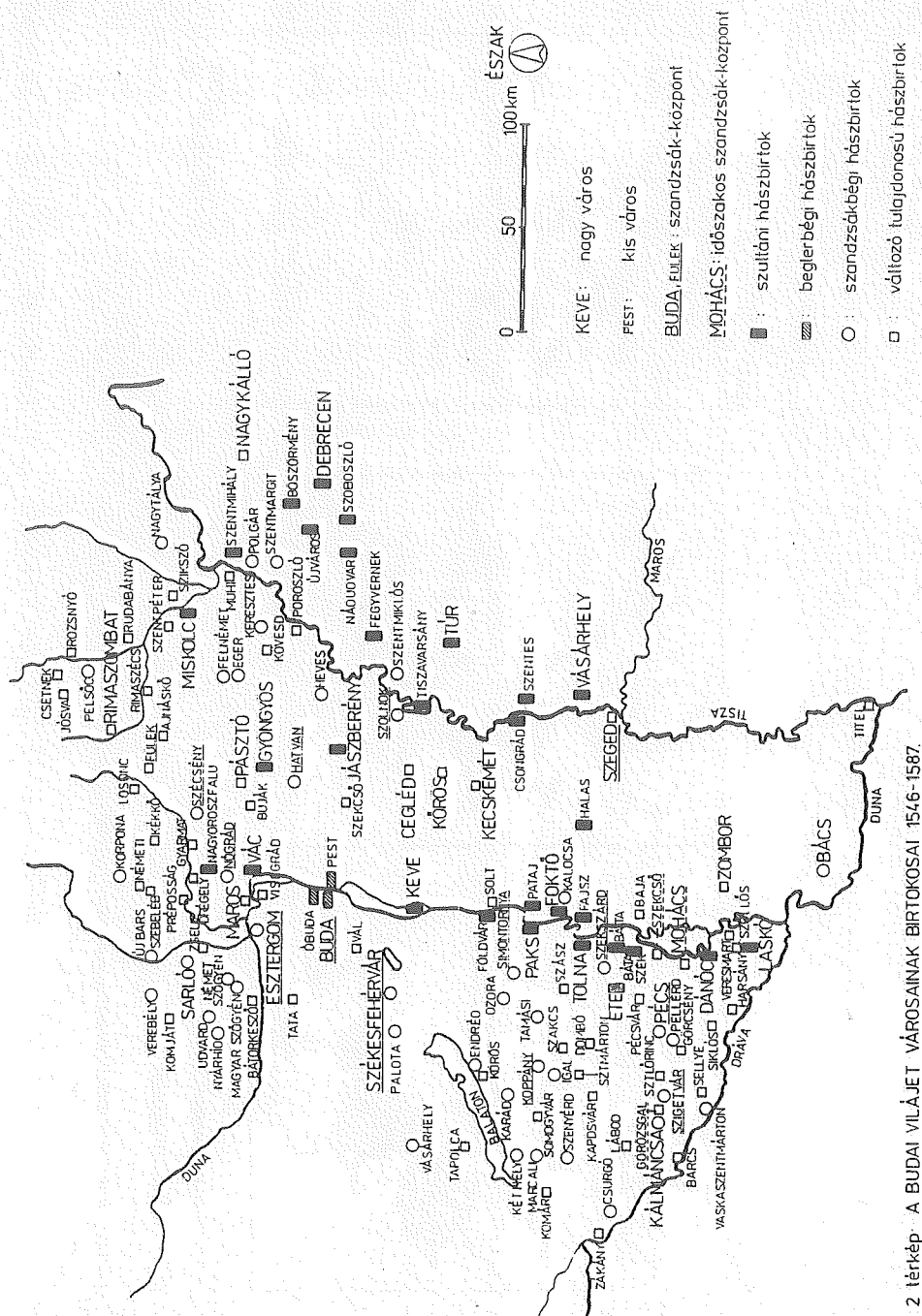
²⁶ Javadalmainak teljes felsorolása: Kepeci 325, pp. 34-36. Ebben ugyan nem szerepel neve, de kijelölésének és berát szerzésének dátumai (991. ramazán 22. = 1583. szeptember 29., illetve 992. sábán 5. = 1584. augusztus 12.) egybeesnek az udvari nyilvántartásban feltüntetett napokkal (Kepeci 262, p. 18.), ami kétségtelenné teszi az azonosságot.

²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ruznamce 93, budai rész, pp. 18-20. Minthogy a címben egyértelműen leszögezték, hogy javait az előző mirmirán kiutalási okmányáról vezették át az ő nevére, kimondhatjuk, hogy Kalajlikoz Ali pasa, akire itt hivatkoztak, ugyancsak a jövedelmeket élvezte 1586-1587-ben.



1 térkép A BUDAI BEGLERBÉGEK HÁSZAINAK TERÜLETI ELHELYEZKEDÉSE

térkép



gek adta keretek között választották ki. Ha valakinek esetleg több járt a kialakított összegnél, annak nem volt más tennie - legalábbis elvben - mint megelégednie a nominális értékkel. Az ún. idzsmállu hászok megmerevedése a szandzsákbégi birtokok esetében is általános tendencia volt magyar földön ebben a korszakban.²⁸ Ez megkövült összegeket eredményezett a tisztségviselői hászoknál, olyannyira, hogy az e kategóriába tartozó helységek a szandzsák-összeírásokban is változatlan adókkal bukkannak fel. Az illetén elszakadás a valóságtól aztán azzal a veszéllyel járt, hogy a birtokos tetszése szerint bírálta felül a vitathatatlanul alacsonyán rögzített kötelezettségeket, s ez könnyen a népesség elnyomorodásához vezethetett. Nem lehet pusztán véletlen, hogy éppen a közigazgatási központok magyar lakossága fogyott gyakrabban és nagyobb ütemben, mint más városoké.

S ha most áttekintjük a beglerbégek hászbirtokainak területi elhelyezkedését ezekben a későbbi években s egybevetjük a korábbival, akkor jelentős átalakulás figyelhető meg (ld. az 1/c térképet). A déli szandzsákok már nem játszottak meghatározó szerepet (bár Szerém még mindig részesedett egy szerény tétellel), s olyan északi régiók is képviseltethették magukat mint pár falu az Esztergomi livából, illetve a váci náhijéből. A pasáknak osztott települések nagyobb hányada azonban védettebb vidékeken feküdt, többek között dél-délkeletre a Balatontól, ami természetes akadályt jelentett, vagy csupán távol a végektől. Figyelemre méltó, hogy a beglerbégek soha nem kaptak egyetlen akcsét sem öt határszandzsákból: a Hatvan, Fülek, Szécsény, Koppány és Szigetvár központúakból. Biztonsági okokon kívül más megfontolások is közrejátszhattak a beglerbégek javainak kijelölésében, így gazdaságiak is. Ez egy másik kérdéskörhöz vezet el minket - a kincstár pénzügyi politikájához és stratégiájához. Ezúttal e témának a városokra vonatkozó összefüggéseit kísérem meg körüljárni. Mi volt, ha volt egyáltalán, az általános gyakorlat ezek kiosztásában? Megtartotta-e a szultán a maga számára a leggazdagabb központokat vagy magas rangú embe-reinek juttatta-e őket?

Ebben az összefüggésben a Budai vilájethez tartozó magyar városokat osztályoztam, a három déli szandzsák, Szendrő, Szerém és Pozsega kivételével. Minden olyan településsel számoltam, amelyet a törökök rendszeresen a város,

²⁸ A pécsi bég hászai például egyaránt 237.700 akcsét tettek ki 1582-ben (Maliye defteri 15283, p. 131), 1584-ben (Kepeci 325, pp. 610-611), 1585-ben (Ruznamçe 78, pécsi rész, oldalszám nélkül) és 1591-ben (Ruznamçe 143, pécsi rész, p. 26). Mindazonáltal ez a szisztéma nem volt túlságosan merev, legalábbis a század végéig nem. Magán Pécssett is akad kivétel a fenti szabály alól, éspedig 1589-ben, amikor a bég csak 220.000 akcsét kap (Ruznamçe 107, pécsi és szekcsői rész, pp. 14-15). Az alacsonyabb fizetés hátterében az állhat, hogy az illető addig alajbégi rangban szolgált Zvornikban, s így csak ziámetje lehetett, az adott esetben Szerém-ben. - Ebben az összefüggésben az is figyelemre méltó, hogy a pár évtizeddel később író Ajni Ali éppen 880.000 akcséban határozta meg a budai pasák javadalmait (vö. Paul Andreas von Tischendorf, *Das Lehnwesen in den Moslemischen Staaten insbesondere im Osmanischen Reiche*. Berlin, 1982, /Reprint: Klaus Schwarz Verlag/ p. 68), azaz csaknem ugyanannyiban mint a rúznámcsék 1584-ben és 1587-ben.

kaszaba vagy nefs-z megjelöléssel szerepeltettek dokumentumaikban. Demográfiai kritériumot alkalmazva két csoportba osztottam az így kigyűjtött helységeket, a választóvonalat 200 családfőnél húzva meg legalább egy tahrir-defterben vagy 2.000 katonánál valamelyik zsoldlistában. Az így megvont határok feletti településeket "nagy", az ezek alattiakat "kis" városnak tekintettem. Ezt követően mintegy 88 hászkiutalási lista,²⁹ melyek a szandzsák- és beglerbégek kinevezése kapcsán készültek, illetve 33 timár-defter³⁰ vonatkozó bejegyzései alapján igyekez-

²⁹ Kronológiai sorrendben adom meg jelzeteiket, csak az évet megjelölve. Csak teljes listákra terjedt ki figyelmem. Krafft 284, korszak: 1551-1558; f. 20v-21v: Székesfehérvár, f.21v-22r: Szekszárd, f. 52v-53r: Görögsgal, f. 53v-54r: Esztergom, f. 95r-96r: Veszprém, f. 160r-v: Hatvan, f. 163r-v: Nógrád, f. 170v-171v: Simontornya, f. 187v-188r: Szekszárd, f. 195r-v: Görögsgal, f. 209r-v: Koppány, f. 427r-428v: Mohács, f. 429r-v: Fülek, f. 456v: Szécsény, f. 489v-490r: Nógrád, f. 571v-572v: Fülek, f. 610v: Fülek. Nationalbibliothek, Türk. Hss. Mxt. 571, korszak: 1572-1575; f. 25v: Szécsény, f. 32v-33r: Esztergom, f. 59v-60v: Székesfehérvár, f. 97r-v: Szigetvár, f. 115r-v: Szolnok, f. 182r: Fülek, f. 182v: Szécsény, f. 191v: Pécs, f. 314v-315v: Esztergom, f. 375r-376r: Székesfehérvár, f. 390v-391r: Szeged, f. 426v: Szécsény. Maliye defteri 22178, korszak: 1573-1574, pp. 25-26: Fülek (azonos Mxt. 571, f. 182r), pp. 34-35: Fülek, pp. 49-50: Szécsény (azonos Mxt. 571, f. 182v). Ruznamçe 42, korszak: 1574-1576; esztergomi rész, pp. 16-18: Esztergom, székesfehérvári rész, pp. 14-16: Székesfehérvár (azonos Mxt. 571, f. 375r-376r), szigetvári rész, p. 14-15: Szigetvár, szolnoki rész, pp. 16-17: Szolnok, hatvani rész, pp. 4-5: Hatvan, szegedi rész, pp. 13-14: Szeged (azonos Mxt. 571, f. 390v-391r), füleki és szekszárdi rész, p. 3: Szekszárd. Nationalbibliothek, Türk. Hss. Mxt. 600, korszak: 1579; f. 51v-52r: Koppány, f. 58r-59r: Buda. Nationalbibliothek, Türk. Hss. Mxt. 597, korszak: 1579-1581; f. 117v-118r: Szolnok, f. 118v: Pécs, f. 158r-158v: Fülek, f. 162v: Szigetvár, f. 168v: Hatvan, f. 169r: Szécsény. Maliye defteri 15283, korszak: 1582-1583; p. 131: Pécs, pp. 302-305: Szigetvár, pp. 370-371: Simontornya, pp. 411-413: Koppány. Kepeci 325, korszak: 1584; pp. 34-36: Buda, pp. 408-409: Fülek, p. 434: Hatvan, p. 469: Szécsény, pp. 500-501: Szeged, pp. 610-611: Pécs. Ruznamçe 78, korszak 1584-1585; székesfehérvári rész, pp. 7-8: Székesfehérvár, hatvani rész, p. 6: Hatvan, szekcsői és szécsényi rész, pp. 14-15: Szécsény, szolnoki rész, pp. 33-34: Szolnok, szegedi rész, pp. 19-20: Szeged, szekszárdi rész, p. 3: Szekszárd, nógrádi rész, pp. 15-16: Nógrád, szigetvári rész, pp. 8-9: Babócsa, Berzence, Seges(d) és Szöcsén(y), pp. 11-12: Szigetvár, simontornyai és koppányi rész, pp. 7-8: Koppány, pécsi rész, pp. ? : Pécs. Nationalbibliothek, Türk. Hss. Mxt. 589, korszak: 1587; f. 50r-51r: Székesfehérvár. Ruznamçe 93, korszak: 1587; budai rész, pp. 18-20: Buda, füleki és szekszárdi rész, p. 4: Szekszárd, székesfehérvári rész, pp. 12-14: Székesfehérvár, pécsi rész, pp. 37-38: Szekcső. Ruznamçe 107, korszak: 1587, szolnoki rész, pp. 29-30: Szolnok, szécsényi rész, pp. 5-6: Szécsény, pécsi rész, pp. 14-15: Pécs, székesfehérvári rész, pp. 19-21: Székesfehérvár, pp. 25-27: Székesfehérvár. Kepeci 336, korszak: 1590; p. 478: Hatvan, pp. 516-517: Szécsény. Ruznamçe 143, korszak: 1591-1592; esztergomi rész, pp. 13-14: Esztergom, szolnoki rész, pp. 4-6: Szolnok, nógrádi rész, pp. 4-5: Nógrád, szegedi rész, pp. 22-23: Szeged, füleki, szekszárdi és szekcsői rész, pp. 8-9: Szécsény, pp. 12-13: Szekcső, pécsi rész, p. 26: Pécs.

³⁰ Ezeket betűrendben sorolom fel. Buda: 1546 = Tapu defteri 1044, 1559 = Tapu defteri 329, 1562 = Tapu defteri 345, 1580 = Tapu defteri 590; Esztergom: 1546 = Tapu defteri 1044, 1570 = Haus- Hof- und Staatsarchiv (további jelzete számomra ismeretlen); Hatvan: 1546 = Tapu defteri 1044, 1562 = Tapu defteri 345, 1580 (?) = Tapu defteri 662, 1590 (?) = Tapu defteri 675. Koppány: 1552 = Tapu defteri 1030, 1565 = Tapu defteri 353, 1570 = Tapu defteri 505, 1580 = Tapu defteri 659; Nógrád: 1546 = Tapu defteri 1044, 1559 = Tapu defteri 329, 1562 = Tapu defteri 345, 1579 = Tapu defteri 661 (kiadva: Gustav Bayerle, *Ottoman Tributes in Hungary. According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad*. The Hague - Paris, 1973, pp. 95-110); Pécs: 1570 = Tapu defteri 480, 1590 után = Tapu defteri 652; Simontornya: 1552 = Tapu defteri 1030, 1565 = Tapu defteri 353, 1570 =

tem tulajdonosaik kilétét végigkísérni az egész 16. századon keresztül. Érdeklődésemet ezúttal a szultánok, beglerbégek és szandzsákbégek birtokaira szűkítettem, s ezen belül a szokásos termény- és pénzben fizetendő adókra összpontosítottam (azaz a vámjövedelmeket, a dzsizjét s más, rendszeresen a kincstár számára fenntartott bevételeket figyelmen kívül hagytam). Az első reprezentatív adatsor 1546-ra állt össze, majd az 1552-1557 közötti évekre, s aztán - kisebb nagyobb hiányokkal - 1580-1587-ig, esetenként 1592-ig jutottunk el. Egyes szandzsákok 8-10 alkalommal is vizsgálhatók voltak, mások csak 2-3 esetben. Legkönnyebb dolgunk a szandzsákbégek kezében lévő városok feltérképezésekor volt. A beglerbégekkel kapcsolatban kevesebb teljes listát találtunk, de mégis eleget ahhoz, hogy tipikusnak tekinthessük tanúságukat. Sajnos a szultánok házbirtokait nem tartották a rúznámcsékban nyilván, ezért ez a kategória maradt a legroszszabbul dokumentált. Mégis, egy alapos felsorolás 1560-1565-ből,³¹ illetve a timár-defterek adatai az elfogadható hitelesség szintjéig pótolják a hiányokat.

A Budai vilájetben 31, a fentebbi értelemben vett "nagy" város volt. Forrásaink azt sugallják, hogy ezek szinte kivétel nélkül folyamatosan vagy szultáni vagy beglerbégi, illetve szandzsákbégi kézben voltak a 16. század során.³² Az is igen jellemző, hogy csaknem a felüket, azaz 14 várost az uralkodó mindvégig közvetlenül hasznosított. A szóban forgó települések olyan fontos gazdasági-kereskedelmi központok voltak mint Debrecen, amelynek fáradhatatlan kereskedői évente többször is megtették a Bécsbe vezető utat, vagy mint Vác, ahol a nyugat felé vonuló marhacsordák java hagyta el az országot, vagy mint Dánóc és Laskó, a maguk hatalmas Duna menti halastavaival; aztán olyan komoly, a mezőgaz-

Tapu defteri 505, 1580 = tapu defteri 659; Szeged: 1546 = Tapu defteri 1044, 1560 = Tapu defteri 333, 1570 = Tapu defteri 551; Székesfehérvár: 1570 = Tapu defteri 687; Szekszárd: 1565 = Tapu defteri 353, 1580 után (?) = Tapu defteri 663; Szigetvár: 1570 = Tapu defteri 503, 1590 (?) = Tapu defteri 638; Szolnok: 1590 = Nationalbibliothek, Türk, Hss. Mxt. 613 (számos olvasási hibával kiadta: Velics - Kammerer, *op. cit.* II. Budapest 1890. pp. 664-667). - Az itt elvégzett vizsgálathoz hasonló átfogó eredményeiről tájékoztat M. Kunt, *i.m.* p. 20.

³¹ Velics - Kammerer, *i. m.* II. 277-287. - téves forrásmegjelöléssel (Mxt. 593-at írtak, a valószínűságon azonban Nationalbibliothek, Türk, Hss. Mxt. 609 a helyes jelzet). Néhány új szultáni házbirtokjövendelmet ölel fel egy rövidebb kimutatás: *uo.* II. 332-340 (= Mxt. 579). Alkalmasint a ruúsz defterek bejegyzései közt is bukkanunk olyanokra, amelyek az uralkodók korábbi birtokainak sorsára vetnek fényt, mint pl. Kepeci 213, p. 73. - 1555-ből.

³² Két kivételt találunk: Ceglédet 1546-ban a budai miralaj ziámetjének részévé tették (l. Káldy-Nagy, A Budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai, p. 166), Miskolcot pedig először timárként osztották ki, igaz, egy olyan szakaszban, amikor még adóinak éves összegét sem tudták megbecsülni (Krafft 284, f. 287v).

daságban élenjárók mint Tolna és Gyöngyös,³³ nagyarányú bortermelésükkel, Jászberény és Túr, kiemelkedő marhatartásukkal és mások. A fenti 14-en kívül még 8 másik nagy város állt rövidebb vagy hosszabb ideig (s az utóbbi volt inkább a tipikus) kincstári ellenőrzés alatt a 16. században.³⁴

Az a tény, hogy a 31 nagy város közül 22 többnyire a szultán tulajdonaként szerepelt, világosan mutatja, hogy a kincstár nagy vonzódást érzett a fontos és zsíros helyek iránt. Ezzel szemben a beglerbégek csak egyetlen komoly központ, Buda szokásos adóit élvezhették megszakítás nélkül (s még itt is segédkezet kellett nyújtaniuk ahhoz, hogy az udvar számára az ő bevételeik kétszeresét hajtsák be vámjövedelmekből és egyéb illetékekből).

A hátralévő nagy városok közül 6 mindvégig szandzsákbégek számára volt fönntartva - köztük 3 szandzsákszékhely: Esztergom, Pécs és Székesfehérvár. Az utolsó kategóriába 2 város sorolódik, amelyek általában szandzsákbégi kezelésben voltak ugyan, de tulajdonosuk menet közben legalább egyszer megváltozott.

A másik nagy csoportba, azaz az ún. "kis" városok közé 114 olyan település került, amelyiket az idők során a szultán vagy a közigazgatás irányítóinak hársai között legkevesebb egy alkalommal elősoroltak. Rajtuk kívül csak 22 olyan magyarországi város akadt a hódoltság területén, amely az átvizsgált listákon nem szerepelt, következésképpen állandó jelleggel szpáhik használatában voltak. Ezek nemegyszer annyira kicsik vagy jelentéktelenek, hogy még azonosításuk is gondot okoz.³⁵

³³ Gyöngyös 1546. december 1-én lett szultáni tulajdon, addig a (dunai) kapudán, Musztafa bég kiutalási okmányán szerepelt: vö. Fekete Lajos, *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*. Budapest, 1926, p. 8. No. 4. Ezen adat alapján Gyöngyös is társul a 31. jegyzetben említett 2 olyan nagy városhoz, amelyik nem volt végig hársnak fenntartva. Minthogy azonban 1546-ra ebbe a státusba került, folyamatos uralkodói birtokként tüntettük fel térképünkön.

³⁴ Többek között Kecskemétet csak 1565 elején fedezte fel magának a kincstár (l. Velics - Kammerer, i. m. II. p. 284). Szeged, Pásztó és Maros szintén olyan hely, amelyik némi kezdeti bizonytalanság után stabil szultáni birtok lett. Kőrösnél menet közben van egy rövidebb szakasz, amikor egy szandzsákbég és két timáros osztózik várható adóin (vö. Káldy-Nagy, *A Budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai*, p. 390). Moháccsal pedig az történt, hogy miután elvesztette eredeti népességének mintegy 75 %-át, az udvar számára érdektelenné vált, s ezért az ottani szandzsákbég javadalmává tették.

³⁵ Ebben a második csoportban nem tudtunk minden várost kielégítően dokumentálni a rendelkezésünkre álló anyag alapján. A félreértés veszélye abban rejlik, hogy ha egy település eltűnik a hársokat tartalmazó felsorolásokból, akkor hajlamosak vagyunk azt vélni, hogy ziamet vagy timár lett belőle. A határterületeken azonban nem feltétlenül erről van szó. Nevezetesen az is lehetséges, hogy az illető helység Habsburg érdekszférába került, ám ezt nem mindig olyan könnyű igazolni. - Itt jegyzem meg, hogy azon városok, amelyeket a törököknek nem sikerült egyértelműen meghódoltniuk, elvben nem kerültek bele áttekintésünkbe. Igyekeztünk konzekvensnek lenni...

E kevésbé népes helyeknél a legvilágosabban kirajzolódó tendencia az, hogy tulajdonosukban változás állt be az idő múlásával. A városoknak pont a fele, azaz 57 osztozott ebben a sorsban. A másik könnyen felismerhető sajátosság a folyamatosan szandzsákbégi birtokban lévő városok magas aránya. 39 ilyen eset mutatható ki - köztük számos szandzsák-székhely. Azt mondhatjuk, hogy szinte általános szabály volt a hódoltságban, hogy a konstans szandzsák-központok jövedelmei maguknak a bégeknek lettek kijelölve. A megvizsgált szandzsákok közül csupán Fülek és Szeged lóg ki a sorból. Ezenkívül sok náhije-székhelyet is ők kaptak meg, mint például a Simontornyai szandzsákban mind a 4-et - ami megint csak tudatos politikára vall.³⁶

Az eddig elmondottakból s abból, hogy a szultán csak 16-ot különített el magának a kisebb városok közül,³⁷ azt szűrhetjük le, hogy minden bizonnyal szándékosan tettek meg csak pár nagy várost szandzsák-központtá a törökök. Az is megfigyelhető, hogy a kincstár által kezelt városokban - egy-két kivételtől eltekintve - sem a hódoltatás után, sem azt megelőzően nem állomásozott katonaság.

A beglerbégekhez kanyarodva az szökik szembe, hogy részesedésük a kis városokból is igen szerény volt - megszakítás nélkül csak Pestet és Óbudát mondhatták magukénak, azaz két helyet a Budai szandzsákból, a központ közvetlen közelében. Ehhez egy elég jelentéktelen város társult a Mohácsi szandzsákból, az is csak 1570 után. Nem túl nagyszabású lista! Természetesen a kis számot ellensúlyozhatta volna, ha a kérdéses városokból magas bevételek származtak volna. De csak Buda biztosított tisztességes summát, a többiek elég szerényt. Mindent összevéve: a beglerbégek városi eredetű jövedelmei nem emelkedtek 30 % fölé.

Ha a magyarországi városok török birtokosaira vonatkozó áttekintésünk adatait térképre visszük, bizonyos tendenciák még világosabban körvonalazódnak (ld. a 2. térképet, melyről 4 olyan név hiányzik, amelyiket nem sikerült

³⁶ Vö. Dávid, *i. m.* p. 79. - A Budai vilájetben más volt a képlet: csak 2 náhije-központ - Buda és Pest - volt végig a beglerbége. 2 további, Kecskemét és Visegrád, adóira is igényt tarthattak egy ideig, nevezetesen 1565-ig. A fennmaradó 2 náhije-székhely, Vác és Keve, valamennyi bevételére az első perctől kezdve a kincstár tette rá a kezét. Ez mutatja, hogy az adott esetben a pénzügyi-gazdasági megfontolások előnyben részesültek a közigazgatási-stratégiai szempontokhoz képest.

³⁷ Megemlítek egy kivételes esetet itt, hogy bemutassam, mennyi variáció adódhatott, amikor a kincstár azon igyekezett, hogy a különféle tisztségviselők fizetéséből hiányzó kisebb-nagyobb összegeket valamiképpen kigazdálkodja, főleg a kezdeti időkben. Nevezetesen a Budai szandzsákban lévő szultáni házok közül 1552-ben készek lettek volna Földvárát és Madocsát átengedni a szekszárdi mirlivának (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koşular 888, f. 49r). Minthogy egyetlen további adat sem erősíti meg a birtokos személyében bekövetkezett ezen változást, Földvárát megtartottam a folyamatos szultáni birtokok között (Madocsáról tudjuk, hogy jóval később egy ziámet része lett). Hasonló időszakos ingadozások elkerülhették figyelmünket - remélhető, sőt valószínű azonban, hogy a most kibontakozó képen az aprólkosabb vizsgálatok sem fognak lényegesen változtatni.

azonosítani: 3 a Füleki, 1 pedig a Szegedi szandzsákban). Azok a városok, amelyeket a szultán adóztatott, kivétel nélkül jól védett területeken voltak, vagy a Duna és a Tisza közelében, vagy az Alföldön, ahonnan Habsburg támadásra nem kellett számítani. A beglerbégek a tartományi központba és annak közvetlen közelébe koncentrálták javadalmaikat. A határvidék főleg szandzsákbégi ellenőrzés alatt állt, különösen a nyugati és az északi peremeken. A tulajdonosaikat váltó települések aránya pedig az északi szandzsákokban volt a legmagasabb.

Ami a beglerbégeknek kiosztott falvakat illeti, ezeknél a Budai szandzsákra kell szűkítenünk érdeklődésünket. Az általuk 1546 és 1580 között itt birtokolt falvak és puszták száma 55-re rúgott. Összetételük azonban meglehetősen változékony volt, s mindössze 5 (!) olyan helység szerepel köztük, amelyik az említett periódus alatt végig a pasák nevében tűnik fel. 8 további települést 1559 és 1580 között tudhattak magukénak, 1-et pedig 1546-tól 1562-ig. Ennek függvényében a többi hely két vagy csak egyetlen listán bukkan fel. A beglerbégi tulajdonban lévő helyek ezen folyamatos cserélődése megerősíti azon fentebbi megállapításunkat, amit a kinevezésükkel kapcsolatos gyakorlatról fogalmaztunk meg, éppen az 1580 körüli időszakig. S ettől kezdve -értelemszerűen- a teljes egyöntetűség korszakába lépünk: a listák akár fölcserélhetők egymással.

A falvak egy része igen csinos összegeket juttatott el a budai pasáknak, mások alacsonyabbakat. Bármekkora is voltak ezek, együttesen, mert afelől nem sok kétségünk lehet, hogy az adóprés jól működött, igen magas életszínvonalat tettek lehetővé a beglerbégeknek.

Felvetődhet a gondolat, hogy talán mülk vagy vakuf-birtokok révén tetemesen növelhették bevételeiket. Magyar területeken azonban ezek a tulajdonformák egészen ritkák voltak. Az egyetlen 16. századi itteni kormányzó, aki néhány vakuf falut s különféle épületeket (házakat, üzleteket, malmokat) tudott összegyűjteni, Szokollu Musztafa pasa volt, a legtovább nálunk szolgáló s a legbefolyásosabb háttérrel rendelkező.³⁸

Sokkal jelentéktelenebbek voltak Rüsztém pasa hasonló javai.³⁹ Elég sajátos többletjövedelmekre tett szert Arslán pasa, amikor olyan falvakat adóztatott

³⁸ Az alapítványait rögzítő vakufnáméja is fennmaradt, s kivonatossan meg is jelent: Gy. Káldy-Nagy, *Macht und Immobilienvermögen eines türkischen Beglerbegs im 16. Jahrhundert: Acta Orientalia Hungarica XXV* (1972), pp. 446-450. Életéről a legújabb összefoglalást ld. Gy. Káldy-Nagy, Budin beylerbeyi Mustafa paşa: *Belleten* 210 (1990), 649-663.

³⁹ Rövid vakfijét Karácson Imre fordította le: *Török-magyar oklevéltár, 1533-1789*. Budapest, 1914, pp. 42-43. - Amikor meghalt, egy bizottságot hoztak létre, melynek feladata az volt, hogy adják el budai, pesti és belgrádi házait, s gyűjtsék be készpénzét: *Mühimme defteri* 6, p. 570. No. 1249.

meg a déli részeken, amelyek nem szerepeltek kiutalási okmányában.⁴⁰ További elszórt utalások szedegethetők össze a tahrir-defterekből,⁴¹ ám ezek sem változtatnak az általános képen.

A budai pasák hászaira és bevételeire vonatkozó forrásaink nem olyan képet rajzoltak elénk erről a posztról, mint amelyik a várható jövedelmek szempontjából különösebben fényűző vagy kiemelkedő lett volna.⁴² Más kérdés, hogy Buda mégis az előkelőbb tartományi székhelyek közé számított, amint az - egyebek mellett - két olyan felsorolásból is kiviláglik, amelyben a beglerbégek által kinevezéskor lerovandó illetékek szerepelnek. Ennek értelmében Buda az úgynevezett "nagy beglerbégségek" egyike volt, többek között Ruméliával és Anatóliával azonos csoportban.⁴³ Az a tény, hogy korábban egy királyság fővárosa volt, valamint a terület geopolitikai jelentősége, ahol az ember érdemeket szerezhetett s bemutathatta képességeit mint hadvezér és diplomata, minden bizonnyal nagy szerepet játszott Buda presztízsének növelésében, s kimondottan az áhított helyek közé emelte a lehetséges jelöltek szemében.

Függelék

A budai beglerbégek és hászbirtokaik a 16. században (1541-1588)

Név	A szolgálat ideje	Hászok a kinevezéskor (akcse)	Hászok központi emelésekkel (akcse)	A hászok ismert részei (akcse)	Megjegyzések
1. Szülejmán	1541-42			439.281	hiányos, az utód birtoka alapján, 1542

⁴⁰ Ez kivégzése után derült ki, s ekkor embereitől két egymást követő év adóösszegeit kobzták el, amit a szóban forgó falvakból szedtek be: Nationalbibliothek, Türk. Hss. Mxt. 579, f. 56v-57r, 58v-61v. Uo. Mxt. 593, f. 93v-95r, 97v-106r.

⁴¹ Pl. Dávid, *i. m.* p. 79, 293. jegyzet.

⁴² Összehasonlítául megemlítem, hogy a nyolcvanas évektől kezdve a budai beglerbégek nominális fizetése csak 10 %-kal volt magasabb, mint a temesváriaké. Pl. Mahmúd ottani pasa tényleges hászai 806.795 akcsét tettek ki 1597-ben, bár 1.000.000 akcse járt volna neki (Maliye defteri 16052, pp. 150-153.).

⁴³ Atif Efendi Kütüphanesi 1734, f. 207r (a terminológia), 202v (a vilájetek a fizetendő berát-díj szerint).

2. Báli	1542-43			1.000.391	teljes, 1542
3. Mehmed	1543-48			199.156	csak a Budai szandzsák, 1546
4. Kászim	1548-51	n i n c s	a d a t		
5. Ali	1551-53	n i n c s	a d a t		
6. Tojgun	1553-56			1.010.717	utód rövid listájából következő
7. Ali	1556-57	1.100.000		1.027.211	rövid lista
8. Mehmed	1557	n i n c s	a d a t		
9. Kászim	1557-58	n i n c s	a d a t		
10. Tojgun	1558-59	n i n c s	a d a t		
11. Rüsztém	1559-63		900.000	366.722	csak a Budai szandzsák, 1559
				498.122	csak a Budai szandzsák, 1562
12. Mahmúd	1563-64	800.000	900.000		
13. Iszkender	1564-65	1.000.000			
14. Arszlán	1565-66	n i n c s	a d a t		
15. Musztafa	1566-78	923.977	1.003.977 (1567) 1.023.768 (1571) 1.200.000 (1574)	250.750	csak a Pécsi és Simontornyai szandzsák, 1570
16. Üveysz	1578-80	800.000	900.000	913.014	teljes, 1579
17. Ali	1580-83			510.960	csak a Budai szandzsák, 1580
18. Juszuf	1583-86	900.000		880.772	teljes, 1584
19. Ali	1586-87			880.772	utód listája alapján
20. Juszuf	1587-88			880.772	teljes, 1587
		950.000			

Torma József (F.G. Hisametdinova közreműködésével)

Számmágia a hagyományos baskír gyógyászatban (III. rész)

A betegségek megelőzésében, a megerősítésben és a gyógyításban a számok mágikus erejével való varázslásnak sokoldalú szerepe van. Vannak misztikus számok (töbnyire törzsszámok, vagy legalábbis páratlan számok) és vannak számokkal kapcsolatos szokások. Ez utóbbiak ismertetésével kezdem.

1. *Az apa életkora.* Az apának a gyerek születésekor elért életkorát örökítik meg a *qırq* (40), *ille* (50), *altmıř* (60), *yetmıř* (70) és *hikhän* (80) elemet tartalmazó személynevek (BI, 19). Ezzel hosszú életet kívánnak az újszülöttnek biztosítani.

2. *Páros és páratlan számok.* A gyerek egy-másfél, de néha 3 évig szopott. Nem ajánlották az elválasztást nyáron vagy páros években. A gyerek páros számú életkorában való elválasztás rövidítette a gyerek életét. (Gumarov 1980. OiKBTB, 130.) A páratlan számok szerencsések.

3. *Visszafelé számlálás.* Gyógyításoknál gyakran előfordul: egytől kilencig párosával fölfelé, majd visszafelé számlálás (fogyasztás), csak a páratlan számokat mondva: 1, 3, 5, 7, 9, - 9, 7, 5, 3, 1; kilenctől visszafelé számlálás: 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1. Ez utóbbira egy példa az árpa gyógyításával (*arpa imlāw*) kapcsolatban:

9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1. 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1

Ber berlegen bulhın,

Egy egységed legyen

Berlekhed böt,

Egység nélkül múlt el

- *tip tu yıd tař menän*

- ha ezt mondd és utána 9

törthän, bötä.

követ odanyomsz, elmúlik.

(*Böryan rayonı, Mäqsüt awılı, yalina Näyimä Hämzä qıdı* (1914); s. gy., 1988).

Ehhez azt a magyarázatot fűzték, hogy a visszafelé számlálással egy-re fogyasztják a betegséget (a szemén levő árpát), majd azt az egyet is szétmállasztják.

4. *A gyerek születésének sorrendje.* A névadásban a következő elemekkel fejezik ki a sorrendet: *täwge* "első", *al* "elül, első", *quř* "páros, egyesült, hozzátett", *iř* "egyenlő, hasonló, ugyanolyan", *iged* "iker", *küp*, *kılmäk* "sok". Ilyen nevek: *Berekäy* "egyke, egyetlenke", *Berbiř* "Egy-öt" (?), *Igedäk* "iker" (vö. *Igezjakov*, oroszodott családnév), *Öskilde* "három jött", *Östök* "hármás", *Östökäy* "hármaska", *Östimer* "három vas", *Öslöbay* "hármás úr", *Ösyän* "három lélek", *Biřembay* "ötös úr", *Biřunıyar* (falunév, antroponim), *Biřul* (falunév, antroponim, mesehős). (BI, 19).

Ahol 4 inget varrnak az újszülöttnak - a máshol szokásos egy kutyaing (*et külmäge*) helyett - ott a bábaasszony és a legkisebb vagy a legnagyobb gyerek gyűjti az inghez szükséges rongydarabokat (Fatyhova 1984, 40). Ugyanígy a legkisebb és legnagyobb gyerek gyűjti az ételt is a derékfájás gyógyításához.

5. *Akkumulálás.* A fokozás kifejezésére az "egy-(tíz)-(száz)-ezer" vagy a "három-hat-kilenc" számsort használják. A varjú ünnepségen mondott dal egyik részlete például úgy hangzik:

<i>Šul butqanî hurlahaŋ</i>	Ha ezt a kölest megveted.
<i>Bašîŋa töšör yađî yî!</i>	Fejedre hulljon bűne!
<i>Al rîziqtî, al,</i>	Vedd az ételt, vedd!
<i>Ber börtökkä-un börtök,</i>	Egy szemre tíz szem,
<i>Un börtökkä-meŋ börtök.</i>	Tíz szemre ezer szem.

<i>Al rîziqtî, al!</i>	Vedd az ételt, vedd!
<i>Ber tamsî ya - un tamsî,</i>	Egy cseppre tíz csepp,
<i>Un tamsî ya - meŋ tamsî.</i>	Tíz cseppre ezer csepp.
<i>Al rîziqtî, al!</i>	Vedd az ételt, vedd!
<i>Al, tãŋerem, al!</i>	Vedd, istenem, vedd.

(Kîrây Mârgân 1981, 36.)

6. Az egyes számokhoz fűződő hiedelmek

Ike (2). Az *osoq* nevű gyógyító eljárásnál két rongybábut (*ir hãm qatîn-qid*) "férfi és nő" készítenek és raknak a vödörbe. (Hisametdinova-Išdäwlatova 1989, 13.)

Ös (3). Az újszülött megerősítését szolgáló ünnepeket a születése utáni 3., 7. és 40. napon tartják. Ezek közül az első ünnepen három (öreg)asszony vesz részt: az anyós (*qäynä*), a bábaasszony (*kendek äbeye*) a szülés utáni fürdető asszony (*hiw inähe*). A névadáskor a gyerek nevét 3-szor suttogja először a jobb, majd a bal fülébe a *mulla*. (Fatyhova 1984: IPIEB, 67).

A gyerek imitált eladásánál a bábaasszony háromszor kerüli meg az újszülöttel a karján, mielőtt "eladná", és háromszor mondja az anyának a gyerek árát, amikor az ablakon át folytatott alkudozás után végül megegyeznek. (Ibid., 69-70.) (Az *osoq* kiöntése után) visszatérőben három gyermektelen házba térnek be, hogy eltévesztessék az utat (*balalari bulmaŋan ös öygä inep, yul yadliqtirip qaytqandar*. Hisametdinova-Išdäwlatova 1989, 10). Ha keservesen sír a gyerek (*balalar qidip ilaŋanda*) három különböző színű: vörös, kék, zöld rongyba (*ös törlö: qidil, kük, yäšel sepräkkä*) rakják farkasnak a hátszörét (*büreneŋ hirt yönön qušip*), és este ezzel füstölik a gyereket (*aqšamda balanî iðlaŋandar*). A hasfájás neve: "három lélek" (*ösyän*), a hasfájásos gyerek neve: "három lélekkel beteg gyerek" (*ösyän awiriwli bala*). A nehezen megszólaló gyereket (*odaq höyläšmägän bala*) három egybesült cipóval gyógyították.

Dürt (4). Van ahol - a máshol szokásos egy kutyaing helyett 4 inget varrnak, és ezeket hordatják egymást váltogatgatva a gyerekekkel 40 napos koráig (Fatyhova 1984, 40).

Biš (5). Az előbbi pontban (ld. fentebb: *Dürt* (4) említett 4 inget 5,7,9 illetve 40 db., különböző házakban gyűjtött rongyokból varrják. A gyűjtést a bábaaszszony, vagy a családban a legnagyobb vagy a legkisebb gyerek végzi. (Ibid.)

Altı (6). Az egyik mesében 3-, 6- és 9 fejű sárkány szerepel (ös, *altı, tu yid bašli azdaha*) (Ld. *Altın sabaq*: BHI *Äkiättär* III, 65). Egy baskír fogott egy *yarımtıq* nevű mítikus erdei lényt. A *yarımtıq*, hogy a baskír megkímélje az életét, megjósolta neki, hogy a falujukban álló két házhoz még négyet építenek, és sohasem lesz több a településen mint hat ház. Valóban a hetedik azóta is mindig leég, vagy valami más baj történik vele (*yäynä*-törzsbeli; Rudenko 1973, 24).

Yete (7). A hetedik ház a faluban mindig leég (vö. fentebb: *altı* (6). Az újszülött első négy ingét 5,7,9 illetve 40 darab rongyból varrják (Fatyhova 1984, 40). A névadás az újszülött életének hetedik napján tartották (ibid. 41).

A malária (*tapma*) gyógyításánál a beteg nyakába rongyokat kötnek, és azt a betegség elmúltával vagy vízbe vetik vagy hét út kereszteződésénél dobják el: *Tapma awiriwına qarşı elek keşe muyinına törlö sepräktär bāylap, şunan awiriwi bötkän hiwya, yete yul ayırahına taşlap kitergä* (Mäläwed rayonı, Hörgäy awılı, Sadıtova Zöhrä Gäbbäs qıdı 1914; s. gy. 1987). Ugyanígy más gyógyító eljárásoknál is (pl. *osoqlaw, meye töşöröw*) hét út kereszteződésnél (*yete yul satına*, Hisametdinova-Urmanova, 8) szabadultak meg a gyógyításra használt, "fertőzött" eszököktől.

Az alvilágnak hét rétege van (*yete qat yer aŧtı*. Vö. *Yulbat*: BHI: *Äkiättär* III, 211).

Egyéb vonatkozásban is gyakori a folklórban a hetes szám. Pl. *Sämär handıŋ yete ulı, yılqı öyöröna sıŋıp, beräm-beräm yügändären şiltiratqan... Sämär handıŋ yete ulı, üddärenä qaraŋan yete atqa menep sapsan qoştarın eyär qaştarına, yawrırdarına, qundırıp, hunarŋa sıŋalar*. "Sämär kán hét fia kiment a méneshez, egyenként megpengették zabláikat... Sämär kán hét fia közül mindegyik felült arra a hét lóra, amelyik feléjük nézett. Vadászsolymaikat felültették nyeregkápaikra, vállukra, és elindultak vadászni" (*Zayatüläk menän Hırwhılıw, Berense variant*: BHI: *Épos* I, 187).

Tu yid (9). A gyerek négy első ingét 5,7,9,40 darabból varrják (Fatyhova 1984, 40). Kikosarazás esetén a kérőnek a lányért följánlott megváltást kilences számmal kezdve vissza kell vonnia: *Äyar... riza bulmaydar ikän mähären tu yidli handan äytep, yawsini uyınan kire töŋöldörögä teyeş* (Kiräy Märgän 1978, 5). A népmesékben előfordul 3-, 6- és 9-fejű sárkány.

Un (10). Az újszülött teáján osztogatott fehér fonalakat 10-szer, 33-szor vagy 40-szer tekerték meg az öregasszonyok a talpuk alatt és térdük fölött. (Fatyhova 1984, 41).

Utüd ös (33). 10-szer, 33-szor és 40-szer tekerik meg az újszülött teáján osztogatott fehér fonalat az öregasszonyok a talpuk és térdük között. (Vö. főntebb: *Un* (10)).

Qırq (40). A 9-en kívül a 40 a leggyakoribb mágikus szám a baskir számmisztikában.

Häder dä qırq könö tulmaıan balalardı ıarıd qaldırıw tıyıla, ıarıd qaldırır ıa tura kilgän häldä balanıı yanına bisaq ıä qaysı halalar. Yende qurqıtıw ösön balanıı bısegenä börköt, ayıw ıä büre tırma ıın, ayıwdıı tešen, bürener ıönön şulay uq betew ta ıalar. "Még most is tilos a negyven naposnál fiatalabb csecsemőt magára hagyni. Ha kénytelenek magára hagyni kést vagy ollót tesznek a gyerek mellé. Az ördög elriasztására a gyerek bölcsőjére saskarmot vagy medve- vagy farkaskörmöt, medvefogát, farkasszőrt valamint talizmánt varrnak" (Hisametdinova-Işdäwlatova 1989, 7).

A gyereket negyven napos koráig nem hagyták magára a szobában. (*Qırq kön bülmälä ber üden qaldırıp sıqma ıandar. Uçalı rayonı, Yuldaş awılı, Iglıkova Diljara ıöbäy qıdı* (1935); s. gy. 1989). Előfordult, hogy a gyerek életének első negyven napjában nem oltották ki a szobában a fényt (Fatyhova 1984, 39). A gyereket negyven napos koráig nem mosdatták, nehogy rávonják a figyelmet (ibid.). A gyerekek 40 napos koráig faágakat és termést (oroszul: *možzevel'nik*) akasztanak föl a lakásban (ibid. 40). Az újszülöttől tilos 40 lépésen túl eltávolodni (ibid. 39). A kutyainget (vagyis az első inget) 40 napos koráig hordatták a gyerekekkel (ibid. 40). Az újszülött teáján (*bäpäy säye*) osztogatott fehér fonalat 10-szer, 33-szor, 40-szer tekerték meg az öregasszonyok a talpuk alatt és a térdük fölött (ibid. 41). Van ahol föltételezik, hogy a lélek életének 40. napján állapotodik meg véglegesen a gyerekekben (ibid. 39). Az én gyűjtésem szerint a lélek magzati korban költözik a gyerekebe. (*Beloret rayonı, ıarı Abzaq*; s. gy. 1989).

Küde teyhä

Hıwdıllı bismilla

rähmän rähim

Kemner ı küde teyhä,

Qırq keşener ıökörögö,

Qara küde qara yelkähenä -

-tip örögä.

(*Mäläwed rayonı, Hörgäy awılı, Äptelgänieva Fäkiä Äwbäker qıdı* (1928); s. gy., 1987).

Szemmelveréskor

Hıwdıllı bismilla

rähmän rähim,

Akinek a szeme érte,

Negyven ember köpése,

Annak a gonosz szemébe,

gonosz tarkójára

- ezt kell fújni.

Veszett kutya harapása esetén, meg kell próbálni, hoy 40 fejszecsapással kivágjanak egy fát (ld.: III.A. b.19). *Käkük saqirwi qırq kön dawam itä.* "(Tavasszal a kakukk) kakukkolás(a) negyven napig tart." (Kiräy Märgän 1978, 25). *Sellä qırq kön kilä.* "Az év szélsőséges időszaka (vö.: *sellä* "az év legmelegebb és leghidegebb időszakai", BRS 467a) negyven napig tart". (Ibid.).

Yetmeš (70). Nagy kort, nagy számot jelent. (*Mätürškäne*) *yetmeš tördö tip yörötälär.* "(A szurokfüvet) úgy nevezik, hogy 70 féle (vagyis: 70 féle betegség gyógyítására alkalmas)" (*Böryan rayonı, Qipsaq awılı, Hömäyrä inäy* (1914); s. gy. 1979.

Libir, libir butqahı,
Yetmeš yäšär qortqahı
Butqahıniñ mayı yuq.
(Kiräy Märgän 1981, 36.)

Libir, libir, köleskása,
Hetven éves vénasszonynak,
Kásájának nincs zsırja.

Az ezekkel a szavakkal kezdődő dalt éneklük a varjúünnpén (*qarya butqahı*).

Yetmeš yete (77). Népmesében magas életkort jelent a 77 éves kor; *Boron-boron zamanda bäläkäy genä awılđa ber babay menän ber äbey ine tey. Bilar yetmeš yete yäškä, ber ulđarı buldı tey.* "Réges-régen egy kicsinyke faluban élt egy öregember meg egy öregasszony. 77 éves kort megélték, mire lett egy fiuk". (*Meñ bašli aždahani yengän yeget*: BHI: *Äkiättär* III, 93).

Yöd (100), *meñ* (1000). *Yılan yöd yäšähä aždaha, meñ yäšähä yuha bulır.* "Ha a kígyó száz évig él, sárkány lesz, ha ezer évig él, yuha lesz". (Näderšina 1986, 41). Népmesében van ezerfejú sárkány (*Meñ bašli aždahani yengän yeget*: BHI: *Äkiättär* III, 93).

HIVATKOZOTT INFORMÁTOROK

(A zárójelben álló első szám az informátor születésének éve, az utána következő szám a gyűjtés éve.)

Beloret rayonı, Yañı Abzaq awılı (Különbözö informátoroktól 1989-ben).

Böryan rayonı, Qipsaq awılı, Hömäyrä inäy (1914); 1979.

Böryan rayonı, Maqsat awılı, ıalina Hämzä qıdı Näyimä (1914); 1988.

Mäläwäd rayonı, Hörgäy, awılı, Sayıtova Gäbbäs qıdı Zöhrä (1914); 1987.

Mäläwäd rayonı, Hörgäy, awılı, Äptelgänieva Äwbäker qıdı (1928); 1987.

Učali rayonı, Yuldaş awılı, Iglıkova yöbäy qıdı Diljara (1935); 1989.

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

AiEB V = *Archeologija i etnografija Baškirii* V. Ufa, 1973.

ASSR = Avtonomnaja sovjetskaja socialističeskaja respublika.

BDPI = Başqort дәwlät pedagogiya institute [Baskır Állami Pedagógiai Főiskola].

- BFK = Bašqort filologiya kafedrahı [Baskír Filológiai Tanszék].
- BHI: *Äkiätär* = *Başqort haliq ızadı* [Baskír népköltészet] III. Ufa, 1978.
- BHI: *Épos* = *Başqort haliq ızadı*. [Hősének] I. Ufa, 1972.
- BI = Kusimova, T. *Başqort isemdäre. Baškirske imena*. Öfö [Ufa], 1982. (Utónévkönyv.)
- Fatyhova, F. F. (1984), Nekotorye obrjady baškır, svjazannye s roždeniem rebenka. Na materiale etnografičeskih ekspedicij IJaL: *IilvliKB*, 36-43;
- (1984a), Narečenie imeni u baškır: *IplĖB*, 65-73.
- Gumarov, V. Z. (1980), Narodnaja gigiena baškır i ohrana zdorov'ja detej. Konec XIX-načalo XXv.: *OiKBTB*, 129-133.
- Hisametdinova - Išdäwlatova (1989) = F. G. Hisametdinova yilmi yetäkselegendä G. Išdäwlatova (1989), *Awırıwdar häm haliq medicinahı*. BDPI. BFK. Diplom eše. Qulyadma. Öfö, 1989. [F. G. Hisametdinova tudományos vezetésével G. Išdäwlatova "Betegségek és népi gyógyászat". BDPI. BFK. Szakdolgozat. Kézirat. Ufa, 1989].
- IilvliKB = *Istočniki i istočnikovedenie istorii i kul'tury Baškirii*. Ufa, 1984. (Tanulmánykötet.)
- IJaL = Institut istorii, jazyka i literatury (pri Baškirkom filiale Akademii nauk Sojuza sovetskih socialističeskih respublik).
- IplĖB = *Issledovanija po istoričeskoj etnografii Baškirii*. Otv. red.: R. G. Kuzeev - L. I. Nagaeva. Ufa, 1984. (Tanulmánykötet.)
- Kiräy Märgän (1978), *Mängelek šišmä. Fol'klor žanrdarı üdeşene qayhı ber mäš'äläläre*. Öfö [Örök forrás. A folklórműfajok fejlődésének néhány kérdése. Ufa.]
- (1978a), Haliq ızadınıñ boronyo formaları turahında. Yola fol'klori buyınsa küdätewdär. [A népköltészet ősi formáiról. Tanulmányok az alkalmi költészetről]: *Mängelek šišmä*, 3-64.
- (1981), *Başqort haliq ızadı*. Yuğarı uğıw mäktäptäreneñ filologiya fakul'tettäre ösön däreslek. Öfö [Baskír népköltészet. Felsőfokú intézmények bölcsészettudományi karainak jegyzete. Ufa].
- Näderšina, F. (1986), *Haliq hätere*. Öfö [A nép emlékezete. Ufa].
- OiKBTB = *Obyčai i kul'turno-bytovyje tradicii baškır*. Ufa, 1980. (Tanulmánykötet.)
- Rudenko, S. I. (1973), Baškirske skazki i pover'ja: *AIĖB* V, 17-31.
- ST BASSR = *Slovar' toponimov Baškirkoj ASSR*. Ufa, 1980.

Honfoglaló krími tatárok

Az 1944. május 18-i éjszakán a hazájából hazaárulás ürügyén kiűzött nép visszatér szülőföldjére. A visszatérés pillanatait rögtönző képekből, a nemzet újraszerveződésének izgalmas folyamatát felvázoló írásokból, tudásításokból még mindig csak homályosan rajzolódik ki a Krím félsziget legújabb történelme.

1. Előzmények

A büntető kitelepítés gondosan megtervezett művelet volt, amelyet Ivan Szerov belügyi biztos Vorosilov tábornagy közvetlen felügyelete alatt irányított (Fischer 165). A példátlan akció során otthonukból kikergették csaknem a teljes lakosságot, gyűjtőállomásokba vitték, onnan pedig étlen-szomjan napokig szállították az Urál-vidékre és Üzbegisztánba, Csupán a Krímben harcoló mintegy 10.000 partizán maradhatott hazájában. Még azokat is elvitték, akik a kitelepítés után szereltek le a Vörös Hadseregből.

Régebbi, nem hivatalos adatok szerint (*Taškentskij Process*, 29-30) a kitelepített lakosság száma 238.500 főre rúgott, ebből 86,4 % nők és gyerekek. Grigorenko, az USzSZK-beli titkos levéltári adatokra hivatkozva írja, hogy az első hullámban (1944. VII. 1-ig) 151.424, a másodikban pedig (1945. I. 1-ig) további 16.682 krími tatár kényszerült hazája elhagyására (*Emel* 160, 1987, 4-10). A hivatalos adatokat csak 1988-ban közzétették a *Krimszkaja Pravda*-ban. Eszerint a kitelepítettek száma 191.088 volt (lásd az 1988. V. 21. számot).

A krími tatárok kiűzése után 1945. június 30-án - Ülküsal szerint március 4-én (Ülküsal 318) - a Krími Autonóm Köztársaságot felosztották. A félsziget 1954-ig az Orosz, 1954 után az Ukrán SzSZK része lett.

A mostani visszatérés nem valami ajándék a peresztrojkától. A krími tatárok ugyanis az első napoktól kezdve harcba szálltak az őket sújtó igazságtalanság ellen, s minden alkalmat, politikai enyhülést felhasználtak arra, hogy jogukat érvényesítsék. Így 1957-ben 14.000 aláírást tartalmazó kérvényt juttattak el a SzKP KB-ába, 1958-ban a krími tatárok küldöttsége egy újabb, 16.000 aláírással levelet nyújtott át Mikojannak. 1966. I. 28-a és III. 18-a között a párt és állam központi szerveinek 14.284, ez év május 17-e és június 26-a között pedig további 17.000 egyéni és közös kérelmet, tiltakozó levelet adtak be. Egyes beadványok alatt hihetetlen számú aláírás szerepelt. Az egyiket 115 ezren, a másikat 120 ezren írták alá (*Taškentskij Process* 66-7). Ne felejtjük el, ez akkor történt, amikor minden tizedik aláíró már le is csukták.

Miután a kérelmek válasz nélkül maradtak, a krími tatárok tömegei saját elszántukból honfoglalásra indultak. Különösen akkor, amikor az 1967. évi politikai rehabilitálás után a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának 493. és 494. tör-

vényerejű rendelete a hazaárulás vádját megszüntette. Mindhiába, a hazatelepülőket elűzték. Becslések szerint 1967. szeptember 5-e után mintegy 12.000 krími tatárt küldtek vissza a félszigetről.

2. Az események krónikája

Az 1969. évi taskenti per korántsem állította le a krími tatárok nemzeti mozgalmát. Akkor, a július 1-étől augusztus 5-ig tartó bírósági tárgyalásokon 10 krími tatár aktivista ellen emeltek vádat. A vád felforgató, uszító tevékenység, valamint szovjetellenes és tiltott anyagok terjesztése volt.

A krími tatár ügygel a nyugati világ 1966-ban találkozott újra, amikor az információk kiszivárgását a belügyi szervek már nem igen tudták meggátolni. Akkortájt a nemzeti mozgalom élén Musztafa Dzsemilev állt. Dzsemilev, akit a nemzeti mozgalomban való részvétele miatt 7-szer ítélték börtönbüntetésre (*Lenin Bajragy*-a továbbiakban *LB* - 1987. X. 13.), már külföldön is ismert ellenzéki volt. Hogy milyen nagy becsben tartották a törökök, arra az a tény mutat, hogy személyéről Abdullah Azizoğlu egy külön drámát írt (Cemiloğlu. Ankara, 1976. Çagrı). 1986-ban a hivatalos krími tatár sajtó még elítélő hangnemben ír a nemzeti mozgalom aktivistáiról. A *LB* 1986. IV. 1. számában Sz. Iszkanderov szélsőséges nézetekkel és káros tevékenységgel vádolja Resat Ablajevet, Szinaver Kadirovot és Emir Medzsitov költőt, valamint a krími tatár származású taskenti egyetemi hallgatókat Zöre Amatovát, Miljára Settarovát, Zera Lömanovát. Később az ilyen írásokat többnyire orosz szerzőkkel íratják a *LB* hasábjain (vö. *LB* 1987, X. 13; 1988. I.21.) vagy más lapokból veszik át (vö. *LB* 1987. X. 15. a *Szovjetszkaja Kubánból*; 1987. VIII. 1. az *Izvesztijából*).

Ellenséges hangok főleg az 1987. júliusi moszkvai tüntetés és ún. tamani menet hatására szólahtak meg. Ez utóbbiban 208 elszánt krími tatár vett részt. A tüntetők a "Tamanból a Krímbe" jelszóval indultak el tamani kikötőből. A menetet a rendőrség feloszlatta és a hazatelepülni kívánó résztvevőket visszafordították.

A tiltakozó akciók és tüntetések folytatódtak. Ezért a krími tatár ügy rendezésére a 80-as évek végétől három különböző bizottságot hoztak létre. Az első, A. Gromiko vezetésével a moszkvai tüntetések kapcsán alakult. Ez a bizottság nem tudta kielégíteni a krími tatárok igényeit, inkább csak igyekezett azt a látszatot kelteni, hogy a központi szervek valamit csinálnak. A második bizottság, V. Dogidzsijevvel az élén, a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett alakult 1990 januárjában, végül a G. Janajev vezette harmadik bizottság azt a célt tűzte ki magának, hogy a Krím félsziget leendő autonómiájával összefüggő kérdéseket felmérje és tisztázza (*Avdet* 2. 1990. XI. 1, 2).

Ami az autonómiát eldöntő népszavazást illeti, a krími tatárok nem tudtak egységes álláspontot kialakítani. Egyesek szerint bojkottálni kellett volna a népszavazást, mivel a Krím félszigeten a nemzetiségi arány számukra kedvezőtlen. Fel is hívták honfitársaikat a népi küldöttek általános gyűlésére (kurultajra) (*Dosztluk* 45. 1990. XI. 7, 2)

Valóban a Krím félsziget lakosságának számában és etnikai összetételében az utolsó 200 évben nagy változások mentek végbe. A krími kánság végleges

megszűnését megelőzően az orosz győztesek 1778-ban kitelepítették a Krímből az egész keresztény lakosságot, összesen 31.386 főt (Sekerinskij 89).

A tatár kitelepítettek száma az első hullámban (1783-84) 8.000 lakosra terjedt ki. A második hullám azonban sokkal nagyobb volt, 1785 és 1788 között körülbelül 100.000 krími tatár hagyta el a félszigetet (Fischer 78). Ugyanakkor elkezdődött az oroszok és ukránok betelepítése, amely 1783-1784-ben 92.242 főre rúgott (Sekerinskij 91).

A következő nagy kivándorlás a XIX. sz. 60-as éveiben, a krími háború után történt, amidőn 181.177 krími tatár búcsúzott el hazájától (Sekerinskij uo.). A kivándorlók többsége Dobrudzsába, egy részük pedig tovább, Törökországba ment.

A törzslakosság száma fokozatosan csökkent, az 1853-as 225.600-ról 1865-ben 112.000-re. A 90-es években további 30.000 tatár vándorolt ki (Sekerinskij, i.m. 93).

Az 1897. évi népszámlálás adatai szerint a krími tatárok aránya a félsziget összes lakosságához viszonyítva alig 12,7% volt. Ez az arány ugyan a Krími Autonóm Köztársaság idejére (1923-ban) 25%-ra emelkedett, de utána újból csökkent, Fischer szerint (145) 1917-1933 között a krími tatárok fele elpusztult vagy kivándorolt.

Teljes pontossággal nehéz megállapítani, hányan tértek vissza az 1944. évi kitelepítés után. A peresztrojka óta ugyanis a visszatelepültek száma állandóan növekszik. Az *Avdet* (2. 1990.XI. 1, 2) adatai szerint 89.233 krími tatár volt hivatalosan bejelentkezve, vagyis az összes népességnek körülbelül 15-20%-a. Ha a helyi hatóságok hozzá is járulnak ahhoz, hogy bevándorlási engedélyt adjanak, a megérkezetteket általában szétszórta (20%-os sűrűségi arányig) telepítik le, egyes körzetekben, pl. Jaltában és Alustában egyáltalán nem adnak letelepedési engedélyt (*Avdet* 8. 1990.XI. 1, 2).

Azt se lehet pontosan megmondani, hány krími tatár lakik a Krím félszigeten bejelentkezés nélkül. Egyébként a hivatalos adatok szerint a Szovjetunióban 271.000 krími tatár él, de saját, belső adatok 600-700.000-ról, sőt 800.000-ről beszélnek (*Dosztluk* 47. 1990. XI. 23).

Emlékeztessünk arra, hogy a Krím félsziget összlakosságának száma 1987-ben kb. 2.300.000 volt, s erre a 27.000 km²-es földre mintegy 12.000.000 üdülő jött pihenni.

Hogy a hazájából hajdan elűzött népnek és utódaiknak milyen nehéz visszatelepülni, megérthetjük, ha tekintetbe vesszük az alábbi tényeket.

Ma már nem létezik semmilyen jogszabály, amely a visszatelepülést akadályozná, de az állandó letelepedésnek feltétele a munkaviszony. Munka pedig krími tatárnak nincs. Jellemző a 27 éves Musztafa Sugu esete, aki autószerelő, építőmester, fodrász és könyvelő létére hónapok óta nem tud munkát találni (*LB* 1990. XI. 27). Hány levélben panaszkodtak a krími tatár lapoknak az olvasók, hogy már majdnem felvették a jelentkezőt, az állás mégsem lett meg, amikor kitudódott, hogy az illető krími tatár származású. Az újonnan odatelepült orosz és ukrán lakosok ugyanis veszélyeztetve érzik magukat, félnek. Szélsőséges be-

állítottságú oroszok önvédelmi bizottságokat szerveznek, ilyen pl. a Krími Orosz Szövetsége. A krími tatárokról hajmeresztő mendemondákat híresztelnek.

Másik probléma, hogy a bevándorlás a krími tatárok követeléseire ellenére nem szervezeten történik. Ez azt jelenti, hogy az elkeseredett emberek már nem várnak semmire, eladják eddigi házukat, lakásukat és a Krímben keresnek lakóhelyet. Ezt azonban kevesen tehetik meg, mert üzbegisztáni lakásaikat nem tudják annyiért eladni, amennyiért a Krímben vehetnek maguknak lakást. A meszheti törökök pogromja óta (amikor a ferganai körzetben, *Gorszkij* nevű településen 32 krími tatár családot is bántalmaztak) sok idegen igyekszik elhagyni a köztársaságot; ezért állítólag megnőtt a kínálat, és a lakásárak visszaestek. Az üzbégek jól tudják, hogy a krími tatárok előbb-utóbb elmennek, s a lakásvásárlók nagyon válogatnak. Ellenben a Krímben, a turisták paradicsomában, égisz szöknek a lakás- és telekárak.

Mindezeknek az az eredménye, hogy egyre több krími tatár kezd önkényes építkezésbe vagy honfitársaival összefogva tiltakozásul nyilvános helyeken, köztereken sátrat ver, és ott lakik. Akik egyébként építési telkeket igényeltek, sokszor panaszkodnak, hogy becsapják őket. Volt, akinek szemétdomb mellett, védett területen, magas feszültségű vezetékek alatt jelöltek ki telket. (*Avdet* 7. 1990. X. 15, 4). Ráadásul az új fejlemények hatására nagyon népszerűvé vált az építési telekfelvásárlási akció a helyi lakosok között, úgyhogy gyakran nem jut már belőle a letelepedni szándékozókra. Azonkívül a krími tatárok panaszkodnak, hogy önkéntes orosz szervezetek ellenőrzik az utakat, megállítják az építőanyagokat szállító autókat, és nem engedik tovább, ha az illető krími tatár (*Avdet* 3. 1990. VII. 15, 2; 5. 1990. IX. 15, 4).

Ily módon keletkeznek az ún. sátorvárosok és illegális lakótelepek. Ezeknek a száma is nehezen állapítható meg. A *LB* 1990. X. egyik számában Musztafa Dzsemilevre hivatkozva arról írtak, hogy akkoriban 21 sátorváros 1550 lakossal létezett, s hogy ez szám napról napra növekedett.

A sátorvárosokra jellemző, hogy azok egy része előbb-utóbb igazi városnegyedekké alakul, előbb kis viskókat, sebtében összetákoltt putrikat, majd egyre lakhatóbb házakat emelnek. A helyi lakosság többnyire nagy félelemmel szemléli a fejleményeket. Számos példát ismerünk arra, hogy a sátrakat felszedték, a házakat feldúlták, valóságos pogromokat rendeztek. 1990. IX. 30-án került sor az ismert krasznokamenszki pogromra, október 1-én Jaltából kergették el a sátorozó krími tatárokat, október 15-én pedig a Koreizben felépített házaikat dúlták fel.

Az 1990. június 1-i 666. számú minisztertanácsi rendelet intézkedett ugyan a "Krími tatárok visszatelepítésével kapcsolatos kérdések ügyintézéséről", de a keményedő szovjet belpolitikai helyzet és a gazdasági csőd miatt nagy aggodalommal várjuk a további eseményeket. (A rendelet végrehajtásáról szóló beszámoló olvasható a *Dosztuk* 1990. évi 35. számában.)

3. A Krím félsziget etnikai képe

Célszerű az 1926-os népszámlálásból kiindulni. E népszámlálásnak egy évvel később nyilvánosságra hozott eredményei szerint a Krími Autonóm SzSzKnak 407.012 lakosa élt vidéken (a városi lakosokat nemzetiségileg nem különböztették meg). Ebből még mindig a legtöbben voltak a krími tatárok - 146.436-an, utánuk az oroszok - 131.802-en, majd az ukránok - 51.436-an, németek - 40.160-an, bolgárok - 10.916-an, görögök - 9.103-an, zsidók - 4.463-an, örmények - 4.233-an, beloruszok - 1.794-en, észtek - 1570-en, csehek - 1221-en, lettek - 185-en és egyébek - 3.412-en (a fentieket a német fordítás alapján közlöm: *Ortsverzeichnis der Krim* Wien, 1944. Selbstverlag der Publikationsstelle).

A táblázat nem tünteti fel a karaimokat, bizonyára azért, mert 1926-ban a karaimok 94,5%-a városban lakott. A krími karaimok főleg a következő városokban laktak: Evpatoriában (Közlev; Gözleve) - 991, Szimferopolban (Ak-Meszdzsit; Ak-Mecset) - 934, Szevasztopolban (Akjar) - 796, Feodosziában (Kaffa; Kefe) - 791 (uo.).

A krími karaimok száma 1978-tól a következőképpen alakult: 1783: 2.600 (az összes karaimoknak 68,4%-a), 1897: kb. 5.000 (41,9%), 1920: 5.550 (45,1%), 1959: 2.100, 1970: 1.600, 1979: 1.200 (Kupoveckij 77-81). Megjegyzendő, hogy a krími karaimok, akik eredetileg Csufut Kaléban és Mangupban laktak, idővel áttelepedtek a fentebb említett városokba, ősi lakóhelyeik pedig a XIX. század folyamán teljesen elnéptelenedtek.

A karaimok, bár eredetük kérdéséről vita folyik, zsidó, (de nem talmudista) vallású törökségi népcsoport, akiknek csak egy része lakott a Krímben. Nyelvüket is mindig különálló, a krími tatárral szoros kapcsolatban lévő török nyelvnek tartották. Meg kell jegyezni, hogy a karaim nyelv krími nyelvjárásai sokban különböznek a lengyelországi-litvániai karaim nyelvjárásoktól, és közelebb állnak a krími tatárhoz.

Ezzel szemben krimcsakoknak azokat a zsidókat hívják, akik régen telepedtek le a Krímben és (legalább egy nyelvként) krími tatárt beszéltek. A krimcsakok tehát jellegzetesen krími, de nem tatár eredetű lakosság. A fő lakóhelyük sokáig Karaszubazár (a mai Belogorszk) volt. A krimcsakok szintén hiányoznak az előbb említett táblázatból. 1789-ben kb. 800-an, 1879-ben kb. 2.900-an, 1926-ban 6.400-an, 1959-ben 2.000-en, 1970-ben kb. 1.900-an, 1979-ben 1.800-an voltak (Kupoveckij 87). Jelenleg csak az 1917 előtti korosztály beszél jól krimcsak nyelven (Polinszka-Černin 15). A krimcsakok, a karaimokkal ellentétben kevésbé zárt csoportot alkottak. Az a tény, hogy 1939-ben számuk az 1783-ashoz viszonyítva tízszeres emelkedést mutat, azzal magyarázható, hogy az egyes hitközségekhez új tagok csatlakoztak.

Míg a karaimokról bőséges szakirodalom áll rendelkezésünkre (a lengyel karaimoknak gazdag, saját írásbeliségük van, lásd Baskakov-Zajončkovskij-Šapšal 14-34), a krimcsakokról és krimcsak nyelvről alig írtak (vö. Filonenko, Černin, Polinszka-Černin). Černin szerint (94) a krimcsak nyelv fogalmát épp Filonenko vezette be az irodalomba. Mint népcsoportnév azonban már a múlt században is élt. A legújabb hírek szerint Szimferopolban alakult meg Krimcsak Társulat (LB

A krími tatárok fokozatosan nyerik vissza azt, amitől 1944-ben a sztálini önkény megfosztotta őket. Tanulják régi arab írásukat (*LB* 1990. VIII. 28.), a KTNM Főtanácsának 8. ülésén pedig felhívást intéztek a meglévő krími tatár újságok munkatársaihoz, hogy lassanként térjenek vissza a régebben (1928-1939 között) használt latin betűs írásra (*Avdet* 6. 1990. X. 1, 2).

Újra szervezik vallási életüket. Ahol nem dúltak fel kegyeleti helyeket, nem szántottak fel temetőket, ott újra megtartják az istentiszteletet, pl. Evpatoriában a Dzsuma Dzsámiban, Szimferopolban, Kebir Dzsámiban, továbbá Kökköz faluban, (*Emel* 178. 1990. 35-6). Újraalakulnak vallási gyülekezetek, hitközségek, Karaszubazárban új mecsetet építenek. Tömegesen gyülekeznek a hagyományos nemzeti ünnepeken, fesztiválokon, mint a kidirlez, teprecs, naurez, derviza.

Bővítik a krími iskolahálózatot, ahol nemcsak fakultatívan, hanem kötelezően is tanulnak krími tatár tantárgyakat (*Dosztluk* 48. 1990. X. 30). Tervbe van véve a krími tatár egyetem megalapítása. Egyelőre a Szimferopoli Egyetemen krími tatár nyelv- és irodalom tanszéket létesítettek, és az újonnan induló szakra 50 hallgatót vettek fel. Ez év márciusára szervezik meg Iszmáil Gaszprali (Gaszprinszkij) születésének 140. évfordulójára az 1944 utáni első tudományos konferenciát Szimferopolban (*The Crimean Review* 5. 1, 1990. 7).

Újra megjelennek a nemzeti szimbólumok: a nemzeti címernek tartott tarak tamga, a kék színű nemzeti zászló (*kök bajrak*), a karaszubazári rádió krími tatár nyelvű adása (6.40 - 7.00) mindig az *Ant Etkenmen* "Esküdtem" c. nemzeti himnusszal kezdődik.

A kulturális események közül figyelemre méltó a kitelepítést ábrázoló Batir Baisev rendezte dokumentum jellegű filmnek a bemutatása (*Emel* 177. 1990. 38; *The Crimean Review* 5. 1, 1990. 16-7). 1990-ben megalakult Szimferopolban a Zenés és Drámai Színház, 1990 márciusában nyílik meg az első krími tatár festészeti kiállítás. A már létező, híres néptánc és zene együttesek mellett, mint a Kajtarma, Karanfil, újak jönnek létre, pl. az Efszane, Kırım Göndzseleri, Merdzsan, Fidanlar, Ucsanszuv.

És mégis... A második tatár honfoglalás nem olyan egyszerű, mint az első. Az oroszok nem szívesen mondanak le erről a gyönyörű fekete-tengeri vidékről.

A krími tatár himnusz

írta

Numan Čelebi Džian

Ant entkenmen Tatarlarnıñ jarasyny sarmağa,
Nasyl olsun bu zavally qardaşlarym çürüsin,
Olar içün ökünmesem, qajğymasam, jaşasam,
Jüregimde qara qanlar qajnamasyn, qurusyn.

Ant entkenmen şu qarangy jurtqa şavle serpmege,
Nasyl olsun eki qardaş bir-birini körmesin,

Buny köríp buwsanmasam, muğajmasam, janmasam,
Közlerimden aqqan jaşlar derja-deniz qan olsun.

Ant entkenmen, söz bergenmen millet içün ölmege,
Bilip, köríp milletimniñ közjaşny silmege.
Bilmej, körmej biñ jaşasam, qurultajly qan olsam,
Kene bir kün mezardžylar kelir meni könmege.

A himnusz magyar szövege - nyersfordítás

Esküdtem, hogy a tatárok sebeit bekötözöm / lehet-e, hogy e szegény
testvéreim senyvedjenek / ha érettük nem búsulnák, nem keseregnék, úgy élnék
/ a fekete vér szívemben ne zubogjon, száradjon /

Esküdtem, hogy e sötét hazának fénysugarat hintek / lehet-e, hogy két
testvér egymást ne lássa / (és én) ezt látván nem gyötrődnek, nem szenvednek,
nem égnék / (akkor inkább) szemeimből csurgó könny(ár) tengernyi vérként
legyen /

Esküdtem, szavamat adtam, hogy nemzetemért meghalok / amíg tudom,
látom, nemzetem könnyét letörölöm / ha nem tudnám, nem látnám, akár ezer
(évig) élnék, választott kán volnék / egyszer úgys jönnek a sírásók és
eltemetnek /

Megjegyzés: A himnusznek több változata ismeretes. Az egyes változatok szóbelileg, alaktanilag
és stilisztikailag különböznek egymástól. Így például az 1. és a 2. versszak 2. verssora fel van
cserélődve, az 1. versszakban a *kara kanlar* "fekete vér" helyett szerepel a *kızıl kanlar* "piros vér"
stb. Az itt közölt változatot az *Emel* 164 (1968) 14. oldalon közzétett szöveg alapján mutatom be.

IRODALOM

Baskakov, N. A. - Zajončkovskij, A. - Šapšal, S. M. (szerk.) *Karaimsko-russko-pol'skij slovar'*.
Moszkva, 1974. Russkij Jazyk.

Černin, V. Ju., O pojavlenii ètnonima "krymčak" i ponjatija "krymčakskij jazyk". In: Arutjunov,
S. A.- Čerenkov, L. N. (szerk.) *Geografija i kul'tura ètnografičeskich grupp tatar v SSSR*. Moszkva,
1983. Moskovskij Filial Geografičeskogo Obščestva, 93-104.

Filonenko, V. I., Krymčakskie ètjudy: *Rocznik Orientalistyczny* 35, 1, 1972, 5-35.

Fischer, Alan, *The Crimean Tatars*. Stanford, 1978. Hoover.

Garkavec, A. N., O proischoždenii i klassifikacii urumskich govorov Severnogo Priazov'ja:
Sovetskaja Tjurkologija 2, 1981, 46-58.

Kupoveckij, M. S., Dinamika čislennosti i rasselenie karaimov i krymčakov za poslednie dvesti
let. In: Arutjunov, S. A. - Čerenkov, L. N. (lásd fentebb Černinnél), 76-93.

Podolsky, Baruch, Notes on the Urum Language: *Rocznik Orientalistyczny* 44, 1985, 59-66; uő. *A
Greek Tatar - English Glossary*. Wiesbaden, 1985. O. Harrassowitz.

Polinskaja, M. S.- Černin, V. Ju., Terminologija rodstva u krymčakov: *Sovetskaja Tjurkologija* 3, 1988, 14-23.

Sekerinskij, S. A., Iz ètničeskoj istorii Kryma i Severnoj Tavrii (vtoraja polovina XVII - načalo XX v.): *Sovetskaja Tjurkologija* 4, 1988, 87-97.

Taškentskij Process. Sud nad 10 predstavitel'jami krymskotatarskogo naroda (1.07. - 5.08. 1969). Sbornik dokumentov s illjustracijami. Amsterdam, 1976. The Herzen Foundation.

Tryjarski, Edward, Die armeno-kiptschakische Sprache und Literatur - ein Beispiel für kulturellen Synkretismus: *Ural-Altaische Jahrbücher, Neue Folge* 5, 1985, 209-24.

Ülküsal, Müstecib, *Kırım Türk-Tatarları*. Dünü, Bugünü, Yarını. İstanbul. 1980. Baha.

TÖRÖK-TATÁR KISEBBSÉG ROMÁNIÁBAN*

Beszélgetés Csörtán Ferencel

1990. decemberében járt Budapesten Csörtán Ferenc, a román Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Főosztályának munkatársa. Csörtán Ferenc, aki magyar létére maga is kisebbségi, a romániai nemzetiségek helyzetére vonatkozólag sok hiteles információt tudott nyújtani. Így kiváló alkalmam kínálkozott arra, hogy a dobрудzsai tatárokról és törökökről bővebb tájékoztatást kérjek.

Hány nemzeti, illetve nemzetiségi kisebbséget ismernek el hivatalosan Romániában?

Jelenleg 14 nemzeti kisebbséget tartunk számon, és a mi osztályunk ezzel a 14 kisebbséggel foglalkozik.

Ezek között milyen helyet foglal el a tatár kisebbség?

A két többmillióos kisebbség, a magyarok és cigányok után az ún. középső csoportba tartozik; ezen kisebbségek létszáma ötven- és százezer között mozog. Az 1975. január 5-ei népszámlálás 41.258 ún. török-tatárt számlált. Becslések szerint manapság a törökök és tatárok összesen mintegy 70.000-en vannak. Nagyobb létszámúak a lipovánok, százezer lélekkel. Azután vannak kis számú nemzetiségek, ezek között a lengyelek, kb. 7-8 ezren, az albánok, a görögök, az örmények stb., mind tízezren alul. A szerbek, horvátok, szlovákok 30-40.000 lelket számlálnak.

Amikor a romániai tatárokról beszélünk, elsősorban a dobрудzsai tatárokra gondolunk...

Mi a török és tatár kisebbséget együttesen, mint muzulmán közösséget kezeljük. 95%-uk Dobrudzsában lakik, egyéb népcsoportok mellett. De a dobрудzsai helynevek őrzik még a cserkeszek és a lázok emlékét is.

Cserkesz nyomok találhatók a krími tatároknál, pl. a személy- és helynevekben. Ezek talán másodlagosan is megjelenhettek Dobrudzsában.

Elképzelhető.

Milyen oktatási intézményekkel rendelkeztek korábban a dobрудzsai törökök és tatárok?

*A tulajdonneveket általában török helyesírással írtam. A tatáros helyesírás némileg eltérő, pl. *Mahmut* helyett *Mamut*, *ül (dül)* helyett *ül*, *sağış* helyett *sagış*, de nem egységes.

Az 1878-ig tartó oszmán fennhatóság alatt a dobrudzsai lakosság helyzete roppant kedvező volt, de a román állam is mindig nagyon toleráns volt, sőt azt mondanám, hogy a későbbiekben a dobrudzsai muzulmán lakosság, sajátos szellemisége révén, kedvező kisebbsége volt a román államnak. Régebben Constanța-ban létezett egyházi iskola, az İslam Mektebi. Híressé vált a medgidiai muzulmán szeminárium, amely még a II. világháború után is létezett.

Ez az iskola ma már nem működik?

Sajnos, nem. 1965-ben, 355 évi működés után zárta be kapuit, és ez elég nagy gond. Épületét különböző állami vállalatok használták, pl. vegytisztító műhely volt. Ennek következtében az épület teljesen megrongálódott, használhatatlanná vált.

Voltak-e egyéb iskolák?

Úgy mint a háború előtt, a negyvenes és az ötvenes években is létezett állami kisebbségi alapoktatás. Kezdetben a Szovjetunióból hoztak tankönyveket a törököknek, később Törökországból.

Ezek általános iskolák voltak?

Elemi, illetve általános iskolák.

Hány ilyen iskola létezett?

Ezt pontosan nem tudom, de lehet, hogy száznál több. 1958/59-ben tették a román hatóságok az első lépéseket a romániai kisebbségek felszámolására. Az iskolák megszűntek.

Mi a helyzet ma?

Ma a helyzet katasztrofális. A 30-as és 40-es korosztálytól felfelé sokan nem tudják használni, és jó páran nem is értik anyanyelvüket. Van viszont egy szűk kulturális elit, amely az anyanyelvi oktatást igyekszik bevezetni.

Sikerült-e új iskolákat indítani?

Egyelőre bizonyos tagozatokat jóváhagytak, és állami segédlettel már szabad nyelvórákat tartani állami iskolai épületekben. Fakultatív nyelvtanfolyamok kezdődtek el Medgidia városában, ahol 783 diák, a másodiktól a nyolcadikig tanul, beleértve 10-15 román gyereket is. 28 csoportban, 22 tanár működésével. Az órákat hetente háromszor tartják. Iskolai szinten török nyelvtanítás Tulcea-n, Măcinban, Isaccea-ban és más településeken indul majd. Constanța-ban is van egy csoport, amelyet bővíteni kívánnak. Megemlíteném azt is, hogy a kisebbségi oktatás számára még nem készült el a tanterv.

Milyen feltétellel indulhatnak az anyanyelvi órák?

A feltétel az, hogy legyen elég tankönyv, tanterem és tanár.

És ezek megvannak?

Ami a tanárokat illeti, vannak még, akik annak idején tanultak egyetemen tatórt, törököt, vannak, akik hajdan a medgidiai szemináriumot végezték. A Romániai Török-Tatár Szövetség verbuvál olyanokat, akiket a török állam egy-két hónapos, rövid tanfolyamokon felkészít. A tanárok fizetése azonban nincs megoldva. Az Oktatásügyi Minisztérium mostanában több megbeszélést tartott a szövetséggel, és egy tanulmányt készítettett a helyzet felmérésére.

Akarják-e a fiatal tatárok és törökök az anyanyelvüket, illetve akarnak-e anyanyelvükön tanulni?

Az egész problémának sarkalatos pontja, amit idáig nem sikerült megoldani, a török-tatár kettősség. A romániai tatárok között a tatár nyelvnek nincsen nagy presztízse. És nincs alternatíva, hogy vagy törökök, vagy tatárul tanuljanak. A másik gond az, hogy a dobrudzsai török-tatárok életében óriási változás állt be, nagyobb részüket ugyanis a városok olvasztották magukba. Constanjában, Mangaliában, Medgidiában és kisebb számban Dobrudzsán kívül laknak.

Ez egy érdekes probléma. Amikor Włodzimierz Zajaczkowski dobrudzsai tatár szöveggyűjteményében lapozgatunk, látjuk, hogy az adatközlők mind falusi emberek, Tatarul, Izvorul Mare és más településekről valók. Későbbi szöveggyűjteményeknek, pl. Boztorgaynak az adatközlői között már városi, így constanjai, medgidiai, sőt még bukaresti lakosok is szerepelnek.

Igen, ez egy általános romániai tendencia, amelyre Ceaușescu rá is játszott.

Dobrudzsát is érintette a település-rendezés?

Igen, vagyis a falurombolás, ahogy nyugaton mondják. Például olyan települések szűntek meg, mint Veteranu, Gheorgina, Curcan, Abrud, Galeșu, Straja, Tudor Vladimirescu. Ezenkívül számolnunk kell egy bizonyos elszívárgással Törökországba. A települések török-tatár neveit is megváltoztatták, oly módon, hogy jelenleg nagyon kevés település őrzi eredeti nevét.

Hogyan jellemezhető a muzulmán kisebbség iskolázottsága?

Az összlélekszámhoz képest talán náluk legnagyobb a felső tanulmányokat végzők aránya. Az iskolákat azonban románul végezték, és legtöbbjük csak románul tud.

Ezen miképpen lehet változtatni?

Természetesen létesíteni kell új nemzetiségi iskolákat, az alapoktatástól indulva. Ilyen igény tapasztalható már számos településen, pl. ide sorolhatók Basarabi, Eforie Nord, Independența, nem is beszélve a városokról. Jelenleg a török-tatár kisebbségnek egyik fő célja az anyanyelv megmentése. Így sok fiatal érettségizett, de még egyetemi diplomával rendelkezők is jelezték anyanyelvük tanulásának szándékát. Ezért mi is támogatni fogjuk esti tanfolyamok indítását. A Bukaresti Egyetem Török Tanszékének munkatársai önkéntesen kezdtek el órákat adni az egyéb karokon tanuló törökök és tatárok számára. Sajnos, egyelőre nem áll módjukban, hogy más egyetemeken is beindítsanak ilyen tanfolyamokat. További cél a Me(h)met Niyazi költő nevét viselő reálgimnázium megalapítása Medgidiában, és hasonló gimnázium létrehozása Constanjában Namik Kemal nevével.

Az igény tehát megvan. Lesznek majd iskolák. De honnan szereznek tankönyveket?

A régebben kiadott török és tatár nyelvű tankönyveket már nem lehet kapni. Reméljük azonban, hogy jövőre, az oktatási törvénnyel együtt újak készülnek. Terv szerint elsőtől a nyolcadik osztályig tanítanak majd török nyelvet, irodalmat és történelmet. Meg kell ugyanis jegyezni, hogy a török nyelvnek nagy presztízse van a tatárok között is. Ez is annak a jele, hogy a romániai muzulmán lakosság-

nak egyetlen jövő alternatívája a török nyelv. Ezt még azzal is ki lehet egészíteni, hogy jelenleg Románia és Törökország között nagyon jó a kapcsolat. Nincsen vízumkötelezettség, a polgárok szabadon utazhatnak, a török-tatár nemzetiségűek Törökországban ismerkedhetnek meg a török nyelvvel és műveltséggel.

Visszatérve a tankönyvekre, itt van nálam Ekrem Menglibay és Ali Naci Cafer 1957-ben kiadott "Okuma kitabı" c. olvasókönyve, valamint az egy évvel későbbi, ez utóbbi tollából való "Tatar tılı" c. iskolai nyelvtan. Ezek után jelentek meg meg tatár nyelvű könyvek?

A tankönyveket 1948 és 1958 között adták ki, valamint - teljesen jelképes példányszámban (100-150 példány) - 1962-ben és 1963-ban. Ezen túlmenően, török és tatár nyelvtanokat, szemelvényeket és szöveggyűjteményeket készítettek a Bukaresti Egyetem Török Tanszékén. Ide sorolható Enver Ma(h)mutnak 1975-ben kiadott Tatár nyelvkönyve, Şükran Vuap-Mocanunak 1985. évi Gyakorlati tatár nyelvtana, hogy csak a tatár tankönyvekből említsek néhányat.

Beszéljünk most a sajtóról. Tudom, hogy egy idő óta megjelenik a Karadeniz című havilap. Tudsz-e róla rövid tájékoztatást nyújtani?

A Karadeniz 1990 áprilisától havonta egyszer jelenik meg. Cenar Bolat a főszerkesztője. Itt van nálam néhány szám. Mint láthatod, a cikkeknek körülbelül 60%-a török nyelvű, de vannak tatár és román nyelvű cikkek is.

Látom, te is írtál cikkeket, román nyelven.

Igen, Cenar Bolat közeli barátom és minisztériumi munkatársam. Ő nogaj származású. Tatárul írnak többek között Yaşar Memedemin, Üteü Kiyaseddin, a Yusuf házaspár, valamint olyan ismert tatár filológusok, mint Nedret és Enver Mamut, Memet Ablay, Nuri Vuap. Mindegyikük azonban törökül is ír, pl. Haciemin Baubek mindkét nyelven írt verseket.

Az imént a nogaj származást említetted. Létezik még a hagyományos nogaj - krími tatár (krími török) ellentét?

Kívülállóként, de érdeklődőként és rokonszenvezőként, aki most már másfél évtizede állandó személyes kapcsolatban van több romániai tatár értelmiséggel, azt tapasztalom, hogy a romániai tatár társadalmon belül a nogajokat némi lenézéssel kezelik.

Térjünk vissza a sajtóra. Milyen népszerű a Karadeniz a török és tatár kisebbség között? Eljut-e egyáltalán hozzájuk?

A lap megjelenése nagy esemény volt. Óriási jelentőségű és népszerűségű.

Rendesen kapható-e az állami újság- és hírlapterjesztőknél?

Főleg egyházi csatornákon jut el az olvasóhoz.

*Állami terjesztésben tehát nem lehet kapni? **

Az állam egyelőre nem terjeszt sajtót. A posta már régen lemondott arról, hogy terjessze a sajtót.

A II. világháború előtt Dobrudzsában több török nyelvű újság és folyóirat jelent meg: a Tuna, Hak Söz, Çardak Szilisztrában, a krími érdekelttségű de török nyelvű Emel Mecmuası Pazarcıkban és Constanţában, a Yıldırım Pazarcıkban valamint régebben a Teşvik, Mektep ve Aile és Türk Birliği. Azóta Dél-Dobrudzsa Bulgária része lett, egyes lapok megszűntek, az Emel Mecmuası pedig szer-

kesztőjével együtt Törökországba került. Vajon léteznek-e most a Karadeniz havilapon kívül más újságok, hírlapok?

A török-tatár értelmiség nagy része Bukarestben él. Ott szerkesztik még a *Renkler* c. sorozatot, eddig két szám jelent meg, 1987-ben és 1989-ben. De tervezik még egy havilap vagy kéthetente megjelenő lap beindítását, török és román nyelven. A lap terve már elkészült, de hiányoznak még az ehhez szükséges anyagi feltételek.

A Renkler milyen nyelven tesz közzé cikkeket?

Elsősorban török, de tatár nyelven is.

A következő kérdésem a könyvkiadás. Tudjuk, hogy a két háború közötti időszakban több török nyelvű könyv jelent meg. Me(h)met Niyazi tatár nyelven írta műveit, 1912-ben jelent meg İthafat, 1931-ben Sağış című kötete. A háború után még az 50-es években újra kiadták ezeket a könyveket. Mi a helyzet ma e téren?

A tankönyvekről már esett szó. Egyébként érdekes, hogy hivatalosan nem szüntették meg a török, illetve tatár nyelvű iskolai oktatást. Elvben tehát a török és a tatár szülők taníthatták gyermekeiket anyanyelvükön. Az állam meg is rendelte a könyveket, én magam láttam egy ilyet, Nevzat Yusuf írta. Különben a török és a tatár könyvek bibliográfiája megtalálható a *Renkler*ben.

Említted már a Romániai Török-Tatár Szövetséget. Milyen társadalmi és kulturális szervezetei vannak a minket érdeklő nemzetiségnek?

Az 50-es évek végén felszámolták a török és tatár kulturális intézményeket és művészeti együtteseket. Hosszú szünet után, 1989. december 29-én alakult meg a Romániai Muzulmán Demokrata Szövetség. Február 9-én iktatták be a törvényszékbe. Azóta jogi személy. A neve ideiglenes, már változott is. Így a *Karadeniz* 1. számában a *Romanya Demokrat Türk Müslüman Birliği*, a 2.-ban pedig a *Romanya Türk-Tatar Topluluğu* elnevezés szerepel. Tahsin Cemil az elnöke. Ezen belül van egy körülbelül tízezer lelkes csoport, amely külön vonult, ők úgy mond a Romániai Török Szövetség. Ennek a szövetségnek a létrejötte nonszensz, annál is inkább, mert a legtöbb vezetője tatár. Igaz, a fő szervezője török.

És a vallási intézmények?

A sötétség időszakában a lakosság a vallásban lelt menedéket, de a zsarnokság itt is fájdalmas ütésekkel mért rá; körülbelül 20 mecsetet zártak be és döntöttek romba. Számos településen ma sincs gyülekező épülete a vallási közösségeknek, pl. Eforie Nordon, Eforie Sudon, Năvodariban. Most azonban szorgalmazák, hogy a fiatal muzulmánok mehessenek külföldre hittant tanulni, közép és felső fokon. A medgidiai szemináriumot újra megnyitják majd, de már új épületben. Erre vagy az állam vagy külföldi iszlám szervezetek segítségével kerülne sor. A szemináriumnak két tagozata lenne, teológiai és pedagógiai, esetleg vegyesen, fiúkkal és lányokkal. Más bezárt és rombadöntött mecsetek tatarozása és újjáépítése, valamint új mecsetek építése is szerepel a közeli tervekben. Erre kerülne sor a constanțai ún. "km 4" és "km 5" lakótelepeken, a Piața Chiliei nevű negyedben, a Dobrudzsán kívül fekvő Brăilán, ahol a XVI. századi mecsetet keresztény templommá alakították át 1878 után, továbbá Oltenița városában, Orșovában és Galațiiban. Tervezik, hogy a constanțai muftiátust új működési sza-

bályzat szerint megszervezzék, demokratikus elvekre támaszkodva, mint a mufti-választás, a mufti tevékenységének ellenőrzése.

Köszönöm szépen a beszélgetést. Engedd meg, hogy befejezésül megkérdezzem: tudod-e, hogy a neved török eredetre megy vissza?

Igen, egy halfajtát jelent, mégpedig csukát. Rásonyi László írt róla.

Még egyszer köszönöm.

Henryk Jankowski

SZEMLE

Könyvek

FÉNYEK ÉS ÁRNYAK KELETRŐL (MEGJEGYZÉSEK NÉHÁNY, KÖZEL-KELETTTEL KAPCSOLATOS MŰRŐL) II. RÉSZ

1. Raphael Patai: *Ignaz Goldziher and his Oriental Diary. A Translation and Psychological Portrait.* Wayne University Press, Detroit, 1987, 165 oldal

Korábbi írásom komor alvilágjárása után hadd kezdjem ezt a rövid sétát az iszlám tárgyú könyvek között egy megrendítő és - Nietzsche szavaival szólván - "emberi, túlságosan emberi" *documentum humanum* bemutatásával. Noha Goldziher Keleti Naplójának angol nyelvű közzététele egy érdekes, és szükségképpen értéktételekkel dolgozó "pszichológiai portré" kíséretében a *Tagebuch* 1977-ben történt megjelenése után már nem tekinthető elsőrendű szenzációnak, a "vándorévek" talán legnagyobb hatású, felejthetetlen keleti útjáról készült 1873-4.évi napló mégis lényegi vonásokkal árnyalja Goldziher-képünket, amit eddig a *Napló* és az alig kimeríthető levelezés személyes hangú megnyilvánulásai alapján fölöttébb sötét színekkel kellett megfesteni. Márpedig az ifjúkori Napló is figyelmeztet arra, hogy nem mindig helyes a még sokfelé nyitottat a gyakran nagyon is véletlenszerű körülmények által meghatározott kialakult felől szemlélni. E Keleti Naplóból ugyanis - s ez a legfőbb nívó - sok tekintetben más Goldziher néz ránk, mint az 1890-ben elkezdett *Tagebuch*-ból. Ott "Budapest foglya" (ld. Watt 1978: 998) a maga méltatlan helyzetét valóban már-már pathológikus módon éli át, itt a még pályája kezdetén álló ifjú a még-minden-lehet nyitottságával tud elmerülni a számára oly kedves közegben. E Keleti Napló emberi nyitottságát, s az ifjú Goldziher mindenféle depressziótól mentes jellegét a szöveg gondozója és a "pszichológiai portré" megrajzolója úgyszólván nem veszi észre. Őt erősen befolyásolták saját gyermekkori élményei (tízévesen apjával meglátogathatta a 70 esztendőes Goldziher), az apjától hallott anekdoták a hitközség "fekete bárányáról", a szöveget a rendelkezésére bocsátó Scheiber Sándor - Patai jóbarátja - kifejezetten negatív véleménye Goldziherről, az emberről, s végül, de nem utolsósorban maga a *Tagebuch*. A szöveg ismertetése előtt mindenképpen néhány szót kell ejtenünk a kiadás körülményeiről, természetesen magáról a kiadóról.

Tudjuk, hogy R. Patai is külföldre szakadt illusztris hazánkfiainak sajnos igen népes táborához tartozik. Életútját ő maga rajzolta meg egyik jelentős munkája elején (1976:1-7). 1910-ben született Budapesten. Édesapja Patai József volt (1882-

1956), aki figyelemreméltó műfordítói és szerkesztői tevékenységet fejtett ki a zsidó irodalom magyarországi népszerűsítése terén (legfontosabb műve a *Héber költők* c. antológiája, I-V, 1910-2); 1940-ben maga is Tel-Avivba kényszerült kivándorolni. Fiának, az akkor még fiatal Patai Rafaelnek, úgy látszik, több mint szimbólikus fontosságú volt az apjától "a legnagyobb élő orientalistának" titulált Goldziherrel való gyermekkori találkozás. A hebraisztikai stúdiumok mellett az arabisztikát választotta, amelyet Budapesten kezdett, Breslauban Carl Brockelmannnál (1868-1956) folytatott, majd Budapesten fejezett be (itt hebraisztikából a kiváló Heller Bernát - 1871-1943 - tanítványa volt). Itt szerezte első doktorátusát 1933-ban. Ugyanebben az évben vándorolt ki Palesztinába, ahol a Jeruzsálemi egyetemen mint "research student" palesztinológiát és arabisztikát tanult, s 1936-ban megszerezte a második doktorátusát (övé volt ott az első Ph.D.). Ezután megalapította a Palestin Institute of Folklore and Ethnology-t és Joseph J. Rivlinnel együtt szerkesztette az intézet folyóiratát az *Edóth*-ot (A Quarterly for Folklore and Ethnology). A továbbiakban egyre inkább a Közel-Kelet zsidó közösségeinek a kulturális antropológiáját vizsgálta. Emellett az arab etnológia is kedves kutatása maradt. 1947-ben kapott egy amerikai ösztöndíjat, s 1948-tól kezdve különböző amerikai egyetemeken a Közel-Kelet kulturális antropológiája tárgykörében adott elő. Gazdag zsidó tárgyú munkásságából magyar nyelven csupán a R. Graves-szel együtt írt *Héber mítoszok. A Genézis könyve* (Gondolat 1969) c. munkája jelent meg. Arabisztikai munkásságából különösen két munkájára hívom föl a figyelmet: az egyik, húsz esztendő alatt írt etnológiai tanulmányainak gyűjteménye, a *Golden River to Golden Road: Society, Culture and Change in the Middle East* (Univ. of Pennsylvania Press 1962, további bővített kiadások 1967, 1969, 1971 a cím második felével), amely a modern Közel-Kelet történeti módon feldolgozott kulturális antropológiájának alapvető kérdéseit tárgyalja. Érdekes és vitatott munkája a *The Arab Mind* (1976), amelyben saját gazdag tapasztalatai és az antropológiai szakirodalom alapján próbálja felvázolni az arab karakterológia beduin megalapozottságának szívós továbbélését.

A Keleti Napló kéziratának meglehetősen viszontagságos sorsa volt (ld. Patai 1987: 9, 26; v.ö. Somogyi 1961:12k). A *Tagebuch* adatai szerint (ld. *Napló*: 74,98) a Keleti Napló felölelte egész kint tartózkodását. A fennmaradt naplójegyzetek azonban csak 1873. szeptember 15-től 1874. január 14-ig terjednek. Tudjuk, hogy Goldziher halála után fia, Goldziher Károly matematikus (1880-1955) lett a hagyaték gondozója. 1944 márciusában a 2. világháború vérzivataros idején különböző ismerősöknél és barátoknál (így Somogyi Józsefnél is) helyezett el megőrzésre kéziratokat. Számos értékes anyag mellett a Keleti Napló második része is ekkor, a bombázások során semmisült meg. A megőrzött *Tagebuch*-ot és a Keleti Napló első részét a család Goldziher Károly halála után Scheiber Sándornak ajándékozta. A *Tagebuch* kiadása után Scheiber Sándor Pataival beszélte meg a Keleti Napló angol nyelvű kiadását, s az ő rendelkezésére bocsájtotta a német nyelvű autográf kéziratot, ami jelenleg a New York-i Jewish Theological Seminary of America könyvtárának a tulajdonában van. Ez utóbbi tényt a magam részéről igen sajnálatosnak tartom, a kéziratnak ugyanis az MTA Keleti Könyvtárában len-

ne a helye, a gazdag Goldziher-levelezés mellett. E veszteség sajnos nem az első. Emlékeztetnem kell Goldziher egyedülálló könyvtárának az elvesztésére, ami annál is sajnálatosabb, mert, mint ismeretes, az 1870-es évektől ő volt az MTA Könyvtárának Közel-Kelettel kapcsolatos bibliográfiai szakértője, s elkerülendő a duplikátumokat csak olyan könyveket rendelt a könyvtárnak, amik neki nem voltak meg. Tette ezt természetesen a két könyvtár majdani egyesítésének a gondolatával. Az 1890-es évektől haláláig gyakorlatilag minden nyomtatott anyagot megkapott az arabisztika területéről. Tudjuk, hogy halála után fia, Károly felajánlotta a mintegy 6.000 kötetből álló könyvtárat megvételtre az Akadémiának, de annak nem volt rá pénze. Ekkor történt az, hogy Chaim Weizmann, a Cionista Világszövetség elnöke Chicagóban Goldziher egy távoli rokonától értesült a könyvtár körüli bonyodalmakról, nyomban gyűjtést rendezett az Egyesült Államokban, s 30-35.000 dollárért megvette a könyvtárat az újonnan alapított jeruzsálemi Héber Egyetem számára.

A Keleti Naplóból, mint mondtam, egészen más Goldziher tekint ránk, mint a *Tagebuch*-ból. Itt még nyitottságot, a teljesítmény örömét, s az üldözöttségérzés majdnem teljes hiányát találjuk. Legfőbb pártfogója, Eötvös József ugyan 1871. február 2-án meghalt, ám az utóbbi tervének megfelelően a professzori hivatásra való felkészülése folytatódhatott. Még 1871-ben megkapta docensi kinevezését, s Leipzig után emberi élményekben és felkészülésben gazdag időt tölthetett Leidenben, majd - emberileg sivárabb környezetben (ld. *Napló* 68) - Bécsben folytathatott tanulmányokat. 1873-ban Vámbéry és Trefort Ágoston, az új kultuszminiszter tárgyalásai során felvetődött egy Keleti Akadémia alapításának a gondolata, amely az egyetem mellett működött volna. "Nem sokkal ezután Trefort hivatott, és közölte velem, hogy esetleg kiküldetést kapok Szíriába és Egyiptomba, hogy ez országok hétköznapi nyelvét elsajátítsam, és megtanuljam a konzulátusokon az arab hivatali stílust." (*Napló* 73). Kicsit később derült ki Goldziher számára, hogy kiküldése háttérében nem annyira a délibábos Keleti Akadémia terve állt, hanem sokkal inkább az, hogy Hatala Péter hírhedt és botrányos kinevezése miatt el akarták őt távolítani (az ügy háttéréhez ld. Simon R. 1982:368 k.; ua. 1986:49). Mindebből azonban az induláskor még mit sem sejt, s a keleti tanulmányút a hallatlanul eredményes *Wanderjahre* megkoronázása és lezárása lesz. 1890-ben, immár "a mélységekből kiáltva", így ír róla, pontosabban vele kapcsolatban jelen nyomorúságáról: "Ez az én keleti, mohamedán évem. Ezt az évet emlékezetemből és gondolataimból nem törölhettem ki azoknak a gonoszsága, akik sorsomról döntöttek, de a pesti zsidók sem tudtak a szellemi nyomorba oly melyen taszítani, hogy ezt a dicsőséggel, ragyogással és fénnel teli évet elfelejtettem volna." (*Napló* 74). E félév során valóban gazdagon kamatoztatja és elmélyíti korábbi kiváló és sokoldalú felkészültségét. Mivel e keleti félév állomásairól és konkrét lefolyásáról korábbi írásomban részletesen beszámoltam (1982:363-5; 1986:42-5), itt inkább Goldziher karakterének és magatartásának néhány jellegzetes vonását érintem.

E Keleti Napló lapjain egy kétségtől túlérzékeny, ám teljesen egészséges ifjú mutatkozik be, aki romantikus érzelmekre képes (ld. a damaszkuszi ifjú zsi-

dólány, Hajja iránti intim barátságát: *Napló* 83-5), igaz, mély és tartós barátságokat köt, s felsőfokban tud lelkesedni emberekért, dolgokért, helyekért (pl. Damaszkusz, mint "minden városok legkedvesebbje", *Orient. Diary* 128k), sőt még versírássra is ragadtatja magát (pp. 147-7). Ő, aki 1885. évi idegösszeroppanása után mindinkább szűkítette és megválogatta érintkezési körét, keleti útja során szinte tobzódott mindenféle emberi kapcsolatban. Ekkor megfogalmazott, ám csak a *Tagebuch*-ban leírt programját érdemes *in extenso* idézni: "Noha hivatalosan azért küldtek, hogy egy Vámbéry-féle társalgó géppé képezzem magam, nem volt számomra elég fontos feladat egy ilyen játék. Magasabb célokat tűztem magam elé, ugyanazokat, amelyeket 12 évvel később Snouck (Hurgronje) Mekkában. Elhatároztam, hogy bedolgozom magam az iszlámba és az iszlámtudományba, magam is tagjává válok a mohamedán tudósok társaságának, és megismerkedem azokkal a mozgatóerőkkel, amelyek évszázadok során a judaizált mekkai kultusból kifejlesztették az iszlám hatalmas világvallását. Tanulmányozni akartam továbbá e rendszer befolyását a társadalomra és erkölcsére. Ezt a kettős célt csak akkor érhettem el, ha kapcsolatot létesíték tudósokkal, az utca népével mecsetekben, bazároknak és lebujokban. Mindenütt szívesen látott, hétköznapi vendég voltam. Lemondtam a Keletre utazó tudósok kedvelt sportjáról, a kéziratok felhajszolásáról: ehhez pénz sem állt rendelkezésemre. Az embereket, eszméket és intézményeket akartam kifürkészni, és nem megsárgult papírokra vadászni, (*Napló* 76k). Figyeljünk föl az érdekes megfogalmazásra: Goldziher a muszlim tudósok közösségéhez szeretne tartozni. Feljegyzéseiből tudjuk, hogy bensőleg szinte teljesen hasonulni akart az iszlámhoz: "Gondolkodási módom teljesen az iszlám felé fordult. Rokonszenvem személyesen is efelé vonzott. Monotheizmusukat iszlámnak neveztem, s nem hazudtam, amikor azt mondtam, hiszek Mohamed próféciáiban. Koránpéldányom tanúskodhat arról, hogy mennyire bensőséges módon viszonyultam az iszlámhoz," (*Tagebuch* 71). Ismeretes az iránta tanúsított különleges bánásmód, amelynek a révén ő volt az első nem muszlim diák az al-Azharban, ahol vagy muszlimnak tekintették (*Orient. Diary* 152), vagy várták közeli áttérését (p.153). A *Tagebuch* beszámol arról is, hogy a veszedelmek vállalásával egy barátja segítségével, keleti öltözékben résztvevett egy mecsetben egy muszlim istentiszteleten is (*Napló* 98). Az iszlám iránti szeretete és elkötelezettsége odáig terjedt, hogy magasabbrendűnek tartotta a zsidóságnál (*Napló* 81: "Az volt a vágyam, hogy a zsidóságot hasonló ésszerű fokra emeljem") és a kereszténységnél (uo.: "Találkozásaim a szír-görög klérussal napról napra világosabbá tették számomra, hogy az iszlám óriási haladást jelent a kereszténységhez képest"). A prófétikus judaizmus iránti mélységes elkötelezettsége miatt különben a Keleti Naplóban ahol csak lehet, hangot ad a rabbinikus, zsinagóga-zsidóság iránti mély megvetésének (ld. különösen p.132, 136). Az iszlám fölényét a két másik vallással szemben véleménye szerint az is bizonyítja, hogy a judaizmusban és a kereszténységben kialakult a laikus hívő és az Írást magyarázó szakember, a pap kettőssége, míg az iszlámban a hívő és a Korán között nincsen közvetítő papság (ld. *Orient. Diary* 105). Ezért olyan sok az olvasott és kulturált muszlim (ld. pl. Mustafā Sibā'ī rokonszenves figuráját, p. 114-6).

A Keleti Napló-nak még egy mélységesen emberi vonását emelem ki, ami leginkább ifjú korban nyilvánul meg időnkint leplezetlenül: ez pedig Goldziher itt még általában kedves, mért reflektálatlan hiúsága. A muszlim *milieu*-ben való megmerítkezése során igyekszik "kétvállra fektetni" az iszlám és az *arabīya* ismeretében mindenkit, lett légyen az művelt kereskedő, könyvtáros, kultuszminiszter, azharita professzor, stb. (ld. különösen p. 109k, 114, 116, 118, 120), s ez általában sikerül is. Magatartásának pszichológiai rugóját maga fogalmazza meg egy helyen: "I think I left the best impression" (p.127). Naív és őszinte dicsekvése teljesen érthető. Már ebben az időben óriási tudásra tett szert; jól ismerjük már mestere, Fleischer körében aratott sikereit, ahol ő volt "a kis *šayḥ*" (ld. Simon 1982:360). Itt pedig a számára oly kedves muszlim közegben szinte permanens sikerélménye volt, amit nemcsak nagy tudása, hanem az iszlám iránti szeretete váltott ki. Az elismerésre és a szellemi sikerre való olthatatlan vágyakozás gyökere természetesen Goldziher karakterében és nevelésében rejtett. Aki olvasta a *Tagebuch*-ban gyermekkorának leírását, az tudja, hogy Goldziher nem úgy nőtt fel, mint egy átlagos gyermek ("Ötéves koromban már komolyan áttanulmányoztam a Biblia eredeti szövegét, nyolcéves koromban bevezettek a Talmud tanulmányozásába...", *Napló* 23). 1890-ben így fogalmazta meg gyermekkorra mozgatórugóját: "Nem gyermekkor volt ez, hanem az életre való komoly felkészülés és erőgyűjtés egy szakasza." (*Napló* 30). Ez az életre való komoly felkészülés érett be első ízben Damaszkuszban és Kairóban, és ezért volt maradéktalanul boldog. Ez az ifjúkori és soha többé vissza nem jött boldogság csapódott le a Keleti Naplóban.

Hazatérése után sorsa, mint tudjuk, ugyancsak mostoha lett (apja meghalt, Hatala kinevezésével szertefoszlottak az Eötvös által megalapozott egyetemi kilátások, húga, majd sógora halála után két unokahúgának gondja a nyakába szakadt, ám legfőképpen az a tény, hogy 1876-tól el kellett vállalnia a pesti izraelita hitközség titkári állását). Az őt ért sorscsapások miatt jobban visszahúzódik önmagába, korábbi szélesíví kulturtörténeti érdeklődését mindinkább az arabisztikára kényszerítően szűkíteni ("Amíg korábban mindent buzgón számontartottam és szakismeretem számára gyümölcsöztettem, ami valamilyen módon összefüggött a néprajzzal, őstörténettel, bibliai teológiával, vallástudománnyal, keleti kulturtörténettel és a rokon területekkel, úgy most mindezen tudományok rendszeres tanulmányozásáról le kellett mondanom." *Tagebuch* 110), s egyre inkább kialakul benne bizonyos üldöztetési komplexus. Ez azonban csak a nyolcvanas évektől jelentkezik, s ennek megvoltak a maga objektív és szubjektív okai. Az objektív okokat - a zsidó asszimiláció hamis alapokon nyugvását és ellehetetlenülését, párhuzamosan a magyar polgárosodás zsákutcs fejlődésével - több tanulmányomban elemeztem (1982, 1985). A Goldziher karakterében rejlő szubjektív okok közül a következőkre utalok: hiperszenzibilis alkat, amely minden hatást felfokozottan érzékel; mindennel és mindenkivel szemben magasrahelyezett etikai mérce, amely szorosan összefüggött mind több konfliktust okozó kompromisszumképtelenségével (ez, mint mondtam, csak fokozatosan merevedett meg), végül, de nem utolsósorban: óriási elhivatottsági tudat, amely hazájában nem,

vagy nem elvárásának megfelelően érvényesülhetett. Mindez természetesen csak adalék Goldziher portréjához, a döntő továbbra is maga a mű.

2. Claude Cahen: *Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig*. Fordította: Sárközi Júlia, Gondolat, Budapest, 1989, 401 oldal

Végre megjelent magyarul az első megbízható rendszeres áttekintés a klasszikus iszlám történetéről. Örömrömbbe nem kevés ürömrömb azonban az vegyít, hogy az eredetileg kiváló szöveget magyartalan, rossz fordításban kaptuk kézhez, amely hemzseg a hibáktól. A szakmai ellenőrzést és a kontrollszerkesztést Fodor Sándor végezte. Munkája során, enyhén szólva, nem állt a helyzet magaslatán.

A munka értékének a betájolásához érdemes néhány szót szólni a hasonló vállalkozásokról. Cahen művének megjelenéséig (németül jelent meg először a Fischer Weltgeschichte 14. köteteként: *Der Islam I. Vom Ursprung bis zu den Anfängen des Osmanenreiches*, Fischer Bücherei 1968; az eredeti francia szöveg csak két évvel később jelent meg: *L'Islam des origines au début de l'empire ottoman*, Histoire universelle Bordas 14, Paris 1970) az európai orientalisztikában úgyszólván csak négy-öt tudományosan értékelhető munka jelent meg - ezek közül három még a múlt században. Az iszlám történetét 632-1517 között elsőnek G. Weil (1808-1889) írta meg (*Geschichte der Chalifen I-III, 1846-1851 és folytatása: Geschichte des Abbasidenreiches in Ägypten, 1860-2*). Az önálló forrástanulmányok alapján írt műve hosszú ideig megőrizte jelentőségét (ld. J. Fück 1955:175k). A Weilhez hasonlóan Mohamed-kutatóként is jelentős W. Muir (1819-1905) írta a következő kalifátustörténetet (*The Caliphate, its Rise, Decline and Fall* 1891), amelyben - Tabari és Ibn al-A'ir alapján és Weil állandó figyelembevételével - skót alapossággal, nagy tárgyi tudással és minden szélsőségtől mentesen dolgozta fel tárgyát, amely az angolszász nyelvterületen évtizedekig standard műnek számított (ld. Fück 1955:181). A következő átfogó történeti összefoglaló munka a fiatalon elhunyt sokoldalú és igen tehetséges A. Müller (1848-1892) tollából származott (*Islam im Morgen und Abendland*, in: W. Oncken, *Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen* II,4, 1885-1885). A művelt nagyközönség számára megírandó tudományos népszerűsítő mű megírására a kiadó először T. Nöldekét, a század talán legnagyobb sémi filológusát kérte föl, ám ő, akkor még lehetetlennek tekintve e feladat megoldását, visszautasította azt, s maga helyett A. Müllert ajánlotta. Ez utóbbi munkájával kapcsolatban érdemes felidéznünk T. Nöldeke levelét, amit A. Müller korai halálakor írt 1892. szept. 21-én Goldzihernek: "Ich hatte vor Müllers gesundem Urtheil schon lange den grössten Respekt... Und dabei ist das besonders tragisch, dass er nie dazu gekommen ist, sein ganzes Können zu zeigen, denn fast alles, was er gemacht hat, musste unter dem Druck ungünstiger Finanzen in Eile gemacht werden. Hätte er auf die Gesch. des Islams viel mehr Zeit verwenden können, so wäre noch etwas ganz anderes daraus geworden, und doch, welch ein treffliches Werk ist es! Ich habe mich immer gefreut, dass ich, als ich es ablehnte, dies Werk zu schreiben, veranlasste, dass M. es übernahm. Noch vor wenig(en) Tagen hatte ich Gelegenheit, eine Partie näher an-

zusehen und zwar aus den späteren Theilen, deren Geschichte er noch weniger durcharbeiten konnte, als die der ersten 3 Jahrh. des Islams; nämlich über d. Seldschuken. Da fand ich zwar diesen und jenen Detailfehler, aber d. ganze Auffassung ist so richtig, und er zeigt so viele selbstständige *Gedanken* dabei, dass es eine Freude ist." (ld. Simon 1986:181).

E három összefoglaló munka elsősorban a dinasztiák történetére koncentrált, bizonyos tekintettel a vallási fejleményekre. Anyaguk és szempontjaik javarészt elavultak, vagy beépültek az újabb kutatásba. Sokkal kevésbé avult el egy egyedülálló múlt századi kísérlet, amelynek máig nincsen modern megfelelője, ez pedig Alfred von Kremer: *Culturgeschichte des Orients unter den Califen* c. két-kötetes munkája (Wien 1875-7). A múlt század nagyívű kulturtörténet-konceptióját óriási terepismerettel és saját gazdag kéziratossal alapján lenyűgözően kiteljesítő műről korábbi cikkemben már szót ejtettem, ezért itt csak arra utalok, hogy e munkát az ítéleteiben igen szigorú Cahen is olyannak tartja, amit ma sem pótolnak, s egyes részeiben még ma is felhasználható (1961:90 és jelen munkájában is, 1989:368). R. Levy vállalkozása (eredetileg két kötetben *An Introduction to the Sociology of Islam* címmel 1931-3, átdolgozott kiadása *The Social Structure of Islam* címmel 1957) kudarcnak tekinthető (ld. Cahen 1961:91), amelyben valóságos történeti elemzést hiába keresne az olvasó. Megjegyzendő, hogy az első korszerű és mélyreható kísérlet A. von Kremer valóságos meghaladására Cahen munkája után jelent meg, ez pedig E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* c. műve (1976), amelyben a kiváló gazdaságtörténész a maga kutatásai mellett főleg éppen Cahen kutatására építhetett. Kremer munkájával kapcsolatban érdemes még két figyelemreméltó arab vállalkozásra felhívni a figyelmet, amelyek kiemelkednek az apologetikus muszlim szempontokat érvényesítő tucatfeldolgozások közül. Az egyik a keresztény (görög-orthodox) libanoni családból származott Ğirġi (Ĝurġi) Zaydān (1861-1914) öt kötetes *Tārīḥ at-tamaddun al-islāmī* c. munkája (al-Qāhira 1902-7), amelyben ugyan rengeteg a tárgyi tévedés, ám megvan az az érdeme, hogy - Brockelmann jellemzése szerint - "elsőként közvetítette az arabul beszélő világ számára az európai kutatás módszereit és eredményeit" (GALS, III 187). A munka a század első évtizedeiben igen népszerű volt a muszlim országokban, több keleti nyelvre (perzsa, török, hindusztáni, stb) lefordították, s a negyedik része a Gibb Memorial Series-ben is megjelent (*Umayyads and Abbasids, being the fourth part of J. Z.'s History of Islamic Civilization* trans. by D. S. Margoliouth, Leyden 1907). A második figyelemreméltó kísérlet az egyiptomi Ahmad Amin (1886-1954) nagyszabású történeti, kulturtörténeti triptichonja a *Fağr al-islām* (1928: "Az iszlám hajnala", megjelent 1936-ban perzsául is); a kora-abbāsida kort feldolgozó *Duhā'l-islām* (1933-6: "Az iszlám délelőtti") és a késő-abbāsida korról foglalkozó négykötetes *Zuhr al-islām* (1944-55: "Az iszlám délideje"). A művet eredetileg hárman akarták közösen írni: ő maga írta volna a történeti áttekintést, Tāhā Husayn az irodalmi életet és 'Abd al-Hamīd al-'Ibādī a politikai folyamatokat (ld. Brockelmann, GALS, III. 305; J. Brugman 1984:388). A két utóbbi nem teljesítette a vállalását, s így A. Amin maga folytatta a vállalkozást, amely ugyan nagyszabású

kulturtörténetnek készült, ám az eredeti munkamegosztás miatt bizonyos mozzanatok kimaradtak belőle (így pl. az irodalom csak az utolsó részben jelenik meg). Ennek ellenére a gazdag forrásanyag mesteri birtoklása, az önálló ítéletalkotás, s az orientalisztikai módszerek értő felhasználása miatt e nagyszabású munka még ma is haszonnal forgatható.

A. Müller munkája után a következő jelentős és széles körben elterjedt tudományos népszerűsítő történeti szintézisnek a szerzője az arabisztika és a sémi filológia egyik legszorgalmasabb és legtermékenyebb művelője, C. Brockelmann (munkásságához és rokonszenves egyéniségéhez ld. Füek szép megemlékezését 1981:338-348). Az iszlám történetét Brockelmann eredetileg irodalomkutatásai érdekében tanulmányozta. Első történeti összefoglalása még 1910-ben jelent meg a Julius von Pflugk-Hartung által kiadott világtörténelem 3. kötetében (pp. 131-319). Negyedszázaddal később ezt a korai munkáját dolgozta át, s egészítette ki az 1. világháború utáni eseményekkel 1939-ig (*Geschichte der islamischen Völker und Staaten*, München und Berlin). A mű a nagyközönség számára készült, s a modern tudomány eredményeit igyekezett népszerűen közvetíteni. A műnek ezért nincsen tudományos apparátusa; Brockelmann az előszóban jelzi, hogy a kutatásból kikre támaszkodott elsősorban: az arab történelem feldolgozásában elsősorban J. Wellhausen és L. Cactani munkáira, Közép-Ázsia történetében W. Barthold és V. Minorsky kutatásaira, az oszmán-török történelem terén pedig P. Wittek munkásságára. A szorosan vett politikai történelemre koncentráló munka a maga idejében valós szükségletet elégített ki, s először angolra (1947), majd arabra, törökre és lengyelre fordították le. A szakma Brockelmann munkájában különösen az új- és legújabbkori történeti áttekintést méltányolta (ld. Cahen 1961: 74).

Két esztendővel Brockelmann munkája előtt jelent meg Philip K. Hitti *History of the Arabs* c. műve, amely eredetileg a kezdetektől ugyancsak a 16. sz. elejéig tárgyalta az arab történelmet (az ötödik kiadástól kezdve egy újonnan írt 6. rész a jelenkorig vite tovább a tárgy feldolgozását). Hitti munkája eredetileg egyetemi "graduate course" anyaga volt, s a diákoknak, ill. később a művelt nagyközönségnek készült. A munka ma is - elsősorban Amerikában (ahol Hitti 1926-54 között a Princeton Universityn tanított) - bizonyos elterjedésnek örvend és számtalan kiadása van. Noha Cahen véleménye talán túl szigorú (1961:74: "un exposé de lecture parfois attrayant, mais superficiel"), annyi bizonyos, hogy Hitti egyre növekvő anyaga nem szervesült szintézissé, az iszlám különböző mozzanatai *disiecta membra* maradnak, s a különböző történelmi kérdések nem válnak problémákká.

Cahen munkája előtt jelent meg a B. Spuler által szerkesztett *Handbuch der Orientalistik* történelmi összefoglalása (Abt.I. Band VI, Abschnitt 1: *Die Califenzeit* 1952, szerző: B. Spuler; VI/2: *Die Mongolenzeit* 1953, szerző: B. Spuler; VI/3: *Neuzeit* 1959, hat szerzőtől). A rövid összefoglalások megírásuk idején megbízhatóak voltak; a tárgyalás a rövidség miatt óhatatlanul a politikai történésekre koncentrált. Spuler feldolgozásai közül kiemelendő a mongolkor bemutatása, amely a maga - elismerten kiváló - kutatásaira épült. A német eredetihez képest ma korszerűbb és használatosabb az F. R. C. Bagley gondozásában megjelent

négy kötetes angol nyelvű változat, amelyet ugyancsak a Brill kiadó adott ki (1960-1981).

Mindezek a kísérletek a maguk különbségei ellenére számos gyermekbetegségben szenvedtek, s az egyetemes történeti kutatásokhoz képest óriási lemaradásban voltak. Alapvető területek (a legfontosabb a gazdaságtörténet) maradtak ki a vizsgálódásból, még a vizsgált területek is ritkán szervesültek egységes egészszé (ezt Cahen kitűnően elemzi egy fontos csomópont - az ún. "abbāsida forradalom" - kapcsán, 1989:55), s különösen tarthatatlanná vált, hogy az iszlám kutatása nem illeszkedett bele az egyetemes történeti kutatásokba (ld. a híres Pirenne víta gyenge arabisztikai hozadékát: *Bedeutung und Rolle des Islam beim Übergang vom Altertum zum Mittelalter*, herausgeg. von P. E. Hübinger, Darmstadt 1968; *The Pirenne Thesis*, edited by A. F. Havinghurst, Lexington 1976³). Ez utóbbi helyzet fenntartása mind lehetetlenebb lett egy olyan fejlődés esetében, amely - a maga birodalmi alakulása során - a sokféle idegen elem mindig változó és mindig konkrétan elemezendő konstellációját hozta létre, hiszen az arab elem már a kezdet kezdetén Bizánccal és Iránnal találkozott, amelyeknek a hatása alapvető az arab imperium kialakulása során, később berberekkal, török népekkel, stb. érintkezett, majd hamar kapcsolatba került a keresztény Európával (vizigót Hispánia, frank birodalom, kereszties hadjáratok seregei, velencei, genovai kereskedők, stb.), a transz-szaharai kereskedelem révén kapcsolatba került fekete Afrikával, a kereskedők és dervisek révén Indonéziával, stb. érintkezett. Mindez nélkülözhetetlenné tette/teszi, hogy az iszlám történeti vizsgálata integrálódjék az egyetemes történeti, stb. kutatásokba. Ennek az integrálódásnak volt C. Cahen talán a legnagyobb hatású kezdeményezője és résztvevője.

Ennek az új, korszerű történettudománynak a programadó írást - ami azóta az arabisztika egyik klasszikus dokumentuma lett - ismeretes módon C. Cahen fogalmazta meg *L'histoire économique et sociale de l'Orient musulman médiéval*, amely az 1954-ben tartott Cambridge-i orientalista kongresszusra készült (megjelent: *Studia Islamica* 3, 1955, 93-115; magyarul: *Világtörténet* 1982/4, 34-52.). E kongresszus tűzte első ízben napirendre az orientalisztika és a történettudomány kapcsolatát. Az eredmény érthető módon siralmas volt. Ennek összegzése gyanánt érdemes idéznünk B. Lewis summázását: "It has been remarked that the history of the Arabs has been written in Europe chiefly by historians who knew no Arabic, or by Arabists who knew no History" (*Orientalism and History*, ed. by D. Sinor, Cambridge 1954, 16). Cahen elemezte mértékadó módon az arab történetírás elmaradottságának jellegét és okait. Kifejtette, hogy a keleti és nyugati történetírás között valóságos demarkációs vonal húzódik, s ennek oka és következménye az arabisztika hallatlan elmaradottsága, elsősorban a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások hiánya. Az általa fölsorakoztatott hiányok (levéltári anyag összegyűjtése, az ideális jogi, stb. normától mindig megkülönböztetni a térben és időben megjelenő valóságos és mindig változó uzust; az iszlámmal érintkező kultúrák és népek ismerete; az úgyszólván teljesen elhanyagolt falusi élet; a városi élet elhanyagolt mozzanatai: foglalkozások, munkaszervezet, rétegződés, a különböző elemek harca egymással; a kereskedelem szervezete, mértéke, part-

neret, vámok; pénztörténet; a termelés megszervezésének módjai, stb., stb.) egy részében ugyan már - éppen az ő kezdeményezésére - bízható eredmények születtek, a nagyobb rész azonban meg most is *pium desiderium*.

C. Cahen hatalmas munkássága alapvetően éppen az általa oly fontosnak tartott fehér foltok feltérképezésére koncentrált. Az 1977-ben megjelent egyik fontos gyűjteményes kötetében (*Les peuples musulmans dans l'histoire médiévale*, Institut Français de Damas) található bibliográfiája (IX-XXVII) csupán könyveiből és önálló tanulmányaiból 166 tételt sorol fel. Ezek között az előbbi hiánytémák több máig alapvető tanulmányát találjuk: ilyen pl. az egyik legvitatottabb földbirtokformáról, az *iqṭāʿ*-ról szóló munkája (*L'évolution de l'iqṭāʿ du IX^e au XIII^e siècle* (A.É.S.C. 8,1953,25-52); ilyenek a városi élettel és mozgalmakkal foglalkozó munkái (*Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie Musulmane du Moyen Age*, Arabica 5,1958,225-250; 6,1959,25-56,233-265; *Zur Geschichte der städtischen Gesellschaft im islamischen Orient des Mittelalters*, Saeculum 9,1958,59-76/; ilyen a muszlim kereskedelemmel és vámmal foglalkozó számos munkája (hogy csak egyre utaljunk: *Douanes et commerce dans les ports méditerranéens de l'Égypte médiévale*, 1965, először a JESHO-ban); ilyenek az új *Encyclopédie de l'Islam*-ban írt számos úttörő és mértékadó gazdaságtörténeti cikke (csak néhányra utalva: *ʿatāʾ*, *bayt al-māl*, *darība*, *dayʿa*, *dīnār*, *djawālī*, *djizya*, *himāya*, *hisba*, *iqṭāʿ*, *itāwa*, *qabāla*, *qatīʿa*, *kharāj* stb.); ilyenek a muszlim korporációkról szóló tanulmányai és még sorolhatnánk Cahen úttörő kutatásait. Megjegyzendő, hogy éppen e fehér foltok eltüntetése végett jött létre a szakmában rendkívül nagyra értékelt JESHO (*Journal of the Social and Economic History of the Orient*), amelynek megalapítása óta (1957) szerkesztője és motorja volt.

A most megjelent mű elsődleges értékeit is elsősorban azoknak a történelmi mozzanatoknak az elemző bemutatása adja, amelynek Cahen speciális kutatásait alkották. Így külön kiemelendő a kötet 8. fejezete, amely a klasszikus iszlám 8-11. sz. közötti gazdaságát és társadalmát mutatja be, a városnak és a sík vidéknek a szümbiózist, a kézművesség szervezetét és a hallatlan gazdag és az egész akkori világot behálózó kereskedelem működését elemzi. Kiváló a szintén saját kutatásokra épülő hadsereg-elemzés (9. fejezet), továbbá a vallási-politikai mozgalmak bemutatása is (10. fejezet). A munka eredetileg a Fischer Weltgeschichte számára íródott, ám míg az ott megjelent kötetek túlnyomó részét több szerző írta, s emiatt e kötetek általában heterogének és szervesetlenek (ilyen a *Der Islam II* is, amelyet hét szerző írt), addig ez a kötet a sorozat egyik legszerveesebb kötete, amelyben korunk egyik legnagyobb arabistája valódi *szintézist* nyújtott. Ez azt jelenti, hogy minden részterület elemzésében benne érezzük az adott történelmi állapot többi mozzanatát (ennek különösen mesteri példáját nyújtja az 5. fejezetben, az ʿabbāsida forradalom elemzésekor). A munka talán egyetlen gyengéje az iszlám előtti arabságnak és a mohamedai iszlámnak a túlságosan szűkszavú és csupán vázlatosra sikerült bemutatása. Tudjuk, Cahen nem foglalkozott ezzel a korról. Az omajjádi kor problémáit is még inkább csak érinti, semmint elemzi. Igazi területein az ʿabbāsida kortól van, innen kezdve majd minden kérdéskört a maga kutatásai alapján tárgyal. Természetesen Cahen szintézise óta több színvo-

nalas történelmi elemzés jelent meg (így pl. M. A. Shaban problematikus, de alapos és gondolatébresztő monográfiái: *Islamic History. A New Interpretation* 1. A. D. 600-750 [A. H. 132], 1971; 2. A. D. 750-1055 [A. H. 132-448], 1976; ua., *The 'Abbāsid Revolution* 1970; megjelent Ashtor korábban említett könyve; megjelent a négykötetes *The Cambridge History of Islam* 1970; megjelent Marshall G. S. Hodgson ragyogó egyéni szintézis-kísérlete a *The Venture of Islam. Conscience and History in a World Civilization* 1970-4; megjelent Ira M. Lapidus alapos összefoglalása: *A History of Islamic Societies* 1988, stb), ám mindezek a kísérletek támaszkodhattak Cahen munkásságára.

Sajnos a magyar fordítás teljesen méltatlan az eredetihez: a szöveg teljesen magyartalan, az érthetatlenségig ügyetlen, s ami még kellemetlenebb, alig van oldal, ahol ne lenne két-három kisebb-nagyobb félreértés, hangsúlyeltolódás, az eredeti fogalmak ügyetlen, vagy rossz visszaadása. A szöveg első változatát én a magam részéről felhasználhatatlannak tartottam, a szerkesztés ugyan sokat tett a szöveg megmentéséért, ám régi tapasztalat, hogy egy eredendően rossz szöveg lényegét tekintve korrigálhatatlan. A szerkesztés külön ügyetlensége, hogy a bibliográfia megáll 1970-nél - ezt mindenképpen ki kellett volna egészíteni. Mindazonáltal, e keserű százjzzel próbáljunk örülni e még mindig élő és ható szintézis megjelenésének, s aki tudja, használja az eredetit.

RÖVIDÍTÉSEK

J. Brugman 1984 = *An Introduction to the History of Modern Arabic Literature in Egypt*, Leiden, E. J. Brill.

(J. Sauvaget) - C. Cahen 1961 = J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman. Éléments de bibliographie*. Éd. refondue et complétée par C. Cahen. Paris, Adrien-Maisonneuve.

J. Fück 1955 = *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Leipzig, O. Harrasowitz.

J. Fück 1981 = *Arabische Kultur und Islam im Mittelalter. Ausgewählte Schriften*. Herausgegeben von M. Fleischhammer, Weimar, H. Böhlau Nachfolger.

Goldziher, *Tagebuch* = Herausgegeben von A. Scheiber, Leiden, E. J. Brill, 1977.

Goldziher 1984 = *Napló*. Fordította Dr. Scheiber Sándorné, Magvető Kiadó (Ez a *Tagebuch* enyhén kasztrált fordítása).

Patai, R. 1976 = *The Arab Mind*, New York, Charles Scribner's Sons.

Simon R. 1982 = Goldziher Ignác (*Adalékok a nemzeti és a polgári fejlődés antinómiáinak és egy tudomány születésének közép-kelet európai összefüggéseihöz*): Magyar Filozófiai Szemle 1982/2: 336-379.

Simon R. 1985 = *A zsidókérdés mint az egyenlősen fejlődés paradigmája*, in: *Zsidókérdés Kelet- és Közép Európában, Fejlődés Tanulmányok*, Regionális sorozat 3,1-35.

Simon R. 1986 = *I. Goldziher. His Life and Scholarship as reflected in His Works and Correspondence*. E. J. Brill, Leiden, - Library of the Hung. Acad. of Sciences, Budapest.

Somogyi, J. de 1961 = *My Reminiscences of I. Goldziher. The Muslim World* 51:5-17.

Watt 1978 = W. Montgomery Watt, *The Prisoner of Budapest. Times Literary Supplement* 1978, IX/8:998.

Simon Róbert

ALAIN PEYREFITTE: L'EMPIRE IMMOBILE OU LE CHOC DES MONDES. RÉCIT HISTORIQUE. [A mozdulatlan birodalom vagy világok ütközése. Történeti elbeszélés].

Fayard, Paris, 1989, 551 oldal + képek

Az olvasásra és az olvasónak szánt történelmi munka nem könnyű műfaj: a sikerült művek ritkasága tanúsítja. Valaha szakmánk kitűnőségei sem ódzkodtak tőle; Ligeti Lajos, Felvinczi Takács Zoltán munkái ma új kiadásban is megjelennek, s újabb generációk okulására szolgálnak, akár annakidején, a harmincas években, amikor első sikereiket aratták. Ha nálunk mostoha is ez a műfaj, annál jobban virágzik például a franciáknál. Fernand Braudel, az Annales-iskola nagytekintélyű mestere éppen úgy publikált ilyen műveket, mint a sinológiában Jacques Gernet (s még magyar kiadást is kaptak). S követik őket tanítványaik.

Alain Peyrefitte Braudel tanítványának vallja magát, s könyvét is neki dedikálja: "A mozdulatlan Birodalom" címen egyetlen történelmi esemény, az 1792-1794 években lezajlott angol diplomáciai kísérlet, a Macartney-követség pontos és részletes leírásával és elemzésével szolgál. S ez a történelmet formáló vállalkozás - mestere módszerének jegyében - kitűnő alkalmat szolgáltat neki arra, hogy a 18. század végének mandzsu uralom alatti Kínája hihetetlenül széles spektrumú áttekintését nyújtsa, egyben a két világ ütközésének fontos pontjaira rámutasson. A kereskedni kívánó, minden technikai újítás iránt roppant fogékony és agresszivitástól sem mentes Brit Birodalom egyfelől - az elzárkózó, ingtag hatalmát féltékenyen őrző, minden újítással szemben elutasítóan viselkedő és a kereskedelemre jellemző nyitottsággal szemben bezárkózó, önmagát a világ urának hívó és hirdető Mennyei Birodalom másfelől: ez a történelmi jelentőségű összeütközés Peyrefitte tanulmányának voltaképpen tárgya. Előzményeivel s - főként - következményeivel együtt: aránylag részletesen ismerteti a csúfos kudarcot vallott követjárás döntő szerepét a félszázaddal később kirobbant és Kínára nézve tragikus ópiumháborúnak s a gyarmatosításnak a folyamatában. Bravúros munka: naplók és császári irattári levelezés nyomán követi napról-napra az angol küldöttség útját, kiegészítve ezeket a kor politikai és kulturális történetére vonatkozó információkkal, saját friss - Mao Kínájára vonatkozó - impresszióival, és a követjárás idején zajló francia forradalom eseményeire emlékeztető utalásokkal.

Habent sua fata libelli: amint Peyrefitte bevezetőjében elmondja, ez a könyv is - mint a legtöbb effajta munka - három és fél évtizedes "kihívás" eredménye. 1954-ben, egy krakkói antikváriumban talált egy régi (és Czartorysky-exlibrist viselő) útikönyv-sorozatot, s bennük Staunton és Barrow útleírásait a Macartney-követségről. S amikor aztán módja volt eljutni Kínába (elsőízben 1960-ban s azután még 8 alkalommal), intenzíven kezdett foglalkozni ezzel a történelmi eseménnyel. Felkutatta s megszerezte a kiadatlan dokumentumokat, elsősorban a főhős, Macartney lord kiadatlan naplóját (japán könyvtárban van), aztán a követtség apródjának - egyben egyetlen kínaiul tudó európai tanújának - a 12 éves if-

jobb Stauntonnak a kéziratban heverő naplóját (Amerikában van), s a többi dokumentumot is (szerencséjére, még kínai levéltárost is talált, aki rendelkezésére bocsátotta a pekingi archívum császári levéltárának anyagát). A publikált (de többnyire feledésbe merült) európai dokumentumokkal együtt (a követség csillagásának, az ifjabb Staunton házitanítójának, egy értelmes lakájnak és másoknak korabeli híradásaival) egy felbecsülhetetlen értékű, de félelmetes munkát igénylő nyersanyag állt előtte. Ebből a hatalmas anyagból kísérelte meg rekonstruálni a brit követség útját, kalandjait és megpróbáltatásait a Kínai Birodalomban. Kolumbusz tojása - mondhatná mindenki. Valóban az: végre valakinek eszébe jutott ezt a felbecsülhetetlen értékű dokumentum-anyagot ilyen értelmes rendbe rakni.

Peyrefitte - bizonyára segítőtársakkal - félelmetes munkát végzett: a küldöttség 1792. szeptember 26-án indult Portsmouth kikötőjéből - három hajó, a 64 ágyús királyi hadihajó, a *Lion*, az 1,200 tonnás, 3 árbocos *Indostan* (a Brit-Kelet-Indiai Társaság hajója) és a *Jackall* nevű brigg viszi őket. S ettől kezdve - 88 fejezetben - szinte napról-napra követi a követséget. A delegáció legfontosabb tagjai: Lord George Macartney (1737-1806, de fontos életrajzi mozzanatokat is megtudunk róla, amint a többiekéről is), a követség vezetője, az angol király személyes megbízottja; G. L. Staunton (1837-1801, ekkor még csak báró) a második ember; Staunton 12 éves fia, G. Th. Staunton (1781-1859), Lord Macartney apródja, uszályhordozója (s később, felnőtt korában a Kelet-Indiai Társaság fontos személyisége és -horribile dictu - az ópiumháború egyik "spiritus rector"-a). A többiek közül érdekesek még W. Alexander (1767-1816) festő, akinek képei az útról a British Museum-ban vannak s két tucatot a könyv is reprodukál belőlük, Barrow, akinek leírását a szerző korán megismerte, s aki a "Lázadás a Bounty-n" című híres elbeszélést is írta. Kedves még Li páter, egy kínai a nápolyi jezsuita kollégiumból, aki latin tudását használva volt a követség tolmácsa és az ifjabb Staunton kínai nyelvtanára (a követségtől megválva, hazájában maradt s valószínűleg egy rebellióban vesztette életét); vagy James Dinwiddie, matematikus és csillagász, az asztronómiai műszerek kezelője (ő is írt naplót).

A követség útja röviden: 9 hónap múltán, és sok tengeri viszontagság átvészelésével 1793. június 20-án érkeznek Makaoba (akkor is, ma is portugál gyarmat, az akkor még nem létező Hongkonggal átellenben), majd Kanton (az akkori egyetlen külkereskedelmi kikötő Kínában) elkerülésével, a kínaiak bosszúságára, egyenesen felhajóznak, Zhoushan érintésével a mai Tiencsin kikötőjébe. Ez a legrövidebb út Pekinghez: augusztus 22-én végre elszállásolják őket Pekingben. Nagy csalódásukra, udvarias fogadtatást kapnak ugyan, mandarin-kísérőket és palotát, de gyakorlatilag házi őrizetben vannak. A kezdeti nézeteltérések felerősödnek: a követség látogatásának központi kérdésévé válik a "kotow"-vita: a kínai alattvalók (a tisztviselőktől kezdve az adófizető "barbárok"-ig mindenki) köteles a Császár előtti megjelenés alkalmával három "kotow"-t végezni (három földreborulás, minden földreborulásnál háromszor érintve a homlokkal a földet); Lord Macartney ezt megalázonak véli, s az angol király (a világ ura, legalábbis a tengereken) képviselőtében csak három térdhajtásra hajlandó (féltérdre eresz-

kedik, s háromszor meghajtja fejét). A Mennyei Birodalom mandarinjai számára ez elfogadhatatlan, hiszen a Császárnak az angol király nem egyenrangú partnere (neki nincs egyenrangú partnere, mert a világ ura!), csupán egy az adófizető barbárok közül! A csodálatos ajándékokat is csak így, "adóként" fogadják el. (Ráadásul az órákészítő hittérítők jóvoltából ismerik az óraműveket, ilyenformán a csodálatos, akkori tudományos eredményeket summázó asztronómiai műszereket afféle játékszereknek nézik.) A követséget csak a Császár nyári rezidenciáján, Jehol-ban fogadják, a császár születésnapjára ünnepségén, a többi "barbár" adófizetővel egy sorban. (A fogadás kuriózuma: a legnagyobb sikert a 12 éves apród, az ifjabb Staunton aratja. Amikor a Császár megtudja, hogy tud kínaiul, személyes megszólításával, beszélgetéssel s egy aranypénzekkel teli erszény ajándékozásával tünteti ki. A 12 éves gyermek az egyetlen, aki a 700 főnyi angol delegációból vette magának a fáradságot, s a tolmács misszionáriusok segítségével megtanult kínaiul beszélni is, írni-olvasni is a nyolc hónapos hajóúton. Később is sikere volt: írására egy főminiszter figyelt fel. Felnőtt korában pedig az angol sinológia úttörője lett: lefordított egy kínai törvénykönyvet eredetiből.)

A kínaiak nem vesznek tudomást az angol követség kéréseiről: állandó követség létesítése, Kanton mellett más kikötők megnyitása, kínai közvetítők kiiktatása és (!) lovaglási lehetőség biztosítása az angol tisztviselők számára. A követség dolgvégézetlen kénytelen távozni. 1793. október 7-én indulnak vissza Kantonba - szárazföldi úton, pontosabban a Pekingtől Hangcsou-ig vezető Nagy Csatornán, majd onnan kisebb, tökéletlenebb csatornaúton - kínai hajókon. A 77 fő (a többi tengeri úton megy) és a 197 csomag december 19-én érkezik Kantonba. Talán ez az út számunkra legértékesebb része: a naplók a kínai világ hétköznapijainak a felfedezéséről szólnak. Peyrefitte ki is használja ezt: a naplók feljegyzéseit bőségesen kiegészíti művelődéstörténeti jegyzetekkel. Annotációiban a szénbányászat - és a sajátos szénundor - vagy a porcelánkészítés - a delegáció hajói Jingdezhen mellett mennek el - éppúgy helyet kap, mint a kínai büntetések rendszere vagy az egészségügy. Tájak leírásában és népnepélyek jellemzésében egyaránt részesülhetünk a naplók jóvoltából.

A delegáció hajói 1794. márciusában hagyják el Kantont. Mintegy négy hónap alatt érnek vissza Angliába. Sok vitát, parlamenti támadást kiváltó követségük csak lassankint, évtizedek múltával és a történelmi események alakulásával nyeri el igazolását. Kiderül lassankint, hogy Kínával nem lehet békés úton elérni a kereskedelmi jogok egyenjogúsítását. Nincs más megoldás: a háború. Az angol hadihajók 50 évvel a követség kudarca után ágyúikkal rákényszerítik a kínaiakat a Macartney-követelések teljesítésére.

Szerencse, hogy egy franciának jutott eszébe ennek a dokumentumanyagnak a földolgozása. Peyrefitte bizonyosan egy angolnál több tárgyilagossággal közli olvasóival a Függelék fejezeteiben, hogy voltaképp miről is volt szó. Arról ugyanis, hogy az angol kereskedők hiába szerették volna növelni bevitelüket Kínába a tea és más kínai áruk ellenében, a kínai piac nem volt felvevőképes - angol árukra (pl. textilre stb.). A tea exportja roppant jól működött - az angol piac folyton nőtt -, de az angolok ezért csak ezüstben fizethettek volna, áruban nem. Jel-

lemző adat: a kínai tea kivitele 1813 és 1833 között kétszeresére nőtt. Ezért találták ki - nem tudni, ki a bűnös - az ópiumbevittelt. Találtak hozzá korrump kínai kereskedőket, akiket éppen úgy csak a pénz érdekelt, mint az angol kereskedőket: indiai ópiumot vittek be Kínába. S tönkretették vele két évszázadra a kínaiakat. A jellemző adat másik oldala: 1813 és 1833 között az ópiumbevétel négyszeresére nőtt. Ez kompenzálta a teakivitel kétszeres növekedését.

Bármily korrump és maradi, rövidlátó és ostoba volt is Qianlong császár mandzsu uralom alatti Kínája, nem menti ez a történelmi felelősség alól a Brit Birodalom és kereskedelmi ambíciói együttesét az ópiumkereskedelem és az ópiumháború genocídiummal felérő agressziójáért. Peyrefitte könyvének ez a végső tanulsága, szerzőjének becsületére legyen mondva. Bármily szemléletesen mutatja is be a 18. század végi kínai "mennyei bürokrácia" iszonyúan kártékony tevékenységét, az angol delegáció "nemes szándékai" mögött húzódó mocskos érdekek feltárásával sem marad adós. Az igazat megvallva, ezt már lényegében ismertük - ha teljesen egyoldalú és eltúlzott beállításban is. Számomra sokkal érdekesebb volt a kínai államapparátus működésére, a császári udvar és a hivatalnok-szervezet tevékenységére és nézeteire vonatkozó hiteles - és elsőízben dokumentált - információs anyag. Peyrefitte pompásan dokumentálja, hogy hogyan megy végbe a császári iratokban a *kotow*-ügy visszajára fordítása: először csak körülírják Macartney "rebellióját", kétértelműen írják le a "térdfajtást", végül aztán teljesértékű "homlokkoppintás" lesz belőle - s így kerül bele a császári irattárba s a hivatalos történelembe. A Császárt ilyen "rebellióval" megsérteni - egyszerűen elképzelhetetlen. S Peyrefitte joggal utal a Mao-rezsim (és, tegyük hozzá, a mai rezsim) ezzel teljesen azonos hamisításaira - ő Lin Piao "repülő-szerencsétlenségére" utal. De az sem fog kiderülni soha a császári iratokból, hogy Qianlong császár homoszekszuális szerelemmel viseltetett főminisztere iránt: Heshen, a mindenható, valaha, 1765 táján csak egy jóképű testőr volt a császári gárdában, 1770-ben, huszonötévesen, már a Császári Tanács tagja, s hamarosan főminiszter. A magyarázat: Qianlong császárnak volt egy ifjúkori szerelme, akit azonban az udvari etikett - amit anyja képviselt - méltatlannak minősített és, szokás szerint, öngyilkosságra ítélte. (Az elítélt "boldogan fogadta a császárnő kegyét, hogy öngyilkossággal szabadíthatja meg terhes ittlététől környezetét".) A Császár azonban Heshen-ben ifjúkori szerelme reinkarnációját vélte föltalálni - így lett a csinos testőrből teljhatalmú főminiszter. A viszonyt mindenki tudta, de senki sem beszélt róla. A következő Császár, Qianlong fia sem; csak éppen apja halála után tíz nappal kiadta az öngyilkossági parancsot Heshen főminiszternek. Akinek nem volt más választása: engedelmeskedett a parancsnak. Az már csak mellékes, hogy Heshen volt az angol követség legfőbb ellensége - a mandzsu konzervatívizmus, hatalomféltés és ebből következő terrorizmus fő képviselője.

Mindehhez csak annyit kell még hozzátenni, hogy a szerző nem csak kíváló történész (nem ez az első könyve Kínáról), és nem csak politikus (de Gaulle minisztere volt, s diplomataként járt először Kínában), hanem kitűnő stilisztá is. Élvezetes előadása nem csupán a személyes élmények közbeiktatásának és a

diszkurzív tálalásnak köszönhető, hanem a szemléletes stílusnak is. Ennek csak egyik összetevője az, hogy végigjárta a Macartney-követség útvonalát Kínában, s így tudja igazán hitelesen interpretálni a naplók sorait. A másik az, hogy tud írni. A személyes hitelesítés: bár a könyv úgy olvastatja magát, mint egy krimi - nem szakember tanúm is van rá -, folyton szótároznom kellett hozzá. Már azt hittem, elfelejtettem franciául. De nem: a szerző tud túl jól anyanyelvén. S egy ilyen, nagyközönségnek szánt történeti "elbeszélésnél" ez se kutya!

Miklós Pál

V. Z. GUMAROV: BAŠKIRSKAJA NARODNAJA MEDICINA [Baskír népi gyógyászat]

Baškirkoe knižnoe izdatel'stvo, Ufa, 1985, 144 oldal

Gumarov kisméretű könyve 5000 példányban jelent meg, tehát nemcsak Szovjet-unió-szerte, hanem Baskíriában is igazi könyvritkaság. A szerző már a monográfia megjelenése előtt a hagyományos baskír gyógyászat orosz nyelven publikáló ismertetőjeként szerzett nevet (*Lečebnye sredstva životnogo proishozhdenija v baškirkskoj medicine: Ėtnografija Baškirii*. Ufa, 1976, 139-147; *Narodnaja gigiena baškiri i ohrana detej. Konec XIX-načalo XX veka: Obyčaji i kul'turnobytovyje tradicii baškiri*. Ufa, 1980, 129-134; *Empričeskaja fizioterapija baškiri. Konex XIX-načalo XX veka: Issledovanija po istoričeskoj ėtnografii Baškirii*. Ufa, 1984, 131-136.)

Bár a szerző könyvének bevezetőjében leszögezi: művének célja "egészségügyi felvilágosítás, harc az egészséges életmódért, a káros szokások kiírtása (és) ateista propaganda", már a könyv első fejezetében ("A népi gyógyászat tanulmányozásának korszerű szempontjai", pp. 6-9) megmutatkozik, hogy ezen egyoldalúan didaktikus célnál árnyaltabb megfogalmazású és témájú könyvet kap kezébe az olvasó, minthogy a népi gyógyászati örökséget, különösképpen a "népi pszichiátriát", a szülészetet és a "gyógyászati folklór"-t igen elismerően méltatja.

A könyv további főbb fejezetei "A baskír népi gyógyászat általános kérdései" (pp. 11-28), "Gyógyító eszközök és eljárások" (pp. 29-72), "Népi higiénia" (pp. 73-106), "Gyógyászati témájú folklór" (pp. 107-125), "A népi bölcsességet a nép szolgálatába" (pp. 126-129). "A baskír népi gyógyászatban használt gyógyszerek felsorolása" c. táblázat (pp. 130-137) és "Irodalom" (pp. 138-143).

"Az önállóság kérdéséhez" c. alfejezetben (pp. 11-13) teljes joggal utasítja el azt a nézetet, mintha a baskírok mindent a gazdag hagyományokkal rendelkező hagyományos orosz gyógyászatból vettek volna át. A megfelelő megoldást mégsem találja meg, mert figyelmen kívül hagyja a hagyományos baskír gyógyászatot a mongol-török népekhez kapcsoló genetikai gyökereket, és a finn-ugor népekhez kötő, areális meghatározottságú szájakat.

Minthogy a "Népi elképzelés a betegségek okáról és lényegéről" c. fejezetben keverednek a kórokok és a veszélyes körülmények, itt a következőket sorolja

föl a szerző: Az ártó tényezőkkel szembeni védtelenség (pl. csecsemőkor, havi vérzés ideje, terhesség ideje és gyermekágyas állapot), megerőltetés, öröklődés, a lélek kirepülése, szélütés, ártó szellemek, dualisztikus harc a jó és a gonosz között, démonok formájában megtestesült betegségek, egyéb képzeleti lények, megfázás, mocsaras területek közelsége, rontás, ijedtség, rossz vér, a gerincoszlop "megkeményedése".

"A gyógyító eszközök és eljárások" c. fejezetben (pp. 29-72) a hagyományos baskír gyógyászatban ismert gyógynövényeket és alkalmazásukat sorolja föl (pp. 30-38), majd az állati eredetű anyagokra tér át (pp. 37-44). Ezek közül kiemelt szerep jut a tejtermékeknek (*qorot* "kőkeményre szárított sajt", *qatıq* "forralt tejből készült aludttej", *kumisz* "enyhén alkoholos erjesztett lótej"). Végül több mint harminc ásványi és vegyi anyag használatát mutatja be (pp. 44-47). Ilyenek: kénpor, timsó, rézgalic, szalmiáksó, higany, arany, ezüst, mészpát, cseppkő, szappan, stb.

A "Köznapi fizioterápia" c. alfejezetben (pp. 47-54) a fürdők, pakolások, masszázso, izzasztás, gőzölés és egyéb módszerek (pl. csontkovácsok munkájának) ismertetésére kerül sor.

Bár Gumarov mindenhol a "racionálisnak"-nak tartott elemeket hangsúlyozza, két alfejezetben röviden érinti a mágikus eljárásokat is: "Gyógyító mágia" (pp. 55-62) és "Preventív mágia" (pp. 103-105).

A "Sebészeti beavatkozás" (pp. 62-68) a szemölcsök gyógyítására, a hegesezés elősegítésére, a vérzés csillapítására, a sérülések (fagyás, zúzódás, ficam, törés) és bőrgyógyászati esetek (furunkulus, gennyesedés, stb.) kezelésére, foghúzásra, körülmetélésre, köpülőzésre és piócák fölhelyezésére vonatkozik, és nem jelenti operációk végrehajtását.

"A szülészeti segítség" c. alfejezet (pp. 68-72) a bábaasszonyoknak a szülés előkészítésében, a köldökzsinór elvágásában, az újszülött és anya lefürdetésében, a gyermekágyassal való bánásban játszott szerepét ismerteti.

"A népi higiénia" c. fejezet "A házasság, terhesség higiénája és a gyermekek egészségvédelme" (pp. 73-80), a "Lakáshigiénia" (pp. 81-85), az "Öltözködés higiénája" (pp. 85-87), a "Testápolás" (pp. 87-92), a "Táplálkozás higiénája" (pp. 92-99) c. főbb részekre oszlik. Következtetéseiben a baskír népi higiénia elégtelenségeire utal, és természettudományos igényességű elemzését javasolja.

A további fejezetekben a baskír folklór gyógyászati vonatkozásait veszi számba (pp. 107-125), a szovjet egészségügy történetét tekinti át (pp. 126-129), a táblázatok 99 növényi, 21 állati és 32 ásványi vagy vegyi eredetű anyagot sorolnak föl az orosz nevek betűrendjében a baskír és latin nevekkal együtt. Az irodalomjegyzék pontosan 100 tételt tartalmaz.

A könyv fölbecsülhetetlen érdemei közé tartozik egyedülállósága, tehát úttörő jellege. Forráskénti használata azonban csak néhány tény ismeretében ajánlható.

A szerző túlzottan didaktikus célja miatt "szépíti" a valóságot, vagyis nem azt írja le, ami ma tapasztalható Baskíriában, hanem azt, amiről úgy gondolja, hogy ideológiai szempontokat követve bizonygatnia kell. Másrészt az anyagból úgy tű-

nik, hogy keveset gyűjtött saját maga. Inkább az ismert irodalomból vagy a baskír akadémiai filiálé vegyes eredetű anyagából idéz. Bár beszél valamilyen expedíciókról, amelyeken ő résztvett, de a leírtak alapján azok során ő igen keveset tapasztalt. Ezért mindannak használatát, amiről bármilyen forrásból tudomást szerzett, mintegy varázsigére a forradalom előtti időkre datálja.

Apróbb kifogások: Didaktikus céljából következően minden eljárást értékel a tudomány mai álláspontja szerint (ez néha szinte komikusan hat); a következtetések levonására is főleg "a természettudományok mai állása szerint"-i didaktikus szempontból törekszik; baskír nyelvű adatai kiragadottak a körülmények és a szövegösszefüggés ismertetése nélkül; (e szempontból kivételt képeznek a közmondások, amelyeket baskír irodalmi nyelven idéz, valamint a gyógyszerekről készült táblázat is); hiányzik a kellő rendszeresség az egyes gyógy módok, az egyes betegségek és a gyógyszerek alkalmazásának ismertetéséből.

Mindezek az apróságok eltörpülnek a mű főérdeme mellett: Gumarov elsőként ad monografikus összefoglalást a hagyományos baskír gyógyászatról. Nagyon várjuk Gumarov közeljövőben megjelenő baskír-orsz orvosi szótárát is.

Torma József

Konferenciák

KELET-TURKESZTÁN ÉS A KANSZUI-FOLYOSÓ KÉZIRATOS EMLÉKEI KUTATÁSÁNAK SZÁZ ÉVE VISSZAEMLEKÉKEZÉS A VELENCEI "TURFÁN ÉS TUN-HUANG: A SZÖVEGEK" C. NEMZETKÖZI KONFERENCIA KAPCSÁN 1990., Velence

A Giorgio Cini Alapítvány, az Olasz Közép- és Távolkeleti Intézet (Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente) és a Nápolyi Egyetemi Orientalisztikai Intézet Ázsia-kutató Osztály szűkkörű tudományos összefüggést rendezett "Turfán and Tun-huang: The Texts" címen Velencében 1990. január 15-én és 16-án.

Az összefüggést az UNESCO selyemutak-projektumához kapcsolódott, amit protokolláris külsőségek is hangsúlyoztak, de az sajnos mind a rendezőknek, mind a résztvevőknek elkerülte a figyelmét, hogy a tanácskozássra épp annak az esztendőnek centenáriumán került sor, amelyet a kelet-turkesztáni romvárosok és elhagyott barlangszentélyek kéziratos és művészeti emlékei kutatása kezdő évének tekinthetünk. E fölött a centenárium fölött aligha volna helyes elsiklani, hiszen Kelet-Turkesztánnak (a mai Hszincsiang-Ujgur Autonóm Területnek) és a hozzá keleten csatlakozó ún. Kanszui-folyosónak emlékei alapvető források nemcsak számos orientalisztikai tudományok, hanem az egyetemes történet és művelődéstörténet számára is. S ne feledkezzünk meg arról sem, hogy ezen emlékek kutatásában magyar orientalisták is résztvettek. Elsősorban természetesen Stein Aurélnak kell gondolnunk, aki az első régészeti expedíciót vezette a területre, s ezzel és két következő vállalkozásával talán a legtöbbet tette Kelet-Turkesztán és a Kanszui-folyosó emlékeinek napfényre hozásában. De mellette meg kell említeni Ligeti Lajosnak, Czeglédy Károlynak, Harmatta Jánosnak, Róna-Tas Andrásnak és Kara Györgynek a kéziratokkal kapcsolatos kutatásait, továbbá Miklós Pálnak és Ferenczy Máriának a tunhuangi barlangszentélyek művészetére vonatkozó vizsgálatait.

A kelet-turkesztáni emlékek iránti tudományos érdeklődést 1890-ben az a Kizilből származó nyírfakéregre írt 5. századi szanszkrit kézirat lobbantotta fel, amelyet Hamilton Bower, a brit-indiai hadsereg hadnagya (későbbi tábornoka) 1889/90. évi hivatalos kiküldetésén Kucsában szerzett. Az érdeklődés csak fokozódott, amikor a később tragikusan elhunyt Jules Léon Dutreuil de Rhins francia földrajzkutató 1893-ban Hotanban hozzájutott a *Dharmapada* "A törvény köteléke" c. buddhista szövegnek kharósthí írásos északnyugati középkor (gandhári) verziójához, majd Badraddín Hán hotani kereskedő rendszeresen szállított Hotan

környékéről származó szanszkrit és ismeretlen nyelvű kéziratokat és egyéb régiségeket a kasgári brit és orosz főkonzuloknak. Ilyen módon az orientalistáknak - mind a filológusoknak, mind a régészeknek és művészettörténészeknek - rendkívül megnőtt az érdeklődésük Kelet-Turkesztán régiségei iránt, s ez arra vezett, hogy rátértek a rendszeres régészeti kutatásokra.

A legtöbb eredményt hozó vállalkozásokra szinte kivétel nélkül a századforduló és az első világháború közötti időszakban került sor: Stein Aurél kutatóútjaira 1900-1901, 1906-1908 és 1913-1915-ben, a német Turfán-expedíciókra 1902-1903, 1904-1905, 1905-1907 és 1913-1914-ben, az Ótani gróf szervezte japán vállalkozásokra 1902-1904, 1908-1909 és 1910-1914-ben, Paul Pelliot nagyjelentőségű kutatóútjára 1906-1909-ben, Pjotr Kuzmics Kozlov harhotti ásatásaira 1908-1909-ben, Szergej Fjodorovics Olgyenburg expedíciójára 1909-1910 és 1914-1915-ben, hogy néhány kisebb és kevésbé ismert, de egyáltalán nem jelentéktelen régészeti kutatóútról, no meg a helyi lakosság kevésbé szakszerű "kincskereséséről" ne is szóljak. Feltétlenül meg kell viszont említenem, bár nem régészeti, hanem földrajzi vállalkozás volt, Sven Hedin 1899-1902. évi II. expedícióját, amelynek során felfedezte és részben fel is tárt a hajdani Krorajina (kínaiul Loulan, majd Sansan) királyság eredeti fővárosának romjait. Ezek a kutatások együttesen több tízezer, kb. húsz különböző nyelvű szövegemléket - elsősorban kéziratot, de valamennyi feliratot is -, továbbá különböző falfestményeket, tekerescépeket, rajzokat, szobrokat, vallásos és profán építészeti emlékeket, s mindennapi tárgyakat hoztak napfényre.

Az első világháború, majd a kínai polgárháborúk nem kedveztek a további kutatásoknak. A Kelet-Turkesztánba eljutó kevés európai vállalkozás: az Emil Trinkler vezette 1927-1928. évi német közép-ázsiai expedíció és Sven Hedin 1928. és 1932-1934. évi IV. és V. expedíciója csak mellékesen folytatott régészeti kutatásokat. Ugyanakkor Huang Wen-pi 1928-1930-as régészeti kutatóútja már jelzi, hogy a kínaiak is részt kívánnak venni, sőt vezető szerepre törnek Kelet-Turkesztán és a Kanszui-folyosó régészeti feltárásában. Ebben a vonatkozásban a legjelentősebb esemény az volt, hogy 1944-ben létrehozták a Tunhuangi Művészet Nemzeti Kutatóintézetét (Kuoli Tunhuang Jisu Jinkiuszou), későbbi nevén a Tunhuangi Kulturális Emlékek Kutatóintézetét (Tunhuang Wenwu Jinkiuszou), amelynek feladata a tunhuangi barlangszentélyek restaurálása, az ezzel kapcsolatos feltárások és a Tunhuangban maradt kéziratok tanulmányozása. Az 1950-es évek második felében Kelet-Turkesztán rendszeres régészeti kutatása is megindult, kisebbrészt központi szervek, nagyjából az új helyi múzeumok szervezésében, de ezekről a vállalkozásokról és eredményekről sajnos csak rendkívül szórványos értesüléseim vannak.

Az emlékek feldolgozásában három egymásra épülő, illetőleg egymást kiegészítő irányzatot különböztethetünk meg.

A szövegemlékek feldolgozásában sokáig szinte egyedüli volt, s ma is szükségyszerűen túlsúlyban van az az irányzat, amely a kutatásokat lényegében egy-egy nyelvnek vagy közeli rokon nyelvek csoportjának keretén belül végzi. Eredményei több nyelvnek, nevezetesen a karasári és kucsai "tohár"-nak, a szogdnak, a

hotani és tumsuki szakának és részlegesen a tangutnak a megfejtése, vallási és történetírói szövegek, továbbá dokumentumok és feliratok kiadása, annotált fordítása, nyelvészeti, szövegfilológiai, doktrinális és történeti feldolgozása, valamint egyes könyvtárak különféle nyelvű kéziratai teljes vagy még csak részben elkészült katalógusainak publikálása.

Egy másik, markáns irányzat az ún. Tunhuang-kutatás. ez a Fudzsia Akira kiotói professzor alapította irányzat az ötvenes-hatvanas években bontakozott ki, s a tunhuangi barlangszentélyek kéziratleleteit és feliratait a művészeti és egyéb tárgyi emlékekkel együtt egyetlen összefüggő komplexumnak tekinti. Képviselői kezdetben elsősorban kínai paleográfiai, kodikológiai és diplomatikai vizsgálatokat végeztek, s tunhuangi másolóműhelyeket igyekeztek meghatározni, de kutatásaikba hamarosan a nem kínai szövegemlékeket és Tunhuang gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti kérdéseit is bevonták.

A harmadik irányzat - amelyet manapság rendszerint Tunhuang-Turfán kutatásként említenek - a nyelvi kereteket és az egyes országok vagy tartományok határait túllépve, a vizsgálatokat Kelet-Turkesztán és a Kanszui-folyosó egy-egy nagyobb régiójára vagy éppen a terület egészére igyekszik kiterjeszteni. Célja, hogy feltárja a Selyemút mentén fekvő államok gazdasági-társadalmi viszonyainak és egymáshoz való kapcsolatainak alakulását s a Selyemút áruforgalmát és műveltségkövetítő szerepét. Ez az irányzat kezdettől fogva jelen van a kelet-turkesztáni és kanszui-folyosói emlékek kutatásában, hiszen a művészeti-régészeti emlékek datálását - amennyiben magán az emléken nincs keltezés - csakis a szomszéd, sőt a távolabbi területek emlékeivel való összevetés teszi lehetővé. De bőven van példa arra is, hogy a szövegemlékek történeti és művelődéstörténeti vizsgálata során a nyelvi kereteket és a szűkebb földrajzi egységek határait túllépték. Így tettek számosan a század első felének nagy francia, angol és német tudósai közül, például Sylvain Lévi, Edouard Chavannes, Friedrich Wilhelm Karl Müller, Paul Pelliot, Ernst Leumann, Frederick William Thomas, Heinrich Lüders, W. B. Henning vagy a maiak közül James Russel Hamilton, Harmatta János, Ronald Eric Emmerick, Morijaszu Takao, Nicholas Sims-Williams és mások.

Új igényként jelentkeztek a rendszeres interdiszciplináris kutatások. Ez az igény jut kifejezésre azoknak a konferenciáknak a megrendezésében, amelyeken az emlékek különböző csoportjaival foglalkozó tudománysszakok képviselői tájékoztatják egymást szakterületük problémáiról és az elért eredményekről. Az első ilyen összejövetelre ismereteim szerint Paul Pelliot születésének centenáriuma alkalmával -de egy év késéssel - 1979 szeptemberében Párizsban került sor "Nemzetközi kollokvium Magas-Ázsia 5-11. századi kézíratairól és feliratairól" címen. Majd megindultak a kínaiak rendezte sorozatos Tunhuang-Turfán konferenciák, amelyekbe a tunhuangi barlangszentélyeknek a Turfáni-mélyföld rommezőinek és Ürümsiben a Hszincsiang-Ujgur Autonóm Terület Múzeuma anyagának bemutatását is beillesztették. 1988 októberében pedig Kiotóban japán-francia kollokviumot tartottak a Közép-Ázsiából származó okiratokról és irattári anyagokról. Ezek az interdiszciplináris konferenciák, ha az eddig eltelt egy évtizedben mutatós eredményeket még nem is hozhattak, előbb-utóbb elvezetnek ahhoz,

hogy Kelet-Turkesztán és a Kanszui-folyosó történetéről és a Selyemút kereskedelmi és műveltségközvetítő szerepéről az eddiginél pontosabb és mélyebb ismereteket nyerjünk.

Ezekhez az interdiszciplináris konferenciákhoz csatlakozott a velencei összejövetel is. Rendezői, mint már utaltam rá, külföldre rendkívül kevés, becsléseim szerint húsz meghívót küldtek, csakis európai szakembereknek - "nyugatiaknak" és "keletieknek" egyaránt -, ideértve egy hosszabb időt Európában dolgozó amerikaiakat is. A meghívott külföldiek közül eredetileg tizenegyen jelezték részvételi szándékukat, de végül is csak nyolcan tudtak eljönni. Így a résztvevők három nyolc-kilenc fős csoportra oszlottak. az egyikbe, amelyet elnökségnek neveznék, az olasz orientalisztika doyenje, társaságunk tiszteletbeli tagja, Luciano Petech professzor, továbbá a három rendező intézmény és a nemzetközi szervezetek képviselői, valamint a szervező bizottság tartozott. A második csoportot a külföldi résztvevők, a harmadikat pedig a kelet-turkesztáni - Kanszui-folyosói kutatásokban közvetlenül nem érdekelt velencei, torinói és mindenekelőtt nápolyi sinológusok, turkológusok és iranisták s köztük egy ösztöndíjasként Nápolyban tanuló pekingi hölgy alkották. Az ülések teljesen nyilvánosak voltak, s az előadásokat a résztvevőkön kívül huszan-negyvenen, nagyrészt egyetemisták is hallgatták.

A konferenciát a Giorgio Cini Alapítvány elnökének, Renzo Giorginak, az Olasz Közép- és Távol-keleti Intézet elnökének, Gherardo Gnolinak és a Nápolyi Egyetemi Orientalisztikai Intézet Ázsia-kutató Osztálya igazgatójának, Giovanni D'Ermének, továbbá az UNESCO Selyemutak-projektuma koordinátorának Doudou Djenének beszédei nyitották meg, majd Luciano Petech tartott "Történeti bevezető"-t, amelyben Kelet-Turkesztán és a Kanszui-folyosó történetét foglalta röviden össze az i.e. 2. századtól a 11. századi tangut hódításig. Ezzel kezdetüket is vették az előadások, amelyek ekképp követték egymást: Peter Zieme (Berlin): "Az ótörök Vadzsracshédika-fordítások problémái"; Nicholas Sims-Williams (London): "Szogd és török keresztények a turfáni és tunhuangi kéziratokban"; Werner Sundermann (Berlin): "A Turfán-vidékre vonatkozó iráni nyelvű turfáni szövegek"; Margarita Joszipovna Vorobjeva-Gyeszjatovszkaja (Leningrád): "A szaka gazdasági iratok leningrádi gyűjteménye és a közép-ázsiai szövegek vizsgálatának problémái"; James Russell Hamilton (Párizs): "A *Pelliot Ouighour 16 bis* jelzetű kézirat"; Uray Géza (Budapest): "A tunhuangi Ótibeti Krónika szerkezete és redakciója"; Ronald Eric Emmerick (Hamburg): "A Ch 00120 jelzetű tunhuangi kézirat jelentősége a hotani nyelv fonológiai rendszerének rekonstrukciója számára"; Victor H. Mair (Philadelphia): "A tunhuangi irodalmi kutatások helyzete: Problémák és távlatok". E meghirdetett 40-50 perces előadásokhoz csatlakozott a konferencia szervezőbizottsága titkárának, Alfredo Cadonna professzornak "A tunhuangi kéziratok hamisítása: Egy példa az Apostoli Vatikáni Könyvtárban (Vatikáni távolkeleti gyűjtemény 41A)?" c. programon kívüli kiselőadására, majd ugyancsak Cadonna professzor bemutatta a Nápolyi Egyetemen az ő vezetésével készülő "Tunhuang-kutatás" c. audiovizuális oktatófilm eddig elkészült részeit az ún. könyvtárbarlangról, a kínai kéziratok írásának és illusztrációjá-

nak menetéről s egy vallási elbeszélés illusztrált kéziratkezcserének kezeléséről és recitálásáról. Végül néhány bejelentés után az összejövetelt berekesztették.

A konferencia az elhangzott előadások tanúsága szerint sajnos némileg egyoldalúra sikerült. A programban szereplő nyolc előadás közül három középiráni, kettő ótörök, egy pedig egyszerre középiráni és ótörök kéziratokra vonatkozott. A tohár, szír, tangut és mongol kéziratokról szó sem esett, a tibetiekről egyetlen előadás s a kínaiakról egy programban szereplő s egy programon kívüli kis előadás szólt. Pedig a tunhuangi kéziratleletek számottevő hányada tibeti, többsége kínai, s a turfáni leletek között is nagyszámban találhatók nem is érdektelen kínai kéziratok. Az egyoldalúság azonban nem a rendezőkön múlt. Az első körlevelekben még a részvételre jelentkezettek között szerepelt a párizsi és leningrádi tunhuangi kínai kéziratok feldolgozását vezető és részben végző Michel Soymié professzor és Ljov Nyikolajevics Menysikov, továbbá Kszenyija Boriszovna Keping leningrádi tangutológus is. Egyébként a konferencia anyaga nyomdában van, s benne tudomásom szerint meghívott, de eljönni nem tudó szakemberek írásai, így Harmatta Jánosnak Tunhuang nevééről szóló cikke is szerepel.

A konferencia a rendező intézmények erőfeszítéseinek és különösen a Giorgio Cini Alapítvány nagyvonalú finanszírozásának eredményeképp a görög filozófusok hajdani szünpozionjait idézte, együttesen szolgálva a gondolatok cseréjét, az ünnepélyes környezetet és az ínyek gyönyöreit. Az üléseket az Isola di San Giorgio Maggiorén, ahonnan egykor Gellért püspök Magyarországra indult, az Andrea Palladio építette kolostorszárny refektóriumában tartották. Magukon az üléseken, az előadások témáinak különmeműsége következtében vitákra csak egy-két esetben került sor, de mint általában a konferenciákon, a valóban gyümölcsöző eszmecserék az üléseken kívül folytak. Erre elsősorban a résztvevők 3/4-ét kitevő iranistáknak és turkológusoknak volt nagy lehetőségük, s ők éltek is vele, esténként külön kötetlen összejöveteleket tartva. De magamnak is sikerült Nicholas Sims-Williamstól fontos információkat nyernem, amelyek megítélésem szerint lehetővé fogják tenni, hogy tisztázzam egy feltevésem szerint nesztóriánus-keresztény eredetű tunhuangi tibeti jóskönyv problémáit. Szállásunk a Szent Márk tér közelében, a Canal Grande legvégén álló ötszintes Hotel Monaco & Grand Canalban volt, s ugyanitt kaptunk reggelit és négyfogásos fejedelmi vacsorát, míg ebédünket az üléseknek helyet adó épületben a Cini Alapítvány szakácsainak remekeivel borított svédasztalról fogyasztottuk. Mindezt a szellemi és testi jóért hálás köszönettel tartozom a meghívó intézményeknek.

De a velencei napok kellemességére emlékezve sem feledkezhetünk meg azokról, akik az elmúlt száz évben, különösen annak első negyedében a sivatagi téli fagyokban és nyári forróságban napfényre hozták Kelet-Turkesztán és a Kanszui-folyosó régi kultúrájának emlékeit, és azokról, akik az emlékek feldolgozásának úttörői voltak.

Uray Géza

NAGY SZULEJMÁN ÉS KORA. SOLIMAN LE MAGNIFIQUE ET SON TEMPS. 1990., Párizs

A világot bejáró, s talán a közeljövőben hozzánk is eljutó Szulejmán kiállítás párizsi megnyitása kapcsán szervezte meg az Ecole de Louvre és az Ecole des hautes études en sciences sociales azt a kollokviumot, amely az Európa-szerte legismertebb török szultán személyét és korát volt hivatva sokoldalúan bemutatni.

A Grand Palais egyik traktusában több emeleten sorakoztak a főleg Törökországban származó tárgyak, s a kollekciót még tovább gazdagították számos más fontos közgyűjtemény elsőrendű darabjaival, egyebek között Bécsből, Drezdából és Varsóból. Akik a washingtoni és londoni változatot is látták, legátfogóbbnak a párizsit tartották, ami nem kis szó. A színvonalas elrendezés mellett szakszerű szöveggel kísért vetítések, diaösszeállítások s "természetesen" egy kiváló katalógus hozták még közelebb a kort s annak főszereplőit.

Maga a konferencia szintén a Grand Palais-ban zajlott, a vártnál nagyobb érdeklődés mellett. A szabadon választott témával, de meghívásos alapon összeállt előadói gárda várható mondandóját néhány szélesebb szalagcím alá vonták. A megnyitó délelőtti "Források és érzékelések" megnevezést kapott, utóbbin a Szulejmánról Európában kialakult képet kell érteni. Ennek keretében R. Mantran a kor történetíróiról adott sommás áttekintést, A. Berthier a Bibliothèque nationale vonatkozó iratairól beszélt - mit mondjunk, hallottunk már izgalmasabb fejtegetéseket. A Tenenti sem csillogott, amikor a Szulejmánról Velencében 1521 és 1533 között formálódó image-ról szólt. Nagyobb erudíciót árult el F. Lestringant, aki a reneszánsz európai történetíróinak Szulejmánról vallott nézeteit vette bonckés alá. Az utolsó utáni pillanatban befutó M. Aymard Braudel Mediterráneumának török vonatkozásait ecsetelte franciás eleganciával.

A délutáni ülés "Az embert és az uralkodót" kívánta a hallgatóság elé állítani, végső eredményét tekintve nem átütő sikerrel. H. İnalcık ambiciózus címválasztása: "Nagy Szulejmán, az ember és az államférfi" sokat markolt, de keveset fogott, részben azért, mert az elhangzottak szinte 1/3-át egy korabeli vers felolvasása és fordítása tette ki. G. Veinstein pedig két műhimme defteri formuláinak elemzését révén nem tudta igazából a történeti politológia szintjére emelni mondandóját. Másfelől A. Fisher itt-ott új szempontokkal egészítette ki a képet a szultán és fiai kapcsolatrendszeréről, míg L. Peirce a dinasztikus politika főbb vonalait vázolta fel figyelemreméltóan.

Nem folytatom a részletezést: a továbbiakban is voltak mélyebben szántó és kevésbé magával ragadó dolgozatok. Legyen elég a hátralévő tematikus egységeket felsorolni: "A birodalmi ideológia és kifejeződése" (ezen belül tetszett C. Fleischer: A törvényhozó mint Messiás: az uralkodói kép kialakítása Szulejmán korában); "Az oszmán klasszicizmus", mely építészeti, térképészeti, irodalmi s más művészeti kérdéseket taglalt; "A birodalom egysége és különbözősége" (magam ebben a részlegben kaptam helyet s mondtam el megfigyeléseimet a budai beglerbégek birtokairól és jövedelmeiről a 16. században; ugyancsak itt hangzott

el M. Kiel hatalmas anyagon nyugvó, sokatmondó táblázatokkal és fényképekkel illusztrált vizsgálata a birodalom görög területeinek demográfiai viszonyairól); végül "A birodalom horizontjai", mely leginkább a külkapcsolatokat ölelte magába Buharától a Kaukázuson és Nápolyon át a franciákig.

Nem vitás, hogy Nagy Szulejmán 46 éves uralkodásának időtartama az egyik legtöbbet kutatott és legjobban ismert korszaka az Oszmán Birodalomnak. Mégis, mindmáig számos alapvető forrás nincs kiadva a már ekkor is igen élénk kancellária terméséből, csakúgy mint az egyes tartományokban készített összeírásokból és egyéb dokumentumokból. A párizsi konferencia is azt példázta, hogy sok még a tennivaló és a fehér folt. Remélhető, hogy hamar megjelenik az elhangzottakat - szükség esetén revideált vagy bővített formában - tartalmazó kötet, mely egyrészt csökkenteni fogja a homályos pontok számát, de fel fogja hívni a figyelmet a megoldatlan kérdésekre is.

Dávid Géza

TÖRTÉNETI KONFERENCIA KANIZSA VISSZAFOGLALÁSÁNAK 300. ÉVFORDULÓJÁN. 1690-1990

1990., Nagykanizsa

Az évek óta folyó nagy megemlékezés sorozatban eljutottunk Kanizsához is, melyet viszonylag későn, csak 1690-ben sikerült a Habsburgoknak kézre keríteni. Mint beglerbégi központ, különleges jelentőséggel bírt, tehát már csak ezért is mindenképpen volt létjogosultsága ennek a konferenciának, melynek során egyértelműen kirajzolódott, hogy még mennyi Kanizsára vonatkozó fontos levéltári anyag szunnyad mindenfelé, európai és török levéltárakban egyaránt.

Az első két előadó, Kovalovszki Júlia és Vándor László a módszeresen megsemmisített, egykor hatalmas vár maradványai után való, némi megszállottságot is igénylő kutatásokra irányította a figyelmet, s arra, hogy az építési korszakok pontos meghatározása máig vitatott. Gerelyes Ibolya a hódoltság kori kerámiák egy kevésbé ismert csoportját mutatta be, amellet érvelve, hogy a szóban forgó gyengébb színvonalú edényeket olyan népesség készíthette, amelyik a törökök idején jelent meg a Dél-Dunántúlon (feltehetőleg a vlahok). Gerő Győző képviselte még a tárgyi kultúrát, amikor a vidék török épületeiről, azok építtetőiről mondta el - nem először - megfigyeléseit.

Ivanics Mária arról győzött meg, hogy az osztrákok között már 1600 táján is akadtak precíz hivatalnokok, akik napról-napra aprólékos feljegyzéseket, sőt helyszínrajzokat készítettek a Kanizsa felmentésére 1600-ban igyekvő sereg mozgásáról, s ezek révén sokkal jobban rekonstruálható a szóban forgó hadjárat, mint eddig. Magam a török berendezkedés dunántúli jellegzetességeit taglaltam, elsősorban eddig feltáratlan isztambuli iratanyag alapján pontosítva az egyes szandzsákok kialakításának, illetve fennállásának idejét s bővítve a kanizsai

beglerbégek személyéről összeállítható listát. Ágoston Gábor a török hadigépezet működéséhez nélkülözhetetlen lőpor előállításáról, minőségéről, alapanyagának biztosításáról, az ezekkel kapcsolatos hatalmas anyagi megterhelésről nyújtott áttekintést, sok-sok új adattal támasztva alá mondandóját. Varga J. János a katonai bíraskodás dunántúli aspektusairól adott gondos és színes képet, utalva arra, hogy elvek és gyakorlat bizony nem mindig voltak összhangban. Óze Sándor komoly gyűjtésre, 700-nál több levélre, Csányi Ákos Nádasdy Tamásnak küldött jelentéseire alapozta kissé nehezen követhető elemzését a végvárok és a vidék lakosságának viszonyáról.

Ennyi fért az első napba, pontosabban délutánba. A reggeli folytatásban elsőként Szakály Ferenc egyfelől azokról a magyar levéltári fondokról szólt, amelyek még sikerrel lesznek vallathatók Kanizsával összefüggésben. Másrészt egy sajnos datálatlan rövid összeírást ismertetett, melyből a török adóztatás egész újszerű jellegzetességei villanak fel - a kérdés csak az, mennyire voltak az európai modellre emlékeztető terhek másutt vagy akár helyben is általánosak. Othmar Pickl, a konferencia grazi vendége, a vár - melyet Németország kulcsának is tekintettek - megadásának körülményeit tárgyalta, főleg a grazi Udvari Kamara irattárában őrzött dokumentumok alapján. Kerecsényi Edit az ötvenes években a Thúry György Múzeum tulajdonába került, 1594-1596 közötti, három kötetes protokollum alapján vizsgálta a Kanizsa környékén lévő kisebb erősségek helyzetét, mindennapos gondjaikat, nehézségeiket. Székely György kissé megporosodott szakirodalom alapján vázolta az Oszmán Birodalom "hanyatlásának belső okai"-t. Nenad Moacanin zágrábi turkológus a Kanizsai beglerbégség szlavóniai területeire összpontosította figyelmét, hangsúlyozva, hogy Pozsega hovatarozása korántsem egyértelmű, arra a boszniai beglerbég is igényt tartott. Szita László majd Czigány István a visszafoglaló harcok tengernyi iratából most a Kanizsára vonatkozókat emelte ki. A vár kapitulációs megállapodása egyebek közt kitért a törökök kezében még 1690-ben is meglévő egykori magyar adólajstromokra, mint visszaszolgáltatandókra, de rendkívüli részletességgel szabályozta a megadás többi feltételét is. Túlnyúlt a hódoltság korán a három záró előadás; Rózsáné Lendvai Anna a nagykanizsai csizmadiák 1699. évi céhszabályzatát, Halász Imre a város változó címereit mutatta be, Lovrencsics Lajos pedig a múlt ápolásáról beszélt Nagykanizsán.

A monotematikus konferenciák unalma s ismételtetősdije ezúttal nem kísértett, s ezért is lenne jó - egy-két kivételtől eltekintve - nyomtatásban látni az elhangzottak kiteljesítettebb változatát.

Dávid Géza

A KÜLÖNBÖZŐ TÖRÖK TÁRSADALMAK KÖZÖTTI NYELVI ÉS KULTURÁLIS KAPCSOLATOK SZIMPOZIUMA ÇEŞİTLİ TÜRK TOPLUMLARI ARASINDA DİL VE KÜLTÜR BAĞI SEMPOZYUMU 1990., Lefkosa

A CYREP, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (Ciprusi Kutatási és Kiadói Központ) által rendezett nemzetközi szimpozionot 1990. október 5-6-án rendezték meg az Észak Ciprusi Török Köztársaság fővárosában, Lefkosa-ban (Nicosia). A tanácskozásnak az Atatürk Kulturális Központ adott otthont. A három szekcióban rendezett tudományos összejövetelekre 13 előadó érkezett. Ennél jóval több meghívót küldtek el a rendezők a téma kutatóinak, de valószínűleg a rövid határidő miatt nem tudtak többen csatlakozni az eszmecserehez.

A szimpozionon döntő többségben a török nyelv és irodalom tanárai vettek részt, illetve különböző művészetekkel, kulturális kérdésekkel foglalkozó szakemberek töltötték meg az előadó-termeket. A szenvedélyes hangú viták, a kérdések özöne, a közvetlen válaszok, az egyéni stílus volt jellemző erre a rendezvényre. A baráti jellegű megbeszéléseknek is az volt a célja, hogy valóban kötetlenül, kevés résztvevővel érdemleges és őszinte eszmecsere alakuljon ki. Ez a módszer vitathatatlanul hathatósabb volt a nagy, reprezentatív tanácskozásoknál.

Az alábbiakban a szimpozionon elhangzott előadásokat ismertetjük.

Rifat Rüştemov, a bakui török tanszék vezetője "A modern török nyelv hatása az azerbajdzsáni török nyelv szókészletére" c. előadásában arról szólt, hogy az 1928-ban kezdett török írásreform az azerbajdzsáni török nyelvre is hatott. A reform a két nyelvet közelítette egymáshoz, szerkezetét és szókészletét egyszerűsítette és megtisztította az idegen, nyelvrontó hatásoktól. Mindkét nyelv alapforrásaiból új szavakat hoznak felszínre, újakat alkotnak. Azt is el kell azonban mondani, hogy a törökországi nyelvészek néha teljesen érthetetlen és logikátlan szavakat "gyártanak". Hasonlóság viszont, hogy mindkét esetben a különböző nyelvjáráásokat tekintik a nyelvújító munka alapjának. A törökországi nyelvészek természetesen jóval messzebbre jutottak, mint bakui kollégáik; a 12 kötetes *Derleme Sözlüğü*-höz hasonló munka Bakuban még nem jelenhetett meg, mindössze egykötetes munkát tudtak kiadni eddig. Törökország államilag is támogatja ezt a kutató munkát, s társadalmilag is közüggé válhatott. Azerbajdzsánban nem így van, pedig napjainkban társadalmilag égető kérdéssé vált ott is a nyelvújítás, a nyelvtisztítás, de leginkább az írásreform.

Mamed Ahmedov professzor, az Azerbajdzsán Tudományos Akadémia munkatársa, az azerbajdzsán nyelv mai állapotáról és az új írásra, alfabetumra való áttérés módszereiről, eredményeiről, gondjairól tartott előadást. Az arab alfabetum a török nyelvek fonetikai gazdagsága miatt nem használható ezekre a nyelvekre, mert nem tudja visszaadni a nyelv hanganyagának gazdagságát. Ezért sokkal megfelelőbbnek látszik, ha a latin alfabetumra térnek át a jövőben. Ez a gondolat nem mai keletű. Már a múlt században *Şemsettin Sami*, majd *Ziya Gökalp*

és az azeri *Mirza Fethali Ahunzade* is felvetették ezt a kérdést. Azerbajdzsán és a Török Köztársaság 1928-ban tért át az arab betűs írásról a latin betűs írásra. Ez a tény a két török köztársaság közötti nemzeti, kulturális és irodalmi kapcsolatok közeledéséhez épített utat. Ám ez a törekvés Sztálin erőszakos nemzetiségi politikája, oroszosítási törekvései következtében nem valósulhatott meg. Azerbajdzsánban rövidesen a ciril betűs írás lett a hivatalos alfabétum. Napjainkban a két török köztársaság közötti kapcsolatok kezdenek megújulni. A nagy kérdés ma is az, hogy a megváltozott feltételek között melyik ábécével fogják megreformálni Azerbajdzsánban a török nyelvet? Az azerbajdzsáni értelmiség többsége a törökországi íráshoz hasonló, latin ábécét részesítené előnyben.

*Azad Nabiye*v bakui néprajzkutató professzor a török népek körében élő Koroğlu eposzokról tartott előadást. A Koroğlu Destanı, a Dedem Korkut könyve után a második legnépszerűbb, a nép körében a legnagyobb elismerést kiváltó, a nép életére érzékenyen reagáló hősköltemény. Az eposz Tebriz, Anatólia és Sirván-ban a népi énekesek, énekmondók, regösök, igricek, lantosok különböző stílusú iskoláinak repertoárjából elmaradhatatlan. Ugyanakkor szinte minden településnek, vidéknek megvan a maga teremtetten, sajátos típusú Koroğlu legendája, amely csak arra az iskolára jellemző. A különböző legendák természetesen nagyon sok hasonlóságot is tükröznek, jöllehet minden változatnak megvan az egyedi sajátossága, eredetisége. A variánsokból könnyen le lehet választani a török kultúra régebbi rétegeit.

Feyyaz Sağılam az izmiri egyetem kutatója, két hasonló társadalom, a török világban helyét kereső és megtaláló Ciprus és Nyugat-Trákia törökségének történelmi sajátosságairól beszélt. A két terület irodalmának közös vonásai pl., hogy nem különböznek lényegesen a törökországi török nyelvtől, s mindkettőben találhatók görög kölcsönszók; mindkét társadalom irodalmi szövegeiben jellemző az anyanyelv tudatos ápolása; a népi irodalom és a kortárs irodalom szövegeiben gyakran találni helyileg jellemző, egyedi szavakat, kifejezéseket, szólásokat; mindkét társadalomban nyomon követhető az ókori görög és az új-görög kultúra hatása. Közös probléma, hogy nem ismerik eléggé egymás kultúráját. Ennek mindennek előtt társadalmi gyökerei vannak, a politika rövidlátó irányítása és nem a tudomány az oka!

Saim Sakaoglu konyai néprajzkutató professzor "Ciprus török folklórjának helye a török világban" címmel tartott előadást. A ciprusi törökség néprajza olyan színes, annyira gazdag, hogy tudományos kutatóútjaink ma is hihetetlen mennyiségű és értékű anyagot tudnak gyűjteni. A Cipruson élő törökök folklórja nagyrészt más török társadalmakban is fellelhető sajátosságokat tükröz, de különlegesen eredeti, egyéni színeket is tartalmaz. A találós kérdések, a közmondások, a négy soros máni versek, a gyermekjátékok, mesék és legendák a hasonlóságok mellett eredetiségről is tanúskodnak. Ez így természetes a szájhagyományok útján élő és fejlődő népköltészetben.

Harid Fedai író-költő-publicista tanár a huszadik század eleji Ciprus és a törökség kapcsolatát elemezte. A ciprusi törökök 1878-ban az angol gyarmatosítás elleni forradalom után, az országon kívül élő törökséggel nem szakították meg,

sőt erősítették kapcsolatukat. A Cipruson és más országokban élő és dolgozó törökség tájékoztatására török nyelvű folyóiratoknak, újságoknak juttattak el cikkeket, amelyek az iszlám vallás problémáit, a nemzeti egység, a török nyelv korabeli helyzetét elemzik. Az előadó részletesen elemezte az "ifjú török" *Sermet bey*, *Ahmed Raik bey* és *Ahmed Tevfik efendi* munkásságát. Az ugyanazon geográfiai környezetben élő törökök közös alfabétumának létrehozására tett első lépések is e korra vezethetők vissza. A tervek és elképzelések - a sajtó pozitív szerepe ellenére - különböző okok miatt nem valósulhattak meg.

Muhammet Kengerli ankarai orvos, az Azerbajdzsán-Török Társaság elnöke "A török társadalmak közötti nyelvi és kulturális kapcsolatok" című előadásában azt hangsúlyozta, hogy az anyanyelv a társadalmak közötti kapcsolatokban, a kulturális életben, a nemzetté válásban, a kultúra értékeinek megőrzésében, a folyamatosságban a legfontosabb szerepet tölti be. Az irodalmi nyelv és tudomány nyelve hihetetlen gyorsasággal fejlődik. Napjainkban pl. a természettudomány és a technológia és vele új tudományágak nyelvezete épül bele a régen használatos anyanyelvbe. Bizonyos értelemben a tudománnyal fejlődő anyanyelv internacionálissá válik, sajnos időlegesen ez együttjár a tiszta szép beszéd, a nyelvi kifejezések torzulásával is! A nyelv a török anyanyelvűek, a török társadalmak közötti kulturális kapcsolatok életbentartója, megőrzője - valójában nagyon dinamikus erő! Az orosz cárizmus gyarmatosította a különböző török népeket. E történelmi eseményeket nyomon követhettük az I-II-III. és IV. általános oroszországi muzulmán kongresszuson, továbbá a megjelenő török nyelvű újságok és folyóiratok hasábjain, az Állami Duma gyűlésein elhangzott beszédekből. Már akkor és ott elhangzott, hogy kötelességünk óvni és megtartani nyelvünket, kultúránkat. Azerbajdzsánban 1918. május 28-án, a forradalom intézkedése nyomán az iskolákban törököül kezdtek tanítani. Az állami, hivatalos nyelvként elfogadott török nyelv használatáról törvények jelentek meg. Ahhoz, hogy anyanyelvünket megőrizzük és a kulturális kapcsolatainkat szélesíthessük, a legfontosabb az egy típusú alfabétum használata. Az egész világon elterjedt IBM számítógép és elektronikus ipar fejlődésével és a hírközléssel való lépéstartáshoz elengedhetetlenül fontos szempontokat nem szabad szem elől téveszteni, ha meg akarjuk érteni a világot. Ezért az összes török társadalmakban a latin alfabétumot kellene használni a jövőben.

Muhsine Yavuz tanárnő a ciprusi török nyelvjárás és Konya-Egerli nyelvjárása közös vonásait mutatta be. A legkülönbözőbb okok miatt Ciprusra került anatóliai családok korábbi emlékeiből is kitűnik, hogy Egerli és a ciprusi törökség nyelvjárásában sok a hasonlóság, különösen a hangtan terén, bár bizonyos különbségek is felfedezhetők. Az előadó számos példát mutatott be a hasonlóságokra.

Johan Vandewalle belgiumi számítógépes szakember a gépek segítségével vette igénybe az altaji nyelvek, jobban mondva a török nyelvek sajátosságainak felkutatására. Nagy feltűnést keltett "A törökországi török nyelvben és a közép-ázsiai török nyelvjárásokban található jelzős szerkezetek közötti szörendi különbségek" c. előadása. A Balkántól Kínáig terjedő széles és hatalmas sávban beszélt török nyelvek összehasonlításakor hagyományosan a morfológiai és fonetikai különböző-

ségeket szokták elsősorban vizsgálni. Az előadó a török nyelvek szerkezetében kulcsszerepet betöltő melléknévi igeelvek számos változatával alkotott mondatokat mutatta be, miután hosszú ideig dolgozott, tanult s gyűjtötte az anyagot Közép-Ázsiában és Törökországban.

Nyíri Mária a honfoglalás előtti időktől napjainkig röviden összefoglalva ismertette a török-magyar, magyar-török kapcsolatok alakulását; nyelvi, etnográfiai, történelmi, kulturális, gazdasági kapcsolatokat, kölcsönös történelmi hatásokat. Beszélt arról, hogy a honfoglalás előtti több száz éves közös kapcsolat, a középkori török törzsek-népek Magyarország földjére történő betelepülése, majd az Oszmán hódoltság kora jó és kevésbé áldásos hatásai miként követhetőek nyomon irodalmunkban, nyelvünkben, történelmünkben, kézmű- és díszítőiparunkban, díszítő művészetünkben stb. Az elbukott magyar szabadságharcok vezetőit hogyan fogadták be mindig török földön, s ezek személyes szerepe az Oszmán Birodalomban sem múlt el nyomtalanul. A két háború között sok szakember tanult Magyarországon, illetve Atatürk meghívására az újonnan alakult Török Köztársaságban számos kiváló magyar tudós vitt vezető szerepet tudományágában (Réthly Antal, Mészáros Gyula, Máthé János, Rásonyi László, Csiki Ferenc). S napjainkban a szépen fejlődő gazdasági, illetve turisztikai valamint kulturális kapcsolatok arra engednek következtetni, hogy a két ország közötti kapcsolatok ismét ki fognak szélesedni.

A rendező bizottság egyértelműen eredményesnek ítélte a rendezvényt, amely nagyfokú és őszinte érdeklődést váltott ki a hallgatóság körében. Véleménye szerint évenként vagy kétevenként kellene hasonló szimpóziumokat rendezni a jövőben is, és bővíteni kellene a meghívottak számát, hogy minél jobban érvényesüljön az összefogétel nemzetközi jellege.

A szimpozion résztvevői tiszteletére Rauf Denktaş, a köztársaság elnöke fogadást adott, továbbá az oktatási és művelődési miniszter, a minisztertanács tájékoztatási hivatalának elnöke, valamint a Török Köztársaság nagykövete látta vendégül a meghívottakat.

Október 7-én a csoport megtekintette Girne várát, majd Dr. Fazıl Küçük sírjánál tett tisztelegő látogatást, Gazimağosa-ban Lala Mustafa dzsámiját és Namık Kemal-nak száműzetési, illetve börtönéül szolgáló helyeket nézte meg. Az előadókkal fél-fél óras műsort készítettek a rádiós, illetve tévés társaságok és az újságok. A csodaszép sziget még csodásabb történelmi emlékeit, nevezetes dzsámikat, régi karavánszerájokat, fedett bazárokat, történelmi emlékhelyeket mutattak be később vendéglátóink, és ismét találkozhattunk a mártírokkal, a hősi halottak, elesett katonák és civilek emlékével, melyek sok helyen megtalálhatóak Ciprus északi részében.

Ciprusi török vendéglátóink - hivatalos és nem hivatalos körökben egyaránt - hangsúlyozták, hogy a törökséggel kapcsolatos témák kimeríthetetlenek, s bizonyos, hogy elapadhatatlan forrás a nemzetközi kutatógárda is, amely újra és újra ismerkedik a törökség nyelveivel, történelmével, néprajzával, művészetével. Valószínű, hogy a jövő évtizedek - minden ellenkező tendencia ellenére is! - a nemzetek egymásratalálásának évtizedei lesznek. Ciprus földje évezredek kultúrákat

rejt kívül-belül, többnemzetiségű kultúrája az emberiség egyetemes művelődés-történetének egy része. S ez a kis ország példát szeretne mutatni arra, hogy a jövődő mindenképpen a békés egymás mellett élésé!

Nyíri Mária

Megkésett sorok egy nagy indológus centenáriumára (Heinrich Zimmer 1890-1943)

A nagy elődök születési és halálozási évfordulóit nemcsak megemlékezésre kötelezik az utókor kutatóját, hanem egyfajta számvetésre is: mit kapott tanulmányai során ő maga tőlük, s tett-e valamit azért, hogy mások is megismerjék, tanuljanak tőle. Vajjon jól sáfarkodunk-e hazai és nemzetközi örökségünkkel? Ilyenfajta gondolatok jegyében vetem papírra Heinrich Zimmerrel kapcsolatos, rövid, centenáriumi megemlékezésemet.

Heinrich Zimmer német indológus volt, igazi sokoldalúsággal művelte az indológia számos területét, s egészen kiemelkedőt alkotott az ind vallás-, filozófia- és művészettörténet területén. Tragikusan rövidreszabott életútjának gazdag termését nem ő maga, hanem az utókor takaríthatta be, nem utolsósorban egykori tanítványa és barátja, Joseph Campbell jóvoltából, aki a szakmai önzetlenségnek olyan magas fokáról tett tanúbizonyságot, aminőről, tudtommal, senki más: több Zimmer-mű Campbell értő és alázatos könyvvéformálása révén juthatott el az olvasókhoz. Campbell a vázlatokat, a még korántsem teljes jegyzeteket elmélyült kutatással és alapos tudással foglalmazta könyvvé, felhasználva nemcsak Zimmer saját utalásait, hanem a kortársak, kollegák és tanítványok segítőkész közreműködését, valamint a Zimmerrel folytatott termékeny beszélgetéseinek gazdag emléktárát. Éppen ezért, Zimmerről szólva lehetetlen Campbellről is meg nem emlíkeznünk (noha róla egy következő számban bővebben is írunk).

Ki is volt Heinrich Zimmer?

Az azonos nevű keltológus professzor fiaként 1890-ben látta meg a napvilágot a németországbeli Greifswaldban. Tanulmányait a kor jeles intézményeiben végezte orientalisztikai és indogermanisztikai tárgyak oly széles skáláján mint szanszkrit, páli, pahlaví, arab, kínai, gael, gót, ónorvég, görög és latin, és természetesen megtanult egy sor élő európai nyelven is. Családi-baráti háttérét három adattal jellemezhetjük: felesége Hugo von Hofmannsthal osztrák író lánya, Christine von Hofmannsthal († 1987) volt. Thomas Mannal való barátsága ihlette Mann *Az elcserélt fejek* c. kisregényét, amit az író Zimmernek is ajánlott. (Erről a magyar kiadások sajnálatosan nem tudnak.) Élete utolsó éveiben pedig a Carl Jung-hoz fűződő barátság volt egyik legértékesebb kapcsolata: Jung adta ki, posthumus műként Zimmer *Der Weg zum Selbst* (Zürich, 1944) c. munkáját.

Már 1923-tól a Heidelbergi Egyetem indológia professzora. Nemcsak egyetemi előadásaira figyeltek azonban fel, hanem mind határozottabb nácizmusellenes

megnyilvánulásaira is, amiértis 1938-ban megfosztották katedrájától. Mint oly sok más esetben, Anglia adott neki menedéket, vendégprofesszori állást kínálva az oxfordi Balliol College-ban, az 1938/40-es tanévben.

1941-ben hívták meg a Columbia University-re tanítani. Hogy mekkora lelkesedéssel és erudícióval látott munkájához, azt legjobban az bizonyítja, hogy egyetemi előadásainak szövegéből és jegyzeteiből születtek a Campbell szerkesztette fő művek: a *Myths and Symbols in Indian Art and Civilization* (Bollingen Series VI, 1946), *The King and the Corpse* (Bollingen Scies XI, 1948), a *Philosophies of India* (Bollingen Series XXVI, 1951) és az *The Art of Indian Asia I-II* (Bollingen Series XXXIX, 1955). A kötetek mindegyike vallástörténeti-mitológiai szintézisben vizsgál művészeti és filozófiai problémákat; a különbség csupán az közöttük, hogy melyik aspektusra esik a hangsúly. Zimmer számára az is természetes, hogy indiai kérdéseket egyetemesebb összefüggésben tanulmányoz, vagy hogy új megközelítésben mutatja be az ind filozófiai csomópontokat, a különfélékben meglévő közt mutatva fel, s azután tér az egyes rendszerek tárgyalására.

A második tanév elején Zimmer tüdőgyulladást kapott, ami egy hét alatt elvitte. A Bollingen Series nyitókötetével (1943) állított neki emléket először.

Munkásságának első fele azonban, természetesen, még a heidelbergi évekre esett. A német nyelvű munkák egy részét azóta angolra fordították, hogy ne csak az indológusok szűkebb köre, hanem az érdeklődő indiaiak is elolvashassák.

A legfontosabbak: *Kunstform und Yoga* (Berlin, 1926; H. Chapple - J. B. Lawson ford.: *Artistic Form and Yoga in the Sacred Images of India*, Princeton University Press, 1984); *Spiel um den Elefanten* (München, 1929); *Ewiges Indien* (Zürich, 1930); *Maya: Der Indische Mythos* (1936, 1952²); *Weisheit Indiens* (1938). Az említett művek mellett még két posthumus munkát kell megemlítenünk: az 1948-ban Baltimore-ban megjelent, Ludwig Edelstein által sajtó alá rendezett *Hindu Medicine*-t, és a németül kiadott *Indische Sphären* (1955) címűt.

Zimmer munkásságának sajátos vonulatát képezik az Eranos Jahrbücherben megjelent, az Olga Froebe-Kapteyn által életrehívott Eranos Kerekasztalon elhangzott előadásai. A nagyszerű asszony huszonöt éven át szervezte-finanszírozta az egyre kiterjedtebb körű Eranos összejöveteleket, s szerkesztette kötetbe az elhangzott előadásokat. A 28 Eranos kötetből Joseph Campbell (maga is Eranos vendég két ízben) állított össze egy hatkötetes angol nyelvű tematikus sorozatot, hogy az előadások eredeti nyelvén (német, francia, olasz) nem értők is hozzáférhessenek az anyaghoz. Ezek a tematikus kötetek - néhány előadás átemelésével - még világosabbá tették az Eranos létrehívásának szándékát. M. Eliade írja: "A különféle, «furcsa», «exotikus», vagy «egyedülálló» témák specialistái (Asconában) szabadon cserélhettek eszmét módszerük hatékonyságáról, felfedezéseik értékéről, és kulturális kalandozásaik értelméről. Ezen kutatók mindegyike életét szentelte valamely kevésbé ismert világ tanulmányozásának, s amit itt a «többiekkel» való találkozásokból merített, arra ösztönözte, hogy drasztikusan szakítson az emberre, vallásra, értelemre, szépségre vonatkozó megszokott kliséivel. Emellett ezek a felfedezések és viták a *Zeitgeist* részét is képezték. Az Eranos megszületése egybeesett Ázsia politikai és kulturális ébredésével, és minde-

nekelőtt az exotikus és primitív népeknek a Történelem színpadára való lépésével. Ezekkel a «másokkal» való találkozás - ami nem volt más, mint aminek jegyében az Eranos megszületett - a második világháború után a Történelem megkerülhetetlen parancsa lett" (M. Eliade, *Encounters in Ascona*, in: J. Campbell (ed.), *Spiritual Disciplines*, 1960, p. XIX).

Az Eranos összejöveteleknek az első években különösen sok indológus résztvevője volt. Zimmer mellett, aki az első alkalomtól (1933) az utolsó évig, amíg a szűkebb Európát elhagyni nem kényszerült (1939), Mrs. Rhys Davids, Swami Yatiswarananda, Paul Masson-Oursel, Jean Przyluski is résztvevői voltak; 1944-ben Wilhelm Koppers néprajzos tartott egy összefoglaló előadást, aztán már csak az 1950-től csaknem minden évben résztvevő Eliade képviselte egy-egy előadásában az indológiát, s még a kétszer résztvevő Campbell is az általános mítosz kutatás tárgykörén belül maradt. G. Tucci és E. Benz nyúltak még indiai témákhoz. Egyébként 1940-től Kerényi Károly is a kör tagja lett, nyolc éven át rendszeresen, később alkalmasszerűen vett részt az összejöveteleken. (Magyar rajta kívül csak az 1963-ban szereplő Végh Sándor volt.)

Zimmer 1933. évi előadása az *On the Significance of the Indian Tantric Yoga* volt (R. Manheim angol fordítását a *Spiritual Disciplines*, Papers from the Eranos Yearbooks. Bollingen Series XXX/4. közölte újra 1960-ban, ill. 1985-ben). Az 1934-es előadásból viszont, miután Zimmer a Columbia Egyetemen előadássorozattá bővítette a témát, könyv lett. (*Myths and Symbols in Indian Art and Civilization* - ld. előbb). Mivel az 1938. évi előadások témája a "Nagy Anya" kultuszának kérdése volt, Zimmer előadása az Indiai Világanya kérdésével foglalkozott. (A *Jahrbücher* VI. kötetében közölt tanulmányt R. Manheim fordításában a *The Mystic Vision*. Papers from the Eranos Yearbooks. Bollingen Series XXX/6. közölte angolul 1968-ban, 1989⁴). A *Death and Rebirth in the Light of India* c. tanulmánya az Eranos Kerekasztal újjászületéssel foglalkozó 1939-es összejövetelén hangzott el, Campbell a *Spiritual Disciplines*. Papers from the Eranos Yearbooks. Bollingen Series XXX/4, pb. 1985. kötetben közölte angolul.

A Keletkutatás terjedelmi lehetőségei nem teszik lehetővé, hogy egy centenáriumi megemlékezés keretében mást, mint H. Zimmer munkásságának vázát, csomópontjait bemutassam. Az a gazdag utóélet azonban, ami osztályrészéül jutott, egyértelműen mutatja, máig ható, maradandó életművet hozott létre, és tanulmányozását sem az ind filozófiával, vallástörténettel, sem az ind művészetrel foglalkozó nem nélkülözheti, de alapvető stimulusokat kaphat belőle ezen témakörök minden, nem ind kötődésű művelője is.

Magyarországon sajnálatosan szerény szerepet kapott. Az indológus képzésben nem jutott szóhoz munkássága - hiszen még a vele nemcsak egyidős, hanem rokon gondolkodású Baktay Ervin filozófiai vonatkozású munkássága sem, noha az méltán megérdemelte volna. Az *India művészete* c. kötet, amely Baktayt az ind művészetkutatók legnagyobbjai közé sorolja, három felhasznált Zimmer művet is említ: a *Kunstform und Yoga im indischen Kultbild* (Berlin 1926), a *Myths and Symbols in Indian Art and Civilization* (1946) és *The Art of Indian Asia I-II* (1955) köteteit.

Fordításként csupán a *Myths and Symbols* egy (a IV.) fejezete jelent meg a Buddhista Misszió kiadásában *Siva kozmikus gyönyöre* címmel. A fordítás - nem ünneprontás a tárgyilagosság az egy kissé megkésett megemlékezésben -, amely Rupert Ferenc munkája, kritikán aluli. Nemcsak a minősíthetetlenül pontatlan előszó miatt, ami hivatkozásaival rögtön elárulja, hogy a fordító a szerzőt egyáltalán nem ismeri, filológiai iskolázottsága pedig, enyhén szólva, hiányos, és ezt az angol nyelvtudása sem ellensúlyozza.

H. Zimmer sokoldalú és lenyűgöző munkássága halála után csaknem fél évszázaddal is változatlanul megőrizte aktualitását (ezt műveinek újabb és újabb kiadásai meggyőzően tanúsítják). Az, hogy erről mindeddig alig vettünk tudomást, a magyar indológia egyoldalúságát bizonyítja. Talán annak is eljön még az ideje, hogy valamelyik szélesebb érdeklődésre számot tartó művét hozzáértő bemutatásban a magyar olvasó is kézbe veheti.

Puskás Ildikó

Brief Summaries of the Papers

GYULA KÁLDY-NAGY, GYULA NÉMETH (1890-1976)

Gyula Németh lectured at Budapest University for exactly a hundred terms. In 1932 he was dean of this university and in 1947-49 its rector. At the beginning of his university professorship, he published his monographs "Türkische Grammatik" and "Türkisches Übungsbuch", which scored such great success that half a century later they also appeared in English translation.

As a scholar, he devoted thorough attention to all the problems of the history of the Ancient and Ottoman Turkish languages whose solution could directly or indirectly contribute to clarifying the controversial issues of Turkish-Hungarian interrelation. In his work "The ethnogenesis of the Hungarians of the Conquest" (1930) he laid the realistic basis for Hungarian prehistoric research by exploring the Turkish tribal system. Through meticulous analyses he managed to demonstrate how the joining seven Turkish tribes influenced the evolution of the Hungarian ethnicity besides the Finno-Ugric elements. Another eternal merit of his was the deciphering of the runic inscriptions on the Nagyszentmiklós treasures. It first appeared in German in 1932 and in an extended form in English in 1971 ("The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe").

Apart from a series of studies, his achievements in the historical research of the Ottoman-Turkish language are primarily marked by "Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens" (1956), "Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion" (1965), and "Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert" (1970).

From today's perspective it can be seen that Gyula Németh did belong to a rare type of scholars whose personality united the researcher, professor, and man in perfect harmony.

A. RÓNA-TAS, JULIUS NÉMETH AND THE TRANSYLVANIAN PROBLEM

The paper tries to demonstrate that Julius Németh was a pupil of B. Munkácsi and Z. Gombocz. Németh avoided politically motivated scholarship. Though the Transylvanian problem was after the Trianon peace treaty full with great political sensitivity Németh only dealt with scholarly formulated problems. Németh changed his views on the origin of the Transylvanian Székelys. He gave up the Turkic

etymology of the name and demonstrated that the clan and branch names of the Székelys were not Turkic but Hungarians. He thoroughly discussed the role of the Danube Bulgars in Transylvania.

Following Melich, also Németh claimed that in Southern Transylvania a group of Turkic Bulgarians lived before the Hungarians arrived. The region was then ruled by the Bulgar Turks, who came into the Carpathian Basin with the Hungarians. Such Hungarian words of Turkic origin as *gyász* "mourning", *érdem* "merit", *törvény* "law", *bocsánik* "to forgive etc.", *örök* "eternal", *bűn* "sin", *búcsú* "indulgence", *egy* "saint" and *gyón* "confess" are not loan words borrowed before the conquest of the Carpathian Basin but Danube Bulgarian elements passed to the Hungarians by the Bulgar Turks in Southern Transylvania. In this a major role was played by the family of the father-in-law of St. Steven, the Gyula dynasty of Transylvania. Németh found that most of the names of the Tétény-Gyula family were of Turkic origin.

Németh rewrote his famous book first published in 1930 on the ethnogenesis of the Hungarians. This book which is now in print contains a rich material for further research.

GYÖRGY GYÖRFFY, ABOUT THE TITLES OF THE KHAZAR QAGANAT

The author examines the titles of the Khazar dignitaries in the conviction that Khazar Empire was the successor of the Western Kök Türk Qaganate, and the Hungarian double kingdom before the 9th-10th centuries was originally a vassal-state of the Khazar Empire. So the Khazar titles derive from those of the Kök Türks, and their titles are to find under the proper names of Hungary (Landnahme 895-900). The lists of the Hungarian and the Khazar-Qabar chiefs who joined to the Hungarians in the 9th c. are enumerated after oral tradition about 1200 A. D. in the 'Gesta Hungarorum' of Anonymus (P. magister).

The title of the Kök Türk emperor, *Qagan*, was inherited by the Khazar emperor, namely *Xaqan*, and this name figures in the Hungarian tradition as the title of the Bulgarian *xan* (tsar) of the 10th c. in the form *Kean*.

The titles of the powerful Khazar viceroy are much discussed, because in the later copies of the muslim geographies of the 10th-11th centuries we find more names in diverse corrupt forms. Combining the names of the Arabic and Persian sources with those of the Byzantines and Armenians, we find that one of the titles of the viceroy was *Bäg*, the other *Ilig*, and between the corrupt forms of the third, *Abšad*, *Iša*, *Aiša*, *Anša* etc. we prefer the form *Abšad* encountered at Gardizi. It figures in the list of the Hungarian Khazaro-Qabar chiefs in the form *Ousad*. The second part of the name derives from the Kök Türk title *šad* 'prince, crown-prince'. The author supposes that the Khazar title *Abšad* is the variant of the Kök Türk title *šadapyt* (*bäg*), chief of the escort of the *Sad*. The title element *ab* - with the Mongol

end suffix -*ıt*: *apyt* - derives from the Turkish word *ep*, Mongol *äb* 'order, obedience, duty', which is to find in the Qutadgu Bilik in contact with the Qarahaniid ruler *Ilig*. So the whole title of the Khazar viceroy was *Ilig Abşad Bäg*.

The author accepts the opinion that the Khazar title *Künd(ü)r Xaqan* is a corrupt form of *Kündü* (*Xaqan*) because *Kündü* (by the Hungarian Anonymus *Cundu*) was the title of the sacral ruler of the Hungarians before 902.

The name of the Hungarian Khazaro-Qabar chief, *Bunger* (Anonymus) is a compound of the Turkic words *biŋ* 'thousand' and *er* 'man'.

ZSIGMOND TELEGDI, A LECTURE BY GYULA NÉMETH ON TURKISH AS A "MIXED LANGUAGE"

The paper is the analysis of a memorable lecture - an early contribution to socio-linguistics - given by prof. Németh some forty years ago. Before the language reform in the first half of our century the vocabulary of Standard Turkish consisted to a considerable degree of Arabic and Persian loan words; accordingly, Turkish was defined as one of the "mixed" languages. This characterization seemed prof. Németh insufficient, trivial; what he felt lacking, was the specificity of the Turkish phenomenon. He found this in the fact, amply proven by him, that the two layers of the Turkish vocabulary differed not only historically, the speaker himself made actually, in his use of the language, a distinction between words according to the layer to which they belonged. In the sequel prof. Németh examined the social reasons of this situation.

ZSUZSA KAKUK, IN WHAT WAYS DID OTTOMAN-TURKISH LOANWORDS GET INTO HUNGARIAN?

It was nearly 40 years ago that I was assigned the subject: the collection and elaboration of Ottoman-Turkish loanwords in the Hungarian language, by Gyula Németh.

Some Turkish loanwords must have reached the Hungarian language already before the Ottoman occupation of Hungary (1541) through warfare, trade and diplomacy. The words that can be found in early sources mostly in Latin were borrowed from medieval Latin and other European languages.

The loans borrowed during the occupation divide into two groups: one coming directly from Turkish, the other borrowed via South Slavic. The reason was that the majority of soldiers and administrative officials stationed in Hungary did not originate from Anatolia but from the conquered Balkanian nations who turned Moslem but retained their mother tongue. There are some phonetic and other clues to determine the type of borrowing - but only in a mere 25% of the cases. Often enough there was dual borrowing. The words adopted in the territory of the

Transylvanian Principality came directly from Turkish, the chance of Romanian being the mediator language being very little. Similarly few are words conveyed to Hungarian by some West European language.

A part of Turkish loans died out after the end of the Turkish rule (1686), but another part still lives on. More recent Turkish loans found their way into Hungarian either directly from Turkish, or through a European language, chiefly German (via Vienna).

ÖDÖN SCHÜTZ, THE IMPORTANCE OF ARMENIAN STUDIES FOR ORIENTAL RESEARCH IN HUNGARY

Armenian has a particular importance for Hungarian Oriental studies both in the field of history and of linguistics.

1. First of all, Armenian historiography can offer precious sources for the ancient history of Hungarians. A number of unique chronicles can fill up the gap for the history of the 6th-8th centuries, which - because of the vicissitudes of fate - ensued in the sequence of Greek historiography. The Armenian sources of this period furnish us with precious information about the Turkic tribes, in the neighbourhood of which our Hungarian forefathers had been living at the time of their sojourn in the Kuban-Don region.

The second period is the age of the Tatar invasion for which Armenian chronicles provide rich material of comparison.

When Armenia had been divided between the Ottomans and the Safavids, Armenian sources became rather scarce because of the deplorable state, the desolation of the Armenian people.

2. But medieval Armenian sources produce important material also for the linguistic field. Armenian is not only of first-class importance for Indo-European studies, but can offer interesting testimony for the evolution of Middle Armenian, and Middle Turkic languages. During the ages - in the Tatar era and of the Ottoman and Safavid occupation - hundred-thousands of Armenians fled to the North of the Caucasus, considerable masses settled down in the Crimea, and after the Ottoman occupation of the peninsula in 1475 moved further to the Lvov region. In the Crimea, living in the vicinity of Kipchak people and having commercial relations with them, Armenians adopted their Turkic vernacular and used it as colloquial idiom for two centuries even in their new home, and there arose a rich literature of lay and ecclesiastical content in Armeno-Kipchak: Kipchak in Armenian script. This idiom is of special interest for Hungarian linguists, because different Kipchak people immigration to Hungary and settled down there.

ANDRÁS PÁLÓCZI HORVÁTH, ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE MEDIEVAL SETTLEMENTS OF THE NAGYKUNSAĞ

The immigration of the Cumanians into Hungary in the 13th century brought about a change in the medieval settlement-system, ethnical and anthropological relations, material culture of the Great Hungarian Plain. Nagykunság was one of the central territories of the Cumanians, where the so called *OLÁŠ clan* (tribe) settled down. From the 15th century, an independent administrative-legal organization worked here, the Cumanians' *Kolbaz-szék*. In 1558 there were 24 villages in the assessment of *Kolbaz-szék*.

In 1618 twenty-two deserted settlements are mentioned in this area. On the other hand, 48-50 settlements are recorded in the sources from the 14th-16th centuries.

Archaeological investigations have been carried out since the '60s in the Nagykunság on the basis of the results of Mr. István Györffy's and Mr. István Méri's earlier researches. After the field surveys on the territory of Kisújszállás and Túrkeve in 1990 we worked out a research programme for the whole area of Nagykunság. This project includes the process of the records concerning the history of the settlements between the 11th-17th centuries, it includes the studies of the old maps and archaeological-topographical investigations, and field works as well.

The project is supported by the MTA Soros Foundation and the Local Government of the city of Karcag.

GÉZA DÁVID, INCOMES AND POSSESSIONS OF THE BEGLERBEGIS OF BUDA IN THE 16TH CENTURY

Due to richer documentation, certain aspects of Ottoman administrative strategies can be better described in Hungary than in other parts of the empire where the same process took place much earlier. The analysis of the first two beglerbegis' hasses reveals that the treasury was unprepared for the creation of the new province what implies that political decisions had not always been previously brought into harmony with financial considerations. The above-mentioned governors' possessions were restricted to territories south of the Duna-Dráva line. Southern sancaks played an important role later, too, but there was a slow shift northwards reaching Esztergom by the eighties (see map No. 1.). The ratio of the beglerbegis' prebends from the sancak of Buda was 20% in the forties and early fifties while it reached half a million akçe or 60% later. The lowest sum assigned to a governor of Buda was 800.000 akçe, the highest 1.200.000 akçe. Until the eighties, the beglerbegis were first selected and their hasses allotted according to the given person's rank. This resulted in perpetual changes in the number and circle of places given to them. A freezing of the beglerbegis' hasses can be witnessed

afterwards: they received the very same places and sum disregarding their nominal income.

In the second part of the paper, Hungarian towns (divided into two groups: "large" and "small" towns) are surveyed from the point of view of their holders in the 16th century. It turns out that "large" towns were mostly kept for the treasury continuously, while the beglerbegis enjoyed uninterruptedly the regular revenues of Buda only. Among "small" towns the tendency is reverse: half of them changed their holders at least once, 39 were possessed constantly by sancakbegis, only 16 were sultan's hasses, while the beglerbegis owned merely 2 "small" towns. Altogether: urban revenues of the beglerbegis of Buda could not amount to 30%. Their revenues were not augmented by contributions from mülks and vakıfs, these kinds of possessions being extremely rare in Hungary. Still, as a former capital of a kingdom and due to its geopolitical importance Buda remained a desirable post among potential candidates.

JÓZSEF TORMA, NUMEROLOGY IN TRADITIONAL BASHKIR THERAPY

HENRYK JANKOWSKI, TATAR COME BACK TO THE CRIMEA

A Turkic-speaking nationality deported on 18 May 1944 on the pretext of treason returns to the fatherland. The scenario of the most recent events in the Crimea is still vague. Though the wall of silence was swept away and, therefore, one may have an insight into the changes going on in the Crimea and Uzbekistan where the bulk of Crimean Tatars still live. The paper does not trace Crimean Tatars back to the Mongolian times. In contrast, it focuses on their most recent history after World War II. Section 1 presents the background laid down in 1944. It also includes some statistical data and figures available. Section 2 shows the plight of this severed nation after the political rehabilitation in the late 60's up to the present days. It outlines events in both Uzbekistan and the Crimea. Section 3 draws an ethnic map of the Crimea, starting from 1926 retrospectively. This part makes attempts to display the full linguistic and ethnic diversity of the Crimea and the dramatic changes brought about by the Russian invaders. Finally, section 4 reports on Crimean Tatar national organizations, publications, educational, and cultural institutions.

ISSN 0133-4778

A kiadásért felel: Bethlenfalvy Géza

Készült az Ipari Informatikai Vállalat nyomda főosztályán (Bp. IV., Berda József u. 12.) 91.207

Felelős vezető: Lombos Zoltán

A Keletkutatás megrendelhető és előfizethető a Körösi Csoma Társaság titkárságán

1064 Budapest, Izabella u. 46. III. em. 304.